[भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-ग्रंथमाला पुस्तक १२ वें]

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

तृतीय-संमेलन-वृत्त

शके १८३७

संपादक

खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे, बी. ए.

दत्तो वामन पोतदार, बी. ए.

चिटणीस

पौष १८३८

किंमत ३ रुपये

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणें.

निवडक नियम व पोटनियम

(१) मंडळाच्या सभासदांचे वर्गः—

प्रतिवर्षी मंडळास २०० रु. अगर अधिक वर्गणी देणारा दाता सभासद होय.

सालिना १२५ रु. अगर अधिक वर्गणी मंडळास देणारा हित सभासद होय.

सालिना २५ रु. देणारास सभासद वर्ग १ म्हणावें.
सालिना १२ रु. देणारास सभासद वर्ग २ म्हणावें.
सालिना ६ रु. देणारास सभासद वर्ग ३ म्हणावें.
सालिना ३ रु. देणारास सभासद वर्ग ४ म्हणावें.

(२) मंडळाच्या कायम झालेल्या कोणत्या हि दोन सभासदां सूचना व अनुमोदन मिळाल्याशिवाय व सदर सूचना मंडळ सभेपुढें येऊन मंजूर झाल्याशिवाय कोणी हि मंडळाचा सभ होऊं शकणार नाहीं.

(३) कार्यकारी मंडळाचे ठरावानुरूप मंडळाच्या वार्षिक इति अगर संमेलनवृत्ताची एक प्रत प्रत्येक सभासदास मं मिळेल. रु. १२ किंवा त्याहून आधिक वर्गणी द देणाऱ्या सभासदास मंडळातर्फे प्रसिद्ध झालेले कोणे पुस्तकाची १ प्रत फुकट मिळेल. दरसाल ६ रु. व वर्गणी देणारे मंडळाचे सभासदास मोफत मिळणारे खेरीज त्या सालीं मंडळातर्फे प्रसिद्ध होणारा इतर कं हि ग्रंथ अनुक्रमें निम्म्या व पाऊणपट किंमतीस मिळेल. सदांना वरील नियमांप्रमाणें मिळावयाचे ग्रंथ, ते ज्या सभासद मंजूर झाले असतील त्या सालापासून च मिळाव

(४) मंडळाचें वर्ष संपण्यापूर्वी सर्व वर्गण्या रीतसर दिल्या पाहिजे

(५) मंडळाचें वर्ष चैत्र शु. १ प्रतिपदेस सुरू होऊन फाल्गुन अमावास्येस

(६) ज्यांच्या वर्गण्या बाकी आहेत अशा सभासदांस मत देण्या व मंडळाचीं पुस्तकें हि मोफत अगर सवलतीनें मागण्या राहणार नाही.

(७) कारभारीमंडळाचे परवानगीवांचून मंडळाचें सामान, संग्रह कचेरींतून बाहेर नेतां यावयाचे नाहींत.

(८) मंडळाची सर्व व्यवस्था सभासदांनीं प्रतिवर्षी वार्षिक सभेंत नि दिलेल्या कारभारी मंडळाचे हुकमतीखालीं चिटणीस ए एक अध्यक्ष, दोन उपाध्यक्ष, दोन चिटणीस एक खजि- सात साधारण सभासद मिळून तेरा गृहस्थांचें क मंडळ असतें. कारभारी मंडळांत सभासद वर्ग २।३।४ कोणी निवडतां येत नाहींत. सभासद वर्ग ३।४ बाकीच्या सभासदांस च फक्त काय तो मंडळाच्या अगर साधारण सभेंत मत देण्याचा अधिकार आहे.

श्री

अनुक्रमणिका

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ.

तृतीय संमेलन.

शके १८३७

भा. इ. सं. मंडळाच्या तृतीय संमेलनास शनवार वैशाख वद्य १ रोजीं सकाळीं साडे सात वाजतां मंडळाचे कार्यालयांत सुरवात झाली. संमेलनास धुळें, चाळीसगांव, अहमदनगर, अकोला, सातारा, अंमळनेर, मुंबई, मिरज, जुन्नर, तळेगांव, बडोदें, नागपूर, कल्याण, एरंडोल वगैरे ठिकाणांहून अनेक सभासद, संशोधक व सन्मान्य पाहुणे आले होते. सभेच्या सुरवातीस अध्यक्ष रा. ब साने यांचें पुढील प्रमाणें भाषण झालें:—

" भारतइतिहाससंशोधकमंडळाचे सभासद हो व इतर सज्जन हो!

आपणां सर्वांचें स्वागत असो! आपण सर्वांनीं मिळून ह्या मंडळाच्या संमेलनाचे कार्यास साहाय्य करून तें पार पाडावें अशी आपणां सर्वांस सविनय प्रार्थना आहे.

सांप्रत आपलें ब्रिटिश सरकार एका भयंकर विग्रहामध्यें गुंतलें आहे. ही आपत्ति जशी ब्रिटिश राष्ट्रावर तशी च हिंदुस्थान देशावर हि आहे; व त्यामुळें कोणत्या हि कामांत पुढें पाऊल पडावयाचें ह्मणजे मुष्कील आहे. अशा अवस्थेंत इतर संस्थांची जी स्थिति ती च या आपल्या मंडळाची हि आहे. ' द्रव्यमूलानि कर्माणि ' ह्या न्यायानें मंडळास द्रव्यसाहाय्याची अपेक्षा बहुत असून हि ह्या स्थितींत जशी मदत व्हावी तशी होऊं शकत नाहीं. ह्या बिकट स्थितींतून पार पडण्यास चालू असलेलें महायुद्ध बंद पडलें पाहिजे. याकरितां आपले राज्यकर्ते या आपत्तींतून पार पडून विजयी व्हावे व सर्व साम्राज्यावरील ही आपत्ति नाहींशी व्हावी अशा-बद्दल परमेश्वरापाशीं आपण सर्व प्रार्थना करूं या, व तो ती लवकरच सिद्धीस नेईल अशी आपण उमेद धरूं या.

संमेलनें आणि परिषदा अलिकडे जिकडे तिकडे होत आहेत, अशावरून तीं सर्व थट्टेचा विषय होऊं लागलीं आहेत. पण अशी थट्टा करणाऱ्यांचे ध्यानांत एक गोष्ट येत नाहीं कीं, प्रत्येक संमेलनामध्यें किंवा परिषदेमध्यें त्या त्या संस्थांच्या कामाचा एक वर्षाचा आढावा दिला जातो. तसाच आपल्या ह्या संमेलनांत आपल्याला मंडळाच्या कामाचा आढावा आज घेणें आहे. आपण गुदस्तसालीं कोठें होतों आज कोठें आहों व पुढील सालीं कोठें असणार याबद्दल खुलासा आपण करणार आहों. यामुळें आपलें पाऊल आपले कामांत पुढें आहे किंवा आपली पिछेहाट होत आहे हें कळेल.

आपणांस आतां लवकरच कळेल कीं, मंडळांतील संशोधकांची संख्या गेल्या वर्षीं वाढली आहे. आपलें संशोधनाचें क्षेत्रहि विस्तृत झालें आहे. गोंव्यापासून तों अकोला, उमरावती, छिंदवाडा, निजामसरकारचा मुलूख येथपर्यंत आमचे संशोधकांचें काम चालू होतें.

संशोधनाचें काम (research work) आपल्या सरकारास हि मान्य आहे व अशा कामासाठीं साहाय्य करण्याची सरकारची इच्छा आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीकडून हि अशा कामास मदत मिळण्याचा रंग दिसत आहे. ह्या सर्व गोष्टी आपल्या कामाला अनुकूल अशा आहेत. त्यापासून आपण आपला लाभ करून घेतला पाहिजे.

मंडळाच्या गरजा व उणिवा पुष्कळ आहेत. त्यांचा उच्चार इतरत्र नुकताच झाला आहे व आज हि पुढें होईल. त्यांत मंडळाच्या कामासाठीं व मंडळानें केलेल्या ग्रंथादिकांच्या संग्रहासाठीं एक अग्निबाधारहित इमारत, संशोधक मंडळींचा योगक्षेम चालविण्यास मदत व मिळालेले ग्रंथ, पोथ्या, कागदपत्र वगैरेंच्या प्रकाशनाची तजवीज ह्या तीन उणिवा मुख्य होत. ह्या दूर होण्यास द्रव्याची अपेक्षा आहे.

गतसालीं आपलें संशोधनाचें पाऊल पुढें पडलें आहे, त्यांत संशय नाहीं. सभासदांची संख्या वाढली आहे, संशोधक हि वाढले आहेत, तथापि हें काम ह्यापेक्षां फार मोठ्या प्रमाणावर चाललें पाहिजे, असें आपल्या लक्षांत येईल. तेव्हां त्याजबद्दल काय तजवीज व्हावी ह्याचा विचार आपण सर्वांनीं करावा.

असो; आतां आपण गतवर्षीं काय काय केलें व आपली एकंदर स्थिति कशी आहे ह्याबद्दल तपशीलवार माहिती आपल्या संस्थेचे चिटणीस सरदार मेहेंदळे हे आपणांस सांगतील. इतका प्रस्ताव करून मी बसतों. ”

अध्यक्षांचें भाषण झाल्यावर, मंडळाचे चिटणीस श्री. सरदार मेहेंदळे यांनीं शके १८३६ चें मंडळाचें वार्षिकवृत्त सभेस सादर केलें तें शके १८३६ च्या इतिवृत्तांत छापिलें आहे. इतिवृत्तवाचन संपविल्यावर, रा. देव, रा. पां. न. पटवर्धन, रा. भट, रा. आचार्य व रा. राजवाडे या संशोधकांनीं आपापलीं संशोधनवृत्तें वाचलीं तीं पुढें छापिलीं आहेत.

नंतर रा. रा. चिंतामणराव वैद्य यांनीं ‘ सूर्यचंद्रवंशी क्षत्रियांचा वेदांतील माग ’ या विषयावरील आपला शोधपूर्ण निबंध वाचिला. परंतु तो निबंधकारांनीं ‘ विविधज्ञानविस्तारांत’या पूर्वीं च प्रसिद्ध केला आहे; शिवाय त्याच विषयावर एक निबंध इंग्रजींत मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्यें छापून प्रसिद्ध केला असल्यामुळे पुनरुक्ति टाळण्याकरितां तो येथें न देतां, आह्मी सदरील मासिकांवर च हवाला देत आहों.

या निबंधांत सूर्यचंद्रवंशीय क्षत्रियांचा उल्लेख करणाऱ्या वेदांतील ऋचा दाखविल्या असून, त्या योगें पुराणांतील विधानांस कोठें कशी बळकटी, सुसंगता

व विरोध येतात त्यांचें विवेचन केलें आहे. नंतर दुपारीं रा. चांदोरकर यांनीं रा. राजवाडे यांच्या म. इ. साधनांच्या खंडांच्या सूचीची योजना (पृ.१६।१७ पहा) पुढें मांडली. तीवर उहापोह होऊन छापण्यापूर्वी शंकडा दहा पांच नोंदी ठाव घेण्यासाठीं ह्मणून तपासाव्यात ही रा. नरसोपंत केळकर यांची सूचना सर्वानुमतें पसंत झाल्यावर, सूची छापण्याचा ठराव प्रो. भानू यांनीं पुढें आणिला व त्यास रा. वामनराव पटवर्धन यांचें अनुमोदन मिळून तो एकमतें पसार झाला. नंतर रा. आचार्य यांनीं 'रामशास्त्री व त्यांचे वंशज' हा निबंध वाचिल्यावर, शके १८३७ सालांत संशोधनाप्रीत्यर्थ रु. ६०० पर्यंत खर्च करण्याचा चिटणिसांस अधिकार देण्यांत यावा, हा ठराव सभेपुढें मांडतांना, रा. केळकर ह्मणाले कीं, गेल्या वर्षी संशोधनाकडे खर्च अगदीं कमी झाला आहे. चालू सालीं हे सहाशेंच्या सहाशें रुपये खर्च होऊन रकम अपुरी पडल्यामुळें, जास्त मंजुरी करण्याबद्दलची मागणी पुढील सालीं यावी, अशी माझी इच्छा आहे. या ठरावास रा. राजवाडे यांनीं अनुमोदन दिलें, व तो सर्वानुमतें मंजूर झाला. नंतर रा. चांदोरकर यांनीं 'शके ११८१ मधील चालुक्यांचा एक ताम्रपट' हा निबंध वाचल्यावर, 'शांतानामाभिधान' हें टांचण रा. आचार्य यांनीं वाचलें. शांता हें नांव पूर्वी महाराष्ट्रब्राह्मणांत ठेवीत नसत, सारस्वतांत ठेवीत; ब्राह्मणांत हें नांव ठेवण्याचा प्रघात अगदीं अलिकडचा आहे, असा रा. आचार्य यांचे टांचणाचा आशय होता. या पुढें रा. भट यांनीं 'बोंधले घराण्याची पूर्वपीठिका' व रा. देव यांनीं 'परशुराम त्र्यंबक मुख्य प्रधान' हे निबंध वाचले. नंतर रा. देव यांनीं अध्यक्ष व चिटणीस जीं कामें करतात त्यांवर आमचा सर्वांचा पूर्ण विश्वास आहे, परंतु मंडळाचा व्याप दिवसेंदिवस वाढत आहे, व उत्तरोत्तर जास्त जास्त भार तात्यासाहेब मेहेंदळे यांजवर पडणार आहे; परंतु इतका बोजा त्यांचे एकट्याचे अंगावर पडणार नाहीं अशाबद्दल कांहीं व्यवस्था आपण केली पाहिजे, ह्मणून, रा. दत्तो वामन पोतदार बी. ए. यांस जोड चिटणीस नेमावें अशी सूचना केली. तीस रा. राजवाडे यांचें अनुमोदन मिळून सूचना एकमतानें पसार झाली. या नंतर मंडळाचें कार्य लोकविश्रुत व लोकप्रिय करण्याकरितां अध्यक्ष व चिटणीस यांनीं (१) सभा भरवाव्या (२) मोठमोठ्या शहरीं जावें अगर प्रतिनिधी पाठवावे (३) वर्तमानपत्रांस जोडून पुरवण्या काढाव्या व (४) इतर योग्य ते उपाय योजावे असा ठराव रा. सी. के. दामले यांनीं पुढें मांडला. ठरावास अनुमोदन देतांना, ठाण्याचे रा. विनायकराव भावे ह्मणाले : हें कार्य इतकें पुढें सरसावलें पाहिजे कीं, त्यासाठीं ठरावांत लिहिलेली उपाययोजना अपुरी पडून कांहीं जास्त अधिकार चिटणिसांस व अध्यक्षांस आह्मी आगाऊच दिले आहेत असें समजावें. या कामाचा उत्कर्ष होईल अशी व्यवस्था करावी. आपल्याबद्दलचे गैरसमज दूर

तिसऱ्या दिवशीं सोमवारीं सकाळीं रा. श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर बॅरिस्टर यांनीं ' शिकंदर व हिंदुस्थान ' हा निबंध वाचला. रा. चांदोरकर यांनीं केलेल्या संत—कविकाव्य-सूची ' च्या ५० प्रती घेऊन, वास्तवीक मंडळानें करावयाच्या या कार्यास अल्प मदत करण्याबद्दलचा रा. राजवाडे यांचा ठराव नागपूरचे रा. आळेकर व श्री. मेहेंदळे यांच्या अनुमोदनानंतर मंजूर झाला. नंतर श्री. आप्पासाहेब फडणीस यांचा ' पाताणे प्रभूंची मध्यकालीन परंपरा ' हा लेख व रा. देव यांचें ' श्रीशिवछत्रपतींचा एक कौलनामा ' हें टांचण, हीं वाचण्यांत आल्यावर, रा. भावे यांनीं (१) महिपति व इतर चरित्रकार व (२) दासो दिगंबरकृत संतविजय व रा. भट यानीं ' स्वराज्यांतील देशाधिकारी ' हे निबंध वाचले. नंतर मराठी सारस्वताचे जे ग्रंथ मंडळाजवळ असतील ते प्रकाशित करण्याबद्दल महाराष्ट्रसाहित्यपरिषदेला विनंति करावी असा ठराव प्रो. शिवरामपंत परांजपे यांनीं पुढें आणिला व रा. भावे यांचें त्यास अनुमोदन मिळून तो पसार झाला. नंतर रा.पां.न. पटवर्धन यांनी 'पिरंगुट येथील कुळकर्ण्याच्या हकलाजिम्याचा कागद ' हा लेख वाचला; व शिवछत्रपतींचीं १५, शहाजी महाराजांचीं ७, मातोश्री जिजाबाईसाहेबांचें १ व शिवकालीन पुष्कळशी आणि इतरकालीन कांहीं पत्रें दाखविलीं. त्या पत्रांतून श्री. भाऊसाहेब पेशव्यांच्या पत्नी श्रीमंत पार्वतीबाईसाहेब, श्री. शाहूमहाराजांच्या राण्या विरूबाई व सकवारबाई, विठ्ठल सुंदर, चिमणाजी दामोदर, सगुणाबाई दाभाडी वगैरे सुमारें ५० प्रसिद्ध ऐतिहासिक स्त्रीपुरुषांचीं हस्ताक्षरें होतीं.

सोमवारीं दुपारीं रा. चांदोरकर यांनीं सूचना केल्यावरून व रा. देव यांनीं अनुमोदन दिल्यावरून ३ रु. देणाऱ्या सभासदांस मंडळांचीं पुस्तकें पाऊणपट किमतीस देण्याचें ठरलें. नंतर रा. स. मा. दिवेकर यांनीं ' सटीक विवेकसिंधु ', श्री. मेहेंदळे यांनीं ' ज्ञानेश्वरीचें अर्वाचीकरण', रा. शि. म. परांजपे यांनीं ' मत्स्येंद्र व गोरक्ष यांचा एक उल्लेख ' हे लेख वाचले. नंतर ग्रँटडफच्या पुस्तकांतील चुका हस्याहस्त्यानें प्रसिद्ध करण्याबद्दल अध्यक्ष, रा. राजवाडे, रा. खरेशास्त्री, रा. नरसोपंत केळकर वगैरेंनीं बराच ऊहापोह करून हप्ते प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें. नंतर रा. ल. रा. पांगारकर यांनीं (१) तुकोबांचें लोहगांव कोणतें ? व (२) व्यंकटेशस्तोत्राची कविरामकालीन प्रत हीं टांचणें वाचलीं.

शेवटीं अध्यक्ष रा. ब. साने यांनीं समारोप केला त्याचा मतलब असाः— " संशोधकांचे ठिकाणीं 'मिशनरीवृत्ति' पाहिजे हे रा.देव व इतर संशोधक यांचे संशोधनवृत्तावरून स्पष्ट सिद्ध होते. यंदाच्या संमेलनांत फार महत्वाचे निबंध वाचले गेले. कागदपत्रांची दुसरें बिल्हेवारीनें लावण्याबद्दल वगैरे रा. ब. महाजनी यांनीं केलेली सूचना चांगली आहे. सरस्वतीमंदिर बांधणेंबद्दल व सारस्वतग्रंथप्रकाशनाबद्दल वगैरे जे अनेक ठराव आपण केले ते सर्वच महत्वाचे होते. या ठरावांच्या अंमलबजावणीनें भा. इ. सं. मंडळास उत्तम स्थैर्य येईल यांत शंका नाहीं." नंतर

करण्याचे भानगडींत पडण्यांत कांहीं हंशील नाहीं, कारण हे गैरसमज अज्ञानानें उत्पन्न होतात. अखेरीस निदान हें मंडळ सुशिक्षितांकरितां आहे, अशिक्षितांकरितां नाहीं एवढा एक आक्षेप तरी कायम रहाणार न. असल्या सर्व आक्षेपांस आपलें उत्तरोत्तर वाढणारें काम हें एक च उत्तर बळवत्तर आहे. एवढें काम झाल्यावर शनवार दुपारची बैठक बरखास्त झाली.

रविवारीं सकाळीं रा. भट यांनीं ' महाराष्ट्रव्यवहारनिर्णयपद्धति ' (लेखांक २), व रा. आचार्य यांनीं ' माध्व व रामदासी ' हे निबंध वाचल्यावर, रा. भट वकील, धुळें यांनीं मंडळ इ. स. १८६७ च्या कायद्याप्रमाणें नोंदण्याविषयाचा ठराव मांडला. त्यावर चर्चा होऊन मंडळाची घटना करण्याचें ठरून तो ठराव रा. भावे यांचें अनुमोदन मिळून सर्वानुमतें मान्य झाला. नंतर रा. भावे यांनीं ' अनंतसुत त्र्यंबक भारतकार, ' रा. पां. न. पटवर्धन यांनीं ' बाळाजी विश्वनाथ सरसुभेदार ', प्रो. चिं. गं. भानू यांनीं ' सखाराम बापू बोकील ', हे निबंध वाचल्यावर, रा. कृ. प्र. खाडीलकर यांनीं मंडळाकरितां सरस्वतिमंदिर उभारण्याचा ठराव पुढें मांडला. त्यास रा. चिंतामणराव वैद्य व रा. विनायकराव भावे यांचीं अनुमोदनें मिळून सदर ठराव एकमतानें आणि परमोत्साहानें मंजूर झाला. दुपारीं श्री. मुजुमदार यांनीं ' बाळाजी विश्वनाथाविषयीं नवीन माहिती ' हा निबंध वाचल्यावर, रा. नरसोपंत केळकर यांनीं बापू गोखल्यांचे गुरु चिदंबर दीक्षित गुर्लहोसूरकर यांस बापूंनीं वासोटाप्रकरणीं स्वहस्तें लिहिलेल्या अस्सल पत्रांच्या आधारें नवीन माहिती सांगितली. ती अद्याप लेखनिविष्ट व्हावयाची असल्यामुळें, पुढें प्रसिद्ध होईल. तदनंतर रा. भावे यांनीं ' शिवाजी महाराजांचीं वाघनखें व भवानी तलवार ' हें टांचण वाचल्यावर, मुंबई विद्यापीठाकडून संशोधनाचे कामीं देण्यांत यावयाच्या रकमेंतून मंडळास मदत मिळण्याबद्दल अर्ज करण्याविषयींचा प्रो. चिं. गं. भानू यांचा ठराव प्रो. वामनराव काळे यांचें अनुमोदन पडून मंजूर झाला. पुढें रा. द. वा. पोतदार यांनीं ' पतितपावनपद्धति ' व रा. भावे यांनीं ' जगमित्रनागा ' हे निबंध वाचले. नंतर रा. भावे यांनीं आजपर्यंत मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालेल्या (चालू किंवा बंद पडलेल्या) सुमारें ४०० मासिक पुस्तकांची परिश्रमपूर्वक तयार केलेली मौल्यवान यादी मंडळास नजर केली. नंतर रा. चांदोरकर यांनीं ' श्रीएकनाथांच्या नांवाची चोरी ' व रा. भावे यांनीं ' मोरोपंतकृत धन्यरामायण ' हे निबंध वाचल्यावर, येथील सरकारी दफ्तरखान्यांतील (एलिनेशन ऑफीस) चिटणीशी दफ्तराचीं पोतीं संशोधनार्थ तपासण्याची परवानगी मिळणेबद्दल सरकारकडे विनंतिअर्ज करण्याचा ठराव अध्यक्ष रा. ब. साने यांनीं मांडला तो मंजूर होऊन दुपारचें काम संपलें.

रा. न. चिं. केळकर व रा. राजवाडे यांनीं सर्वांचे आभार मानले. तीस वर्षांपूर्वी रा. ब. साने यांनीं इतिहाससंशोधनाच्या कामाचा जो पाया घातला त्यावर इमारतीचा कळस, मंडळाच्या होणाऱ्या भव्य इमारतीचा प्रवेशसमारंभ करून ते चढवितील अशी आशा व्यक्त केली. आभाराचा अंगीकार करतांना रा. ब. साने हे अत्यंत गहिंवरून आले होते व त्यांचा गळा दाटून त्यांस बोलवेना.

सरस्वतिमंदिराची उभारणी करण्याकरितां द्रव्यनिधि जमविण्याविषयींच्या कल्पनेला थोडेंसें मूर्त स्वरूप देण्याचा उपक्रम झाला तो फार उत्साहजनक आहे. अवघ्या दोन प्रहरांत वर्गणीचे आकडे पडले ते येणें प्रमाणें:— रा. ब. साने (अध्यक्ष पुणें) रु; १००१ रा. रा. चिं. वि. वैद्य (कल्याण) रु;१००० श्री. आबासाहेब मुजुमदार (पुणें) रु: १०००: श्री. खंडेराव मेहेंदळे (पुणें) १००१ रु. हितचिंतक ठाणें १००० रु. रा. रा. बाळ गंगाधर टिळक (पुणें) १००० रु.; रा. स. म. दिवेकर (कल्याण) ५०० रु ; रा. दाजी आबाजी खरे (मुंबई) ५०० रु.; रा. शं. श्री. देव (धुळें) ५०० रु.; रा. गो. का. चांदोरकर (धुळें) ५००रु.: रा. भा. वा भट (धुळें)५००रु.; रा. कृ. प्र. खाडिलकर(पुणें) ५०० रु.; रा. न. चिं. केळकर (पुणें) २५० रु; रा. केशव आप्पा पाध्ये (ठाणें) २०० रु.: रा. वामनराव पटवर्धन पुणें (स. इं. सोसायटी) १०१ रु.; रा. जनार्दन विनायक ओक (पुणें) १०१ रु.: रा. हरि नारायण आपटे (पुणें) १०० रु.; श्री. दादासाहेब खापर्डे (उमरावती) (पहिला हप्ता) १०० रु.; प्रो. चिं. गं. भानु २५ रु.: रा. द. वा. पोतदार ११ रु,: रा. वि. म. भुसकुटे १० रु.; रा. अक्कलकोटकर १ रु.

याशिवाय रा. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं १००१ रु. ची व. प्रो. विजापूरकर यांनीं २५० रु. चीं पुस्तकें वर्गणीदाखल मंडळास देण्याचें कबूल केलें.

हीं १०।११ हजार रुपयांची रक्कम अर्थात् कार्याच्या भुकेच्या मानानें फार थोडी आहे. परंतु आणखी लागणारी वर्गणी जुळविण्याकरितां ठिकठिकाणच्या प्रमुख हितचिंतकांची एक पोटमंडळी नेमलेली असून ते आपआपल्या जिल्ह्यांत कार्याच्या महत्वास साजेल अशी वर्गणीची रक्कम उभी करतील व महाराष्ट्राच्या व पूर्वजांच्या इतिहासासंबंधीं आपलें कर्तव्य बजावतील असा आम्हांस भरंवसा आहे.

पुणें.
वैशाख वद्य ५
शके १८३७

खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे

चिटणीस.

॥ श्री ॥

तृतीय-संमेलन-वृत्त शाके १८३७

(१) गतवर्षाचें संशोधनवृत्त

संशोधकांना लाजविण्याची मंडळाच्या चिटणीसांनीं ही खरी युक्ती योजिली आहे. "कांहो तुम्हीं फार च थोडें संशोधन केलेंत, संशोधनाचें क्षेत्र फार मोठें आहे म्हणतां; आणि सबंध बारा महिन्यांत तुम्ही जर इतकें थोडें काम कराल, तर संशोधनाचें कार्य समाधानक रीतीनें कसें उरकावें" असा दोष आपण लावण्यापेक्षां ज्या त्या संशोधकाच्या मुखानें च तसें वदवावें, असें चिटणीसांनीं ठरविलें असावें; असें वाटतें. पण याचा परिणाम काय होईल, याचा चिटणीसांनीं पूर्ण विचार केला आहे काय ? त्यांची इच्छा पुष्कळ असेल की, आपण किती थोडें काम करतों, त्याची जाणीव संशोधकाला झाली म्हणजे तो आपोआप जास्त काम करूं लागेल. पण या युक्तीचें पर्यवसान असें आनंददायी हटकून होई-ल च, असें निश्चयानें म्हणवत नाही. पोटा-पाण्याचा उद्योग संभाळून फावल्या वेळीं संशोधन करणारा एखादा मजसारखा म्हणेल कीं, आपल्या च मुखानें आपली फजिती सालोसाल करून घेण्यापेक्षां संशो-धन च संपुष्टांत आणून मोकळें व्हावें, हें बरें ! म्हणून मी चिटणीसांना म्हणतों,— संशोधकांचा हा असा अंत पाहूं नका; असो.

स्वतःला कांहीं वाटलें तरी चिटणीसांची आज्ञा मान्य केली च पाहिजे म्हणून गत-वर्षांत ज्या कांहीं ठिकाणीं संशोधन झालें त्यांपैकीं सात ठिकाणांचें त्रोटक वृत्त सांगतों.

(७८) हेळवाक

श्रीसमर्थांच्या चरित्रांत हें ठिकाण फार महत्त्वाचें आहे. श्रीसमर्थ संप्रदायाच्या कागदपत्रांचा श्री रामदास आणि रामदासी मालेंतील जो नुकता च भाग प्रसिद्ध झाला त्यांत ह्या ठिकाणाविषयीं सविस्तर हकिकत दिली च आहे. येथील देशपांड्यांच्याकडे जुने कागदपत्र असावयास पाहिजेत, पण नाहींत, असें देशपांडे सांगतात.

(७९) पाटण

मसूरवरून हेळवाककडे जातांना हें ताल-क्याचें ठिकाण वाटेवर च लागतें. पाटणकर जहागीरदार गांवीं नसल्यामुळें त्यांच्या-कडील कागद पहावयास मिळाले नाहींत, परंतु येथील देशपांड्यांनीं आपणाजवळील कागद रुपा करून दाखविले. कागद शिवकालीन आहेत. त्यांत भोंवतालच्या मराठे कुळांच्या हकिकतीचे हि कागद आहेत शिवकालीन घराण्यांचा जो एकविसावा खंड निघेल त्यांत ह्या कागदांचा समावेश करूं.

(८०) लिंब

हें रम्य स्थान सातान्याजवळ कृष्णा-कांठीं आहे. येथें व जवळ च सायगांव आहे, तेथें आपट्यांचीं घराणीं आहेत. त्यांच्या जवळ सुमारें १२५ वर्षांमागचे पेशवाई-तील ऐतिहासिक कागद, एक दोन गाठ्या भरतील, इतके आहेत. पेशव्यांच्या संबं-धानें आदरपूर्वक व आस्थेनें संशोधन करणारे रा. पांडोबा पटवर्धन यांस हे कागद उपयुक्त वाटतील, तेव्हां त्यांनीं त्याचें सवडीप्रमाणें संशोधन करावें, अशी त्यांना माझी विनंति आहे.

(८१) कुडाळ

लिंबाहून जवळ च हें ठिकाण आहे. तें खोऱ्यांत असल्यामुळें एकांतप्रिय माणसाला मनोरम वाटेल. येथील देशमुख आणि देशपांडे यांच्या जवळ विपुल कागद आहेत.

त्यांच्याकडील कांहीं कागद मिळाले आहेत, त्यांचा समावेश पुढील खंडांत होईल. काव्यग्रन्थांचीं, स्फुट अभंग, पदें वगैरे यांचीं बाडें असतात. हें मला ठाऊक होतें, पण ठिकठिकाणचे ऐतिहासिक कागद मिळवून त्यांच्या नकला करून ठेवलेलीं शें-दीडशें वर्षांमागचीं बाडें माझे पाहण्यांत नव्हतीं. तसें एक बाड येथील देशपांड्यांच्याकडे मिळालें आहे.

कुडाळास एक मारुतीचें देवालय आहे. देवळांत मागच्या भिंतींत अंधारांत एक शिलालेख आहे. तरीं च लेखाची एक शिला नुसत्या हवापाण्यावर राहून देवळाबाहेर तपश्चर्या करीत पडली आहे. ह्या शिलांचा कोणातरी संशोधकानें उद्धार करावा. ५००-७०० वर्षांचें संकेश्वर महादेवाचें येथें एक स्थान आहे, तें हि प्रेक्षणीय आहे.

(८२) शिरवळ

श्रीमंत पंत सचीव यांच्या राज्यांत हें ठिकाण आहे. प्रत्यक्ष श्रीसमर्थांच्या दोघां शिष्यांचे मठ व समाधि येथें आहेत. (१) नारायण स्वामी व (२) बाजीबुवा. नारायणस्वामींच्या मठांत कागदपत्र कांहीं उरले नाहींत. परंतु बाजीबुवांच्या मठांत ३७ उपयुक्त कागदपत्र होते, ते त्यांच्या वंशजांनीं कृपाकरून दिले आहेत. बाजीबुवा मराठे जातीचे होते. ते शक १६८३ चे पूर्वीं समाधिस्थ झाले. या शकाच्या सुमारास त्यांची समाधि डोलूं लागली होती असें दिसतें. तत्संबंधीं एक सनद वाचून दाखवितों:—

श्री

रामदासस्वामी

राजश्री तुको धोंडदेव हवालदार व कारकून वर्तमान व भावी प्र॥ सिरवल गो॥

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य सेवक श्यामजी हरी नामजाद व कारकून सुभा प्र॥ मावले नमस्कार सु॥ सलास असरैन मया अलफ ब॥ सनद राजश्री स्वामी शके ४९ सुभकृत संवछरे अधिक श्रावण बहुळ पंचमी मंदवासरे तेथे आज्ञा जे रामाजी बिन बाजी गोसावी परंपरा श्री वास्तव्य कसबे सिरवल हे स्वामी सनिध येऊन विदित केले की अपले बाप बाजी गोसावी सत्पुरुष होते ते पुर्वी शांत जालं त्याचे वृंदावन क॥ मजकुरी बाधले आहे ते सांप्रत गतवर्षापासून डोलते हा चमत्कार बहुता लोकानी पाहिला आहे तेथे पुजा नैवेद्य व पुण्यतिथीचा उत्छाह चालिला पाहिजे तरी स्वामीनी कृपाळु होऊन नूतन इनाम जमीन दिल्हीयाने स्वामीस व स्वामीचे राज्यास कल्याण चिंतून राहो म्हणून विनती केली त्यावरून मनास आणिता बाजी गोसावी बहुत भले सत्पुरुश होते याचे वृंदावन डोलते हे गोष्ट येथार्थ च आहे तेथें पुजा नवेद्य व नदादीप व पुण्यतिथीचा उत्छाव चालियाने उत्तम आहे याकरितां स्वामी कृपाळु होऊन रामाजी बिन बाजी गोसावी यासी का॥ सिरवल प्रा॥ मा॥ पैकीं नूतन इनाम पडी जमीन बिघे ८१० दाहा कुलबाब कुलकानु हालीपटी व पेस्तरपटी खेरीज हकदार इनाम करून दिल्हा असे तरी तुम्ही सदरहु जमीन अवल दुम सिम तीन प्रतीने नेमून देऊन यासी व याचे पुत्रपौत्रादि वौसपरंपरेने इनाम चालवित जाणे म्हणून अज्ञा अज्ञेप्रमाणे रामाजी बिन बाजी गोसावी यासी का॥ सिरवल पैकी इनाम जमीन ८१० दाहा बिघे देविले असे ती अवल दुम सिम तीन प्रतीने नेमून देऊन दुमाल करणे तेथील अकार होईल तो इनाम दुमाल करणे लिहित जाणे या पत्राची तालिक लेहून घेऊन असल पत्र भोगवटीयासी परतोन देणे जाणिजे रा॥ छ १४ मोहरम

शक १६८३।८४ त डोलणाऱ्या या समाधीची हकिकत १८३७ त आपणांस

कितपत पटते न पटते हें आपलें आपण पहावें.

(८३) वरंधा

शिरवळ, भोर, हिरडोशी यांच्यापुढें सबंध घाट उतरून गेल्यावर हा लहानसा गांव लागतो. येथें शिळेकरी देशमुखांचीं दोन तीन घरें आहेत. त्यांच्या जवळ ऐतिहासिक कागदपत्रें विपुल आहेत. त्यांत शिवकालीन कागदपत्रांचा हि बरा च मोठा संग्रह आहे. तो डोळ्यानें पहावयाचा योग आला होता, परंतु हातीं येण्यास अजून अवकाश आहे. त्या संग्रहांतील शिवछत्रपतींच्या एका कौलनाम्याची मात्र नकल करून घेण्यास परवानगी मिळाली. तो कौलनामा चालू संमेलनांत अन्य प्रसंगीं आपणांस वाचून दाखविणार आहे.

(८४) शिवथर खोरें

श्रीसमर्थांच्या पादस्पर्शानें पवित्र झालेलीं जीं कांहीं ठिकाणें महाराष्ट्रांत आहेत त्यांत या खोऱ्यास बरें च वरचें स्थान मिळेल, कारण या खोऱ्यांत श्रीसमर्थांचा वास १०।५ वर्षें झालेला आहे. सृष्टिसौंदर्याच्या दृष्टीनें हि हें खोरें मनोरम आहे. चौफेर उंच डोंगरांचा घेर असून मध्यें कुंभे शिवथर, आंबे शिवथर व कसबे शिवथर अशीं तीन गांवें आहेत. कसबे शिवथरच्या पिछाडीला जो डोंगर आहे त्यांत श्रीसमर्थांची घळ आहे. या च घळींत श्रीमत् दासबोधाचे कांहीं दशक श्रीसमर्थांनीं लिहिले असा दाखला मिळाला आहे. या घळींत राहून अनुभवामृताची दिवाकरभटांनीं केलेली प्रत मिळाली आहे. घळीचें किंचित् वर्णन श्रीरामदासी मालेंतील नुकता च जो नववा भाग "श्रीसंप्रदायाचीं कागदपत्रें" म्हणून प्रकाशित झाला आहे त्यांत आलें आहे. घळ फार मोठी आहे. सुमारें १२५ फूट लांब व ७५ फूट रुंद अशी घळ आहे. आंत १०।१२ दालनें आहेत. चंद्रराव मोऱ्याला पूर्णपणें जिंकावयाचें म्हणजे नुसतें जावळीखोरें हस्तगत करून भागणारें नव्हतें, तर शिवथर खोऱ्यांत हि मोरे प्रबळ असल्यामुळें शिवथर खोरें जिंकल्यावांचून श्रीशिवछत्रपतींस गत्यंतर नव्हतें, हें इतिहासज्ञांस विदित च आहे. श्रीसमर्थांच्या घळीपासून दहा पांच मिनिटांच्या अंतरावर, अर्थात् पर्वताच्या च मध्यभागीं, मोऱ्यांचा वाडा होता.

तो वाडा जमीनदोस्त झालेला अथवा केलेला आहे, फक्त पायांच्या खुणा अजून आहेत. घळीपासून दोन तीन तासांच्या अंतरावर जावळी खोरें, रायगड, तोरणा, राजगड वगैरे ठिकाणें आहेत. खोऱ्यांतील कागदपत्र हातीं येण्याची अजून वेळ आली नाहीं.

येथें च हें वृत्त संपावें, परंतु संशोधन करीत असतां, येणारा अनुभव संशोधनवृत्तांत नमूद करणें किंवा संशोधनासंबंधानें एकाद दुसरी सूचना करणें विषयाला सोडून होणार नाहीं, असें वाटतें.

(१) वाटेल त्या ठिकाणीं व वाटेल त्याच्याजवळ आपण कागदपत्रांचा किंवा काव्यग्रन्थांचा कांहीं शोध करीत नसतों. कांहीं तरी आपणांस सुगावा असतो. अशा शंभरजणांना आपण कागदपत्रांविषयीं किंवा ग्रन्थांविषयीं विचारलें तर त्यांत ५ च असे असतात कीं, ते आपणांजवळ काय आहे, नाहीं तें सरळपणें सांगतात; बाकीचे ९५ जण, आपलें प्रास्ताविक भाषण चाललें असतां, आपलें अभिनंदन करीत असून हि आपलें अखेरचें धोरण ओळखून, नाहीं, नाहीं, म्हणून मान डोलवूं लागतात. शेवटीं आपण स्पष्ट विचारतों च व ते हि आपणांजवळ कांहीं नाहीं म्हणून तितक्या च स्पष्टपणें सांगतात. पण माझा अनुभव असा आहे कीं, या ९५ जणांपैकीं बरोबर कांहीं नसतें ५ जणांजवळ, बाकी ९० जणांजवळ कांहींना कांहीं तरी आपणांस अपेक्षित असें

असतें. म्हणून अनुभवानें मीं असें ठरविलें आहे कीं, आपणांस काय पाहिजे आहे तें मिळविण्याविषयीं निराश होण्याचें केव्हां च कारण नसतें. फार काय पण ९० जणांजवळ आपण आपली प्रस्तावना केली तशी च आणखी दहा पांच मिनिटें चालविली, तर त्या सद्गृहस्थाच्या नाहीं म्हणण्यांतील स्पष्टपणा कमजोर होत चालल्याचें आपणांस आढळून येतें. तात्पर्य, कोणा हि संशोधकानें केव्हां हि निराश होऊं नये, हा पहिला अनुभव.

(२) माझा दुसरा अनुभव जरा विचित्र आहे. इतर संशोधकांचा हि अनुभव तसा च आहे कीं नाहीं मला सांगतां येत नाहीं; पण त्यांचा तरी अनुभव निराळा कां असावा ? माझा असा अनुभव आहे कीं, तरुण मनुष्य आपणाजवळ काय आहे तें सांगण्यास व देण्यास जितका लवकर तयार होतो, तितक्या लवकर वृद्ध माणसें होत नाहींत. म्हणून कोणा हि कडे संशोधनास जाण्यापूर्वीं, त्या गृहस्थाविषयीं आधीं जो शोध घ्यावयाचा असतो, त्यांत त्याचें वय किती आहे याचा हि शोध घेण्यास मी विसरत नाहीं. तरुणानें नाहीं म्हटलें तर तें खरें असेल असें एकादवेळीं तरी मी मानतों; पण वृद्धाच्या नाहीं म्हणण्यावर माझा मुळीं च विश्वास नसतो. मला च तेवढीं वृद्ध माणसें अशीं आढळावीं व इतरांना आढळूं नयेत असा माझ्यांत च कांहीं दोष आहे, असें मला वाटत नाहीं. वृद्ध माणसाच्या शब्दावर विश्वास न टाकण्यांत इतर संशोधक अनुकूल असतील तर मला आनंद होणार आहे. व्यक्ति, स्थळ, वगैरे सांगण्याचें कारण नाहीं, परंतु यासंबंधानें मला आलेला एक विशिष्ट अनुभव सांगतों. एका वृद्ध गृहस्थाजवळ कागदपत्र असावेत असें मला वाटे. प्रत्येक वर्षीं सुटींत मीं त्यांचेकडे जावें. असे चार वेळां गेलों. प्रतिवर्षी त्यांनीं नाहीं म्हणावें. शेवटच्या वेळीं तर ते मला असें म्हणाले, " वास्तविक आमच्या जवळ कागद असावयास पाहिजेत पण काय करावें नाहींत हें खरें, आपण सालोसाल यावें, आणि नाहीं म्हणण्याचा मजवर प्रसंग यावा याची मला आतां लाज वाटूं लागली आहे. " संशोधनापुरता वृद्धवचनावर विश्वास न ठेवणारा मी, पण मला हि वाटूं लागलें कीं, त्यांचेकडे कागद नसावेत. पांचव्या वर्षी त्यांचे गांवीं गेलों तर ते गृहस्थ कैलासवासी झाल्याचें समजलें. गृहस्थ फार सज्जन होते म्हणून त्यांच्या चिरंजीवाकडे सांत्वनार्थ गेलों. मला पाहतां च कांहीं न बोलतां चिरंजीव घरांत गेले व कांहीं वेळानें वेष्टणें च वेष्टणें बांधलेलें व पांच पंचवीस वर्षांत न सोडलेलें असें एक दप्तर घेऊन येऊन मला म्हणाले, " आपण येत होतां आणि वडील नाहीं म्हणत होते याचें मला वाईट वाटत असे. हें तें दप्तर. त्यांत काय आहे मला ठाऊक नाहीं, पण ज्या अर्थी वडील नाहीं म्हणत, त्या अर्थीं त्यांत कांहीं महत्त्वाचे च कागद असावेत; असें म्हणून दप्तर माझ्या हातीं देतांना तो थोर तरुण म्हणाला, " माझ्या वडिलांच्या जिवाचा हा कालिजा मी तुमच्या हवालीं करतों, सांभाळा, काम झाल्यावर परत करा." तो कलिजा मी हि त्या गांवीं न सोडतां घरीं जाऊन उलगडून पाहिला, तर त्यांत अत्यन्त महत्त्वाचे असे ऐतिहासिक कागद मिळाले !

(३) असे लहान मोठे आणखी अनुभव सांगतां येतील. एकदां संग्रह हातीं पडल्यावर त्या गांवीं पाणी पिण्यास हि राहूं नये. नाहीं नाहीं तीं विघ्नें विघ्नसंतोषी लोक आणण्याचा संभव असतो. एकदां एका गांवीं एका ठिकाणीं संग्रह हातीं पडला म्हणजे आपला मार्ग सुधरावा. त्या वेळीं तरी अति आशा करूं नये. आपण दिलेला शब्द पाळण्याविषयीं अत्यंत दक्ष असावें. वचनाप्रमाणें मिळालेल्या संग्रहाचें काम

करून तो परत केल्यावर त्या गांवीं इतर ठिकाणीं असलेला संग्रह दुसऱ्या वेळीं सहज च मिळतो. हे म्हणजे मी कांहीं वर्तनाचे नियम सांगतों असें नाहीं, सामान्य अनुभव सांगत आहें. त्यांना अपवाद नसतात असें हि नाहीं; आणि म्हणून सामान्यपणें असें म्हणतां येईल कीं, प्रसंगविशेषीं काळवेळ पाहून वर्तन करावें हें च खरें. तेव्हां सर्व अनुभव न सांगतां संशोधनाचे कामीं माझ्या दृष्टीस आवश्यक वाटणारा एक विचार सांगून हें प्रकरण संपवितों.

(४) संशोधनाच्या कामीं आपली निखालस निःस्वार्थबुद्धि असावी. स्वार्थाचा मनाला स्पर्श हि होऊं न देतां केवळ कार्यावर निस्सीम प्रेम ठेवून संशोधन करावें. असें संशोधन परमेश्वराला हि आवडतें. अशा संशोधनास सर्वोत्तम परमेश्वराचें हि साहाय्य असतें. अशा संशोधनांत केव्हां हि अपयश येत नसतें.

सरते शेवटीं माझी एक सूचना आहे. साऱ्या संशोधकांच्या स्वाऱ्या पुणें, सातारा व आसपासचा मुलूख यांवर च व्हाव्यात हें अगदीं साहजिक आहे. पण मला वाटतें, या स्वाऱ्यांना आतां कांहीं नियम घालून देण्याची वेळ आली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यांत संशोधकांचें एक एक उपमंडळ स्थापन करावें. ह्या उपमंडळानें आपआपल्या जिल्ह्यांतील संशोधन करावें. याचा अर्थ असा नाहीं कीं, कोणी च मग आपला जिल्हा सोडून दुसरीकडे जाऊं नये. सारा देश संशोधनास मोकळा आहे व वाटेल त्यानें वाटेल तेथें संशोधनार्थ जावें. पण प्रत्येक उपमंडळानें आपल्या जिल्ह्यापुरतें तरी संशोधनकार्य संपूर्ण करण्याची हाव धरावी. अशीं उपमंडळें सर्वत्र स्थापन झाल्यास संशोधनाचें कार्य त्वरित होईल; असा मला भरंवसा आहे. निष्ठावंत, आस्थेवाईक व संशोधनकार्यावर प्रेम करणारे तीन जरी सभासद असले, तरी त्यांचें उपमंडळ करावें. अशा उपमंडळानें आपआपल्या जिल्ह्यांतील ऐतिहासिक घराणीं, साधुसंतांचे मठ, पीरांच्या जागा, इत्यादिकांचें संशोधन करावें, ताम्रपट कागदपत्र वगैरे मिळवावेत, शिलालेख वाचावेत, ऐतिहासिक स्थळें पहावीं; भाषा, रूढि, चालीरीति यांचें निरीक्षण करावें, समाजाच्या अंतर्बाह्यरंगाचें परीक्षण करावें, पूर्वसंस्कार विचारांत घ्यावेत, विद्यमान स्थिति अवलोकावी, भावी अनुमानें काढावींत आणि आपल्या श्रमाचें सारें फळ भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाचे मार्फत निष्कामबुद्धीनें महाराष्ट्रदेवतेच्या चरणीं अर्पण करावें.

पुणें, वैशाख शुद्ध ९ शके १८३७

शंकर श्रीकृष्ण देव

(२) माझें शके १८३६ चें संशोधनवृत्त

१ गतवर्षीच्या संमेलनानंतर पुणें, सातारा, अहंमदनगर व नाशिक ह्या चार जिल्ह्यांतील कांहीं कांहीं भागांत संशोधनार्थ मी हिंडलों. ह्या संशोधनांत अमुक एका विशिष्ट प्रसंगासंबंधानें अगर कारकीर्दीसंबंधानें च संशोधनाचे कामाची व्याप्ति आंखून न घेतां, जीं जीं इतिहासोपयोगी साधनें मला मिळत, त्यांचा संग्रह करण्याचें व त्यासंबंधीं मधून मधून कांहीं ऐतिहासिक टिपणें वाचण्याचें मीं चालू ठेविलें होतें. चार पांच घराण्यांसंबंधींचा जो बरा च पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला, त्याचा प्रपंच एका स्वतंत्र ऐतिहासिक साधनांच्या खंडांत करण्याचें ठरविल्यामुळें मिळालेले कागदपत्र कोणत्या ठिकाणचे, व प्रकारचे एवढ्यांचा किंचित् निर्देश मी आपल्या परवानगीनें करीत आहें. माझ्या संशोधनांत मी काव्यसंशोधनाचा हि परामर्ष घेतला आहे.

२ सातारा जिल्ह्यांतील शुद्ध सातारा, वाई, ओझर्डे, कोरेगांव, रहिमतपूर, फत्यापूर, अंगापूर, पाली, निनाम–पाडळी, अतीत, लिंब, गोंवा, धावडशी, ब्रह्मपुरी, कोरेगांव, पिंपरी इत्यादि ठिकाणीं संशोधनाचें थोडें-बहुत काम मीं केलें. गतवर्षी रहिमतपुरास गेलों असतांना, तेथील रणदुल्लाखानाच्या घुमटावरील शिलालेखासंबंधानें चार शब्द मला लिहितां आले, हें आपणास माहीत च आहे. येथील माने हें घराणें बेदरचे बादशहाचे वेळेपासून नांवारूपास आलेलें आहे. इतिहासप्रसिद्ध फत्तेसिंग माने ह्या च घराण्यांत जन्मास आला; व संतकवि तुकाविप्र ह्यांचें हि जनन येथील कुळकर्ण्यांचे वंशांत झालें. रणदुल्लाखान हा ह्या गांवचा संस्थापक व पेशव्यांचे राजवटींत हा गांव पटवर्धनांकडे असलेला इत्यादि ऐतिहासिक परंपरेनें निबद्ध असलेल्या गांवीं ऐतिहासिक विपुल सामग्री मिळेल, असा माझा अंदाज होता; व ह्या अंदाजाप्रमाणें रा. भाऊसाहेब टांकसाळे वकील, व रा. राजारामपंत माने, पेन्शनर मास्तर या उभयतांच्या प्रशंसनीय खटपटीनें बरा च संग्रह उपलब्ध हि झाला. माने यांचे संग्रहांतून बरीं च शिवकालीन पत्रें मिळालीं असून, एका पत्रांत शिवछत्रपतींच्या धामधुमीचा साक्षात् उल्लेख आहे. रहिमतपूरचे जागीं पूर्वी कुमठें नांवाचें गांव होतें. तेथील राणे–भोंसले घराण्याचा मनोरंजक इतिहास येथें च मिळाला. पिंपरी येथील मोकाशी यांजकडून त्यांचे मूळ संपादकांस मिळालेली सनद मिळाली. हें घराणें फार पुरातन असून, शाहू छत्रपतींच्या पदरीं ह्या घराण्यानें चांगली कामगिरी बजाविलेली आहे. येथें फारसी कागदपत्र बहुत आहेत. फत्यापूर येथें शालुकराचे वंशज नांदत आहेत, त्यांनीं आपला सर्व संग्रह मोठ्या खुषीनें माझ्या स्वाधीन केला. ह्या संग्रहांतील कागदपत्रांवरून रावबाजींच्या कारकीर्दीवर प्रकाश पडेल, गायकवाडी प्रकरणाचा उलगडा होईल, व इंग्रजी न्यायनीतीचा व राजकारणाचा मासला पाहावयास सांपडेल. पाल–पेंबर येथील श्रीखंडोबाच्या देवस्थानासंबंधींचे कांहीं कागद तेथील रहिवासी रा. धोंडोपंत कुळकर्णी यांचे कृपेनें मला मिळाले आहेत. घाशीरामानंतरचा पुण्याचा कोतवाल आनंदराव काशी यांचे वंशजांकडून व तेथील मोकदम पाटील काळभोर यांजकडून हि चांगला कागदसंग्रह मिळावा. श्रीसमर्थशिष्य रंगनाथ अडखुल ह्यांचे-संबंधानें कांहीं कागद मिळतील अशी आशा होती, परंतु ती विफल झाली. रंगनाथांच्या समाधीची विपन्नावस्था पाहून अन्तःकरण विषण्ण झालें! असो.

निनाम–पाडळी येथें श्रीसंप्रदायाच्या मठाची एक उपशाखा आहे. विद्यमान मठपतींजवळ 'स्वानुभव दिनकरा'ची एक जुनी हस्तलिखित प्रत आहे. थोडासा पत्रव्यवहार हि मिळावा. मी गेलों त्या वेळीं तो मिळवितां आला नाहीं. कोरेगांव, अंगापूर व ब्रह्मपुरी येथून कांहीं त्रुटित कागद मला मिळाले. ओझर्डे येथें पिसाळ देशमुखांचे वंशज राहतात. येथून चार दोन महत्वाचे महजर मला मिळाले. वाईस एका देशपांडे घराण्याकडून बरा च संग्रह मिळाला. ह्या संग्रहांतील राजारामकालीन कागदांवरून त्या वेळच्या बऱ्या च वादविषयक प्रश्नांचा उलगडा होईल, असा रंग दिसतो. क्षेत्र माहुलीस माहुलीच्या स्थापनेसंबंधाचे व अग्रहाराचे कागद मिळाले. त्रिपुटी येथें संग्रह आहे, परंतु मला तो मिळाला नाहीं. शुद्ध सातारा येथें हि अद्याप पुष्कळ च काम राहिलेलें आहे. महाराजांचें खासगी व सरकारी दप्तर, शिर्के यांचा राजारामकालीन व इतर महत्वाचा संग्रह, केसरकर यांचे कागद इत्यादि किती तरी कागद अद्याप मिळवावयाचे आहेत. लिंब येथील बर्वे घराण्यांतून श्री. थोरले माधव-

रावसाहेब पेशवे ह्यांचे वेळचा बहुमोल पत्र-संग्रह मला मिळाला. बाळाजी विश्वनाथांचें कुटुंब राधाबाईसाहेब ह्या नेवऱ्याचे मोकदम बर्वे ह्या घराण्यांतील असल्यामुळें, ह्या बर्वे घराण्यावर पेशव्यांचा लोभ असे. ह्या संग्रहांत माधवरावसाहेबांनीं आपल्या मातुःश्रीस लिहिलेलीं अस्सल पत्रें आहेत. पेशव्यांच्या गृहस्थितीवर उत्तम प्रकाश पाडणारीं पत्रें हि ह्या घराण्यांतून मिळालीं आहेत.

नाशिक

नाशिक जिल्ह्यांत फक्त चार दोन ठिकाणीं जाण्याचा योग आला. येवलें, अंदरसूल, नांदगांव, मालेगांव इत्यादि ठिकाणीं कागपदत्रांची चालना मीं केली. मालेगांवास श्री. नारो शंकर राजेबहादर यांचे वंशजाची एक शाखा आहे. तेथील विद्यमान वंशजांनीं नारो शंकर राजेबहाद्दर यांची ह्यातानें काढिलेली एक तसबीर दिली असून, बाकी सर्व संग्रह देण्याचें अभिवचन दिलेलें आहे. कळवण, दिंडोरी, धोडप, वणी व बागलाणांतील अत्यल्प भाग ह्यांतून हि थोडाबहुत मी हिंडलों. सटाण्याकडे तर देशमुख, देशपांडे व लहान लहान संस्थानें, देवस्थानें इत्यादि ठिकाणीं साधनांच्या राशी आहेत. मला देशमुख घराण्यासंबंधानें थोडीबहुत माहिती व कागद मिळाले.

अहंमदनगर

अहंमदनगरापैकीं अहंमदनगर, कोपरगांव, नेवासें, संगमनेर हीं गांवें पाहण्यांत आलीं. अहंमदनगरास नगरच्या स्थापनेसंबंधानें चार दोन कागद, किल्ल्याविषयींची बरी च माहिती, व नगरचा किल्लेदार कवीजंग ह्याचे वंशजांकडून कांहीं कागद मिळाले. तेथील श्री. नानासाहेब मिरीकर यांनीं हि प्रेमानें बरे च कागद माझ्या स्वाधीन केले. नगर येथील देशमुख देशपांडे, मुसलमानांतील कांहीं घराणीं, व नगरचे सुभेदार कान्हूर येथील अभ्यंकर ऊर्फ नगरकर यांचीं दप्तरें पहावयाचीं आहेत. संगमनेर तालुक्यांत निंबगांव-जाळी येथें त्र्यंबकजी डेंगळ्यांचे वंशज आहेत. त्यांचेकडील कागद मिळण्यासारखे आहेत. पुणताब्यास जोशी घराण्यांतून कांहीं कागद मिळाले. कोपरगांवाजवळ हिंगणीस गेलों असतांना, श्री. रघुनाथराव दादासाहेब यांचें निवासस्थान निश्चित करतां आलें. श्रीगोंदें तालुक्यांतील बहादुरगड ऊर्फ पांडे पेडगांव येथून हि तेथील देशपांड्यांच्या दप्तरांतील कांहीं कागद उपलब्ध झाले.

पुणें

पुणें जिल्ह्यांतील चाकण, खेड, तळेगांव, शिक्रापूर, पाबळ, शिरूर, वाघोली, दावडी-निंबगांव, कोरेगांव ह्या ठिकाणीं च काय तें जाण्यास मिळालें. खुद्द पुण्यास राहून हि थोडेंबहुत काम करितां आलें. चांबळीचे सरनाईक यांचे कागदपत्र, मोरया गोसावी यांचीं पत्रें, शिवकालीन व तत्पूर्वकालीन कागदपत्र, बापू गोखले यांनीं आपल्या गुरूंस लिहिलेलीं पत्रें वगैरे इतिहासोपयोगी पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला. येणेंप्रमाणें माझें गतवर्षीचें संशोधनवृत्त इतिहासप्रिय मंडळीस सादर करीत आहें.

पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

(३) संशोधनवृत्त

गेल्या डिसेंबर महिन्यांत पंढरपुराकडे व्यवहारविषयक कागदपत्र बरे च मिळतील अशी बातमी एका स्नेह्याकडून मिळाल्याकारणानें त्या प्रदेशांत मीं संशोधनार्थ जाण्याचें ठरविलें. मुख्य जो हेतु मनांत बाळगून संशोधनार्थ निघालों, त्या हेतूचे दृष्टीनें संशोधन म्हणण्यासारखें सफल झालें नाहीं. व्यवहारपद्धतीसंबंधीं ज्या कागदपत्रांचे योगानें विशेष प्रकाश पडेल, अशा

स्वरूपाचे नवीन महत्वाचे कागद म्हणण्यासारखे हातीं लागले नाहींत. परंतु, पेशवाईचे उत्तरार्धांत राघोबादादांनीं जें कारस्थान केलें, त्यासंबंधीं बरे च महत्वाचे कागदपत्र हातीं लागले. या कागदपत्रांवरून राघोबादादांचे कारस्थानासंबंधीं जी कांहीं नवीन माहिती उपलब्ध झाली आहे ती मंडळास आज मीं जो एक दुसरा लेख सादर केला आहे, त्यांत संकलित केली आहे. पेशवाईचीं सूत्रें आपल्या हातांत आणण्याचा राघोबादादादांनीं जो प्रयत्न केला व तत्संबंधीं त्यांनीं ज्या अनेक खटपटी केल्या, त्यांपैकीं कांहींचें अत्यंत त्रोटक वर्णन इतिहासग्रंथांतून आढळतें. परंतु निरनिराळ्या प्रदेशांत राघोबादादांनीं काय काय खटपटी केल्या व हें कार्य घडवून आणण्याचे कामांत त्यांचे कोण कोण हस्तक होते, याचें साग्र वर्णन इतिहासग्रंथांत क्वचित च आढळतें. मंडळास आज मीं सादर केलेल्या लेखावरून महाराष्ट्राचे दक्षिण बाजूकडील प्रदेशांत राघोबादादांनीं स्वतःचें वर्चस्व प्रस्थापित करण्याकरितां काय काय खटपटी केल्या, त्या कोणाकरवीं केल्या व त्या कामांत त्यांचे कोण कोण साथीदार होते, याचा बोध होणार आहे.

विशिष्ट स्वरूपाचे कागदपत्र मिळविण्याच्या इराद्यानें संशोधकानें वाटल्यास संशोधनास उद्युक्त व्हावें. परंतु, एकदां संशोधनाचे कार्यास लागल्यावर जें हातीं येईल, त्याचा संशोधकानें संग्रह करावा. विशिष्ट स्वरूपाचे कागदाव्यतिरिक्त कागद मिळाल्यास तिकडे दुर्लक्ष्य करून त्यांचा त्याग करूं नये. विशिष्ट स्वरूपाचे कागद एके च ठिकाणीं प्राप्त होणें दुरापास्त असतें. सर्व प्रकारचे कागद सर्वत्र आढळतात व त्या सर्वांचा संग्रह करणें इष्ट आहे. पंढरपूर येथील रा. रा. दत्तात्रय त्रिंबक आराध्ये वकील यांनीं आपल्याकडील कागदपत्र मला मोठ्या उत्सुकतेनें दाखविले. त्यांचेकडील कागदपत्रांचें संशोधन पूर्वी एकदां रा. राजवाडे यांनीं केलें असल्याकारणानें शिवकालीन कागदपत्र मला मिळाले नाहींत. परंतु, थोरले माधवराव व सवाई माधवराव पेशवे यांचे कारकीर्दींतील कांहीं ताकीद पत्रें, पंढरपूर येथील श्रीविठ्ठलाचे देवस्थानाचे वतनदार व मानकरी लोकांचे हक्कांबद्दल माहिती असलेले आणि इतर कांहीं व्यवहारविषयक कागद रा. आराध्ये यांचे दप्तरांत मिळाले. या कामीं रा. आराध्ये यांनीं मला जी मदत केली, तीबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. मीं स्वतः केलेल्या संशोधनासंबंधीं नमूद करण्यासारखें इतकेंच आहे.

रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचे संशोधनांत त्यांना जे कागदपत्र मिळाले, त्यांपैकीं कऱ्हाडचे धर्माधिकारी रा. गिजरे यांचे कागद त्यांच्या नकला करून त्यांचा योग्य तो उपयोग करण्याकरितां रा. राजवाडे यांनीं माझ्या स्वाधीन केले. या कागदांपैकीं बरे च कागद महत्वाचे असून त्यांचे योगानें स्वराज्यांतील महाराष्ट्रीय समाजाचे सामाजिक स्थितीवर बरा च प्रकाश पडण्यासारखा आहे. त्याचप्रमाणें व्यवहार व प्रायश्चित्त या दोन बाबतींसंबंधीं स्वराज्यांत कोणत्या पद्धतीचें अवलंबन करण्यांत येई याबद्दलची हि बरी च माहिती या कागदपत्रांवरून होण्यासारखी आहे. या कागदपत्रांचें यथायोग्य निरीक्षण करून त्यावरून कोणते सिद्धांत निष्पन्न होतात, यांचें दिग्दर्शन पुढें कधीं तरी करण्याची आशा व्यक्त करून हें संशोधनवृत्त मी पुरें करतों.

भास्कर वामन भट

शक १८३६ चें
इतिहास-संशोधन-वृत्त

शोधकदृष्टीनें पाहिलें असतां जेथें तेथें इतिहास दिसूं लागतो. लोकांच्या रीतिभाती, त्यांच्या समजुती, त्यांचे सण व उत्सव, त्यांतील वागणुकी, त्याची सामान्य भाषा आणि पुरुष, स्त्री, मुलें ह्यांच्या, विद्वान् व अडाणी ह्यांच्या, निरनिराळे धंदेवाल्यांच्या, निरनिराळे मनोविकार प्रकट करण्याच्या वेळच्या भाषणप्रसंगी येणारी भाषा ह्या सर्व गोष्टींचा लक्षपूर्वक विचार केला तर त्यात इतिहासाचा शोध लागतो.

एखाद्या गुजराथी वाण्याच्या घरी लग्नसमारंभ असतो. लग्नाकरितां वर व वधू एकमेकांसन्मुख उभी राहिल्यावर वराच्या मागें तरवार धरून एक बनिया उभा राहिलेला असतो. तेव्हां मनांत येतें की, हा ढेंकूण, पिसा, विंचू, सर्प वगैरे दुःख देणाऱ्या प्राण्यांचीही हिंसा न करणारा, रक्ताकडे पाहिलें असतां ज्यास घेरी येईल, मारामारीचा प्रसंग आला असतां जो पळून जाईल, त्या ह्या वाण्याच्या वरामागें मराठा वराप्रमाणें तरवार घेऊन दुसरा उभा कशाला ? अशी शंका येऊन घरच्या मुख्य मालकास विचारावें की, ही तरवार धरून वराच्या मागें उभे राहण्याची चाल तुमच्या लोकांत कां आहे ? तेव्हां तो सांगतो कीं, आह्मी गुजराथेंतील मूळचे क्षत्रिय आहों. आमच्या पूर्वजांनी जैन धर्माचा अंगीकार केल्यावर आह्मीं ही वाणिज्यवृत्ति पत्करिली. आह्मी क्षत्रिय असतांना पडलेला आचार तसाच राहिला आहे.

ही गोष्ट ऐकल्यावर—हा जैन धर्माचा प्रत्यक्ष परिणाम पाहिल्यावर—आपल्या मनांत विचारांचें काहूर उठतें. ह्या जैनधर्माचा—ह्या अहिंसापरमधर्माचा—आपणास संताप येतो आणि असें वाटतें कीं, हा धर्म ह्मणजे शूरांच्या शेळ्या-मेंढ्या बनविणारा, विलक्षण गुणाचा होय. ह्या धर्मामुळें तागडीतुकापा बनलेले क्षत्रिय गुजराथेंत पुष्कळ असल्यामुळें राज्यरक्षणाच्या कामीं गुजराथेंत सरकारास लष्करी लोक मिळण्याची केवढी पंचाईत पडेल ! हाच धर्म सर्व हिंदुस्थानांत पाळला तर हिंदुस्थानच्या लोकांचा नंबर शौर्याच्या कामांत कोठेंसा लागेल ? इत्यादि विचार ऐतिहासिक शोधावरून आपल्या मनांत उभे राहतात.

मराठ्यांच्या लग्नांत त्यांच्या अंगांत वीर संचरतात. ज्यांच्या अंगांत वीर संचरतात, त्यांची मिरवणूक त्यांच्या पद्धतीप्रमाणें निघते. त्या लोकांचे हात, पाय, डोळे इत्यादिकांचे हावभाव पाहिले असतां त्यांचें भय वाटतें. अंगांत झालेला हा वीरसंचार जातो, तेव्हां अंगांत वीर संचरलेला असतो, ती आपल्या लोकांस—आपल्या वंशजांस—आपल्या शत्रूंचा—त्यांच्या वंशजांचा—सूड घेण्यास सांगतो.

मागील शोधांतील गुजराथी बनियांची वृत्ति व वरील शोधांतील मराठ्यांची वीरवृत्ति ह्यांत केवढा फरक आहे. ह्या वीरवृत्तीमुळें च हजारों मराठे वीर यूरोपांतील रणक्षेत्रावर सरकारच्या मदतीस आज जात आहेत.

अशा प्रकारच्या शोधांत, गेल्या ह्मणजे शके १८३६ सालीं माझे बरे च दिवस गेले. लोकसमजुतीचीं ज्यां बरीं च टिपणें केलीं आहेत व त्या समजुतींत कांहीं ऐतिहासिक तत्वें आहेत काय, त्यापासून इतिहासावर कांहीं प्रकाश पडतो काय, ह्याचा शोध माझ्या शक्तीप्रमाणें मी करीत आहें.

मार्गशीर्ष शु. १ च्या दिवशीं भोंडली दिवाळी ह्मणून एक सण येतो. ह्याची व्याप्ति सह्याद्रीच्या पश्चिमेस समुद्रापर्यंत व पूर्वेस सुमारें ४० मैल प्रदेशांत आहे. दक्षिण महाराष्ट्रांत हिला [illegible]

ह्मणतात. देशावरील मराठ्यांच्या बायका संध्याकाळीं आरत्या करून देवास ओवाळतात, हे च काय ते या दिवाळींतील दिवे. ह्या दिवशीं खाण्याला अगदीं बाजरी अवश्य असली पाहिजे अशी या लोकांची समजूत. मांगुळी ह्मणून गवताची दोरी करून ओढतात वगैरे त्या दिवशींचा सर्व विधि मंडळापुढें मांडला आहे. ह्या संबंधाची अशी माझी कल्पना आहे कीं, कार्तिक शु. १ ला जसा विक्रम संवताचा आरंभ आहे, तसा ह्या दिवाळीला विक्रमाच्या पूर्वीच्या एकाद्या राजाचा शक सुरू होत असावा. दुसरी कल्पना अशी आहे कीं, "मासानां मार्गशीर्षोऽहं" अशी जी भगवद्गीतेंत श्रीकृष्णांची उक्ति आहे, तिच्याशीं ह्या गोष्टीचा कांहीं तरी संबंध असावा. विद्वान् शोधकांचें लक्ष इकडे गेल्यास माझे तर्क व्यर्थ ठरतील, अथवा अधिक ऐतिहासिक कल्पनांची ह्यांत भर पडेल. ह्या दोहोंपैकीं कांहीं तरी घडेल. कोंकणस्थ लोकांत ह्या दिवाळींत कांहीं कुलधर्म असतात. देशस्थ लोकांत ह्या दिवाळीचें माहात्म्य खेडेगांवांतून पूर्वोक्त प्रदेशांत थोडेसें आहे.

भाषेच्या विचारावरून व चालीरीतींवरून इतिहासाचा शोध कसा लागतो, ह्याचीं दोन उदाहरणें येथें देतों. एकदां कांहीं नुकतीं च बोलूं लागलेलीं मुलें एकत्र जमून बोलत असतां, "घर" ह्या शब्दाबद्दल एका मुलानें "गड" हा शब्द उच्चारला, व दुसऱ्यानें "घल" हा शब्द उच्चारला. हे त्यांचे उच्चार ऐकतां च "गड" ह्मणजे डोंगरी किल्ला व घळ ह्मणजे गुहा ह्या शब्दांची व्युत्पत्ति संस्कृत 'गृह' शब्दापासून गृह–घर–गड किंवा घल–घळ अशा रीतीनें झाली हें तेव्हां च लक्षांत आलें व ही शब्दव्युत्पत्ति मंडळापुढें ठेविली.

मामक– मामा–मामाजी, मामी, भ्रातृक–भावोजी, भगिनी–बहिणी–वहिनी, अशी मामाजी, मामी, भावोजी व वहिनी ह्या शब्दांची व्युत्पत्ति, ह्या शब्दांचे प्रयोग, सासरा, सासू, दीर व भावजई ह्या शब्दांबद्दल ब्राह्मणापासून अंत्यजापर्यंत सर्व लोकांत प्रचलित आहेत. माध्यंदिन शाखेच्या ब्राह्मणांत मामाच्या गोत्राचीही मुलगी चालत नाहीं व चित्पावनांत मामीचा मुलगी करीत नाहींत. ह्या दोन अपवादांखेरीज महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणादि सर्व लोकांत मामाची कन्या वरण्याची चाल आहे, व कित्येकांत मावळणीची ह्मणजे आतेची मुलगी वरण्याची चाल आहे. ह्या चालीमुळें वर व वधू यांचा, मामा हा सासरा होतो, ह्मणून सासऱ्यास मामाजी, मामाची बायको किंवा आत सासू होते ह्मणून सासूस मामी किंवा अत्ति. दीर–भावजई एकमेकांचीं मामे–भावंडें किंवा आते–भावंडें–भाऊबहिणी होतात ह्मणून भावोजी व वहिनी हे शब्द योजले गेले. माध्यंदिनांत व चित्पावनांत जरी वर लिहिल्याप्रमाणें मातुलगोत्र व मातुल–कन्या वर्ज्य असली, तरी भाषा सदरप्रमाणें च वापरतात, निराळी नाहीं. समावर्तनसमयीं ह्मणजे सोडमुंजीच्या वेळीं मामाचें सान्निध्य अवश्य मानण्यांत येतें व समावर्तन झालेला पुरुष–मुलगा–प्रवासास निघाल्याचें सोंग करितो, तेव्हां त्यास आपली मुलगी देण्याचें कबूल करितो ही चालही त्यांच्यांत आहे ह्मणून भाषेवरून व चालीरीतीवरून असा शोध लागतो कीं, मातुल–कन्यापरिणयाची रीत फार जुनी आहे. तद्विरुद्ध शास्त्र मागून झालेलें आहे. असा इतिहास निःसंशय समजतो. हा हि शोध मीं मंडळापुढें ठेविला आहे.

मराठी भाषेच्या इतिहासांतील आणखी एक शोध लागला आहे, तो पहा. द्वितीयेचा व चतुर्थीचा अनेकवचनी प्रत्यय ना ह्याचा उपयोग लेखांत कोणत्या काळीं झाला? मुकुंदराज ज्ञानेश्वरापासून तों पेशवाईच्या

...सेरचे कवि मोरोपंतरामजोशीतान्यापर्यंत कोणत्याही कवीनें केला नाहीं. इतिहाससंशोधकांनीं ज्या बखरी व कागदपत्र पेशवाईच्या अखेरपर्यंतच्या काळांतील हुडकून काढिले आहेत, त्यांतही ह्या प्रत्ययाचा लेखांत उपयोग कोणीही केला नाहीं. ह्यांची व्युत्पत्ति संस्कृतांतील द्वितीया व षष्ठी यांच्या बहुवचनीं जो नकार येतो, त्यावरून करितां येते, असें माझ्या अल्पमतीस वाटत आहे, हा हि विचार मंडळापुढें मीं ठेविला आहे.

असो. सांगण्याचें तात्पर्य इतकें च कीं, माझ्यासारख्या उतार वयाच्या मनुष्यास –प्रवासांतील विशेष दगदग ज्यास होत नाहीं त्यास–अशा प्रकारचे शोध करण्यास जागा आहे असें मला वाटतें. राजवाड्यांसारखे विद्वान् शोधक थकून जेव्हां घरीं बसतील–तसें लवकर न होवो असें मी इच्छितों–तेव्हां त्यांच्यासारख्या व्यापक बुद्धीच्या मनुष्याच्या शोधाचा प्रदेश ते दोन हात जागेंत बसले असतां हि केवढा अफाट असेल ह्याची कल्पना करावी.

इतिहाससंशोधक एखाद्या ठिकाणीं जाऊन आले, ह्मणजे त्यां ठिकाणी पुन्हां कांहीं शोध लागणार नाहीं असें समजूं नये. सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांवीं आजपर्यंत मी शंभर वेळ गेलों असेन व प्रत्येक वेळीं चौकशी हि केली असेन, परंतु नुकतां च तेथें गेलों असतां, तेथील केदारेश्वराच्या देवळांतील गोसाव्यानें एक शिलालेख देवळाशेजारीं असलेला मला दाखविला. त्याची खबर मंडळास मी दिली आहे.

कोरेगांव, खटाव, वाळवें ह्या तालुक्यांतून कांहीं ठिकाणीं गेल्या वर्षीं शोध करीत हिंडलों, परंतु उतार वयामुळें खाण्यापिण्याची बरोबर व्यवस्था जमेना. एक दोन दिवस राहून कांहीं कामाचें हि जमेना. व्यर्थ खर्च मात्र अज्ञानें होतो, हें जाणून एका च ठिकाणीं आपली सोय असेल तेथें कायम मुक्काम ठेवून तेथें व भोंवतालीं शोध करावा असें आतां मीं ठरविलें आहे. असें केल्यानें बरें व काम होतें असा अनुभवहि आला आहे.

एके दिवशीं एका वैदिकाच्या घरीं मी गेलों व तुमच्या घरच्या पोथ्या पाहूं ह्मणून बोललों, तेव्हां त्यानें सांगितलें कीं, आमच्या घरीं काय वेदाच्या व याज्ञिकाच्या प्रयोगाच्या पोथ्या आहेत, कांहीं विशेष नाहीं. शेवटीं त्यांच्या घरच्या पोथ्या पाहण्याचें ठरलें. पोथ्या पाहतां पाहतां " भगवद्गीता-संगति-निबंध " नांवाचा एक १५० वर्षांपूर्वी ठाकूर उपनामक एका ग्रंथकारानें लिहिलेला अप्रसिद्ध असा ग्रंथ उपलब्ध झाला. वैदिक भटजीस थोडीशी दक्षिणा देऊन, ग्रंथ आणून मंडळाच्या चिटणिसांच्या स्वाधीन केला आहे.

आमच्या भाऊबंदांपैकीं एका घराण्याचा लौकिक असा आहे कीं, त्याच्या पूर्वजांनीं जयपुराहून कित्येक उंट भरून पोथ्या आणिल्या. त्या घराण्यांत हल्लीं अज्ञान पुरुष व निराश्रित विधवा आहेत. त्यांपैकीं एका विधवा बाईच्या घरांतील पुस्तकांची स्थिति पाहतां त्यांस वेष्टणें नाहींत, त्यांवर गळून त्यांचीं पानें एकमेकांस चिकटून कुजून गेलीं आहेत. तपासतांना कांहीं कागदपत्र व पुस्तकें मिळालीं, त्यांपैकीं ३००वर्षांपूर्वी लिहिलेला देशी नाममाला हा हेमचंद्राचा कोश–ज्याचीं पानें चिकटलीं तरी मोकळीं होण्यासारखीं आहेत असा–आणून मीं मंडळाकडे दिला आहे.

कामरत्न वगैरे तंत्रशास्त्राचे ग्रंथ व नागार्जुनाचार्यकृत योगरत्नावली ह्मणून एका ग्रंथाचीं २१४ पानें सांपडलीं तीं हि मीं मंडळाकडे दिलीं आहेत. योगरत्नावलींत अनेक चमत्कारिक प्रयोग लिहिले आहेत ह्मणून तो समग्र ग्रंथ मिळविण्याची खटपट सुरू आहे.

फार प्रसिद्ध अशा जुन्या विद्वानांच्या घराण्यांची फार दुर्दशा होऊन गेली आहे. त्यांच्या घराण्यांतील अज्ञ माणसांनीं पुस्तकें वाण्यास किंवा आतारास रद्दी ह्मणून विकून टाकलीं आहेत व कोठें कोठें वर सांगितल्याप्रमाणें कुजत पडलीं आहेत. कोणी मागेल तर तीं माणसें देणार नाहींत. अशा एका बाईस मी २ रुपये देण्यास तयार झालों. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, ती पुस्तकें दाखवीत असे ती आतां दाखविनाशी झाली.

कऱ्हाड तालुक्यांतील कालगांव येथील एका कुणब्याच्या बाईकडे खटाव तालुक्यांतील दोन गांवांच्या शिवेच्या तंट्याचा महजर सांपडला आहे. कोणीकडचे कागद कोठे सांपडतील त्याचा नियम नाहीं. सातारा जिल्ह्यांतील बहादूर–वाडीकर घोरपडे ह्मणजे वाळवे प्रांताचे देशमुख ह्यांचे कागदपत्र मुलांनीं शाळेंत आणिलेल्या लिखितांत सांपडले. ते वाळवें प्रांतातले सातारा प्रांतीं सांपडले. वावटळींत सांपडलेल्या पाल्यापाचोळ्याप्रमाणें ही स्थिति आहे.

जावलीचे चंद्रराव मोरे याचा शिवाजीनें निर्वंश केल्याचें आपणां सर्वांस माहीत आहे.परंतु जावली प्रांताची देशमुखी शिवाजीनें त्याच्या एका भाऊबंदास दिली आहे. जावली ज्या खोऱ्यांत आहे, त्यास कांदाट–खोरें असें ह्मणतात व तेथील मोरे देशमुखास कांदाटकर देशमुख असें ह्मणतात. त्यांचीं १०।१२ पत्रें तिकडे असलेल्या माझ्या एका विद्यार्थ्यानें पाठविलेलीं मंडळाच्या स्वाधीन मीं केलीं आहेत. पाठविणाराचें नांव रामचंद्र तुकाराम जगदळे. त्याला मिळतील ते कागद अस्सल अगर नकला त्यानें पाठवाव्या ह्मणून पोष्टखर्चाकरितां त्यास एक रुपया मीं पाठविला.दुसरे कोणी शोधक जातील तर कागद मला दाखवितात ते मुळीं च बंद होईल असें तो ह्मणतो. इकडे आलेले कागदपत्र छापून आमच्यापुढें आल्यावर मग आमच्या जवळचे आणखी कागद देऊं असें मात्र त्या देशमुखांनीं जगदळे याजपाशीं कबूल केलें आहे.याप्रमाणें माझें संशोधनवृत्त आहे.

पुणें, तारीख २९।५।१९१५

कृ. वि. आचार्य काळगांवकर

गतवर्षांतील संशोधन

गेल्या वर्षीं नाशिक, खानदेश, नेवासें शेगांव व कऱ्हाड या प्रांतांत संशोधनार्थ मला फिरावें लागलें. त्यांत सवाशेंवर संस्कृत ग्रंथ, अडीचशेंवर मराठी ग्रंथ व तीन हजारांवर ऐतिहासिक पत्रें हातीं लागलीं. संस्कृत ग्रंथांत महाराष्ट्रांतील विद्वानांनीं गेल्या पांचचारशें वर्षांत लिहिलेले गद्यपद्य लहान मोठे प्रबंध आहेत. मराठी ग्रंथांत शंभरसवाशें मराठी ग्रंथकारांची मराठी गद्यपद्य ग्रंथरचना आहे. पैकीं बऱ्या च ग्रंथांचीं वर्णनें गेल्या वर्षाच्या व चालू वर्षाच्या पाक्षिक सभांत वाचलीं गेलीं आहेत. बाकीच्या ग्रंथांचीं वर्णनें चालू वर्षाच्या पुढील पाक्षिक सभांत वाचावयाचीं आहेत. ऐतिहासिक पत्रव्यवहारांत आर्थिक, प्रायश्चित्तविषयक, व्यवहारविषयक, ग्रामसंबंधक, राजकारणी इत्यादि अनेक बाबींची माहिती देणारे कागद उपलब्ध झाले आहेत. कऱ्हाड येथील गिजऱ्यांच्या दप्तरांत शिवकालीन व शिवपूर्वकालीन पत्रव्यवहार मिळाला. त्यांत जुन्यांत जुना कागद शक १४२९ तील आहे. तो मोडींत आहे. गिजऱ्यांच्या ह्या व इतर पत्रांवरून दिसून येतें कीं, गिजऱ्यांना जोसपणाची वृत्ति शक १४२९ त मिळाली. ती देणारा पानसी या नांवाचा एक जोइसी ऊर्फ जोशी होता. त्याच्या घरांत ही वृत्ति शक १४२९ पूर्वीं तीनचारशें वर्षें असावी. ह्मणजे शक १०२९ पासून पानश्याच्याकडे कऱ्हाड-

...कीलकारवें वगैरे गोवांचें जोसपण होतें. हा पानसी शक १४२९ त निपुत्रिक होऊन काशीयात्रेस जाऊं लागला, व जातांना त्यानें आपली वडिलार्जित वृत्ति गिजऱ्यांना दिली. गिजऱ्यांकडे ही वृत्ति शक १४२९ पासून शक १८३७ पर्यंत म्हणजे ४०८ वर्षें अव्याहत चालत आली आहे. शक १४२९ तील कागदांत तेया, हेया, गिजरेया, करुनु, पाटेलु इत्यादि ज्ञानेश्वरी रूपें येतात, तीं आपण पहावीं. या पत्राच्या पाठीला बळकटीकरितां एक जुनाट कागद चिकटविलेला आहे, त्यांत हि ह्या पत्राच्याहून हि जुनी भाषा आहे, व अक्षरांचें वळण ह्या पत्राच्या वळणाहून हि जुनाट आहे. आमचेया, गिजरेयां, विनवावेया, वगैरे रूपें या पत्रांत आलीं आहेत. हेया हें रूप शक ११२९ तील चांगदेवाच्या म्हणजे भास्कराचार्यांच्या नातवाच्या चाळीसगांवाशेजारील मराठी लेखांत येतें.

आजपर्यंत जुन्यांतलें जुनें असें मोडी पत्र मजजवळ असलेलें म्हणजे शक १३५० च्या सुमारचें आहे. तदनंतर शंभर दीडशें वर्षांतील हीं पुढील तीन पत्रें मिळालीं.

विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे

लेखांक १

[फारसी दोन ओळी]

साक्षी कामाक्षा तथा ह्मानुमानू

[नांगराचें चिन्ह]

॥ ७ श्री स्वस्ति श्री साकु १४२९ वरीसे परभा वछरे आस्विनु वादि पचमी आद्यातवारु तेया दिवसी कस्बे थाळ देको पाटेलु बीन इनाएकु पाटेलु वा सेळो पाटेलु वा नेगो पाटेलु बीगकरु वा बाटगुडी पिसळ वा साईदे पाटेलु वा तुकतेऊ वा रामीदेऊ वा सोनु गुडी वाडिका वाडिया गुडी पु हे मुख्य करुनु सामाक्ता पाटेलु गिजरेया भाऊभट गोविंदभटें सी वींतीपत्र जोतिक आमचे। गांवी ची। जैसी। पूर्वी आमाचां वडिले तुह्मा सी दिल्ही होती तैसी ची आह्मी दिल्ही ते तुह्मा आपुली (या) लेकुरा वा लेंकुरी चालावीजे हे आमा ची सत्या हेया बोला सी आन्यथा नाही

गोही

कानोजी मरारजी चोरडे
माद्रा उदोबा सेटी करुवे
माबी नाईक करुवे
लाखुमण बाळो सुतारु करुव
भाई सेटी याई सेटी सोनारु कारुवे
राघो तुकदेऊ पा। सेडे तळपाटू

[दुसरा रकाना]

एकोजी केसोजी साळीया सो निमुडी पा। सातारे
पुरसादेऊ मोईगुडी सो करुवे
बाबू ढोईगुडू ताराळू करुवे
माळ दुदुमी सेटी मेहतरी कारुवे

[रकान्यांचे खालीं मधोमध]

संडो पलिदेऊ कुळकर्णी रामरामे नगरकुलकर्णी क॥ कऱ्हाड सही
मालिक चंदन साहेबु हवल करुवे
गुडे, अंतोबा निसिंदा कारुवे
लिखिते मान्नोबा राघोबा
कुळकरणी कारुवे
पत्राप्रमाणें साख्य असो लाहीदेऊ

(फारसी शिक्का)

लेखांक २

साक्ष कामाक्षी श्री हनुमंत वा कुस्णाभागीरथी

मल्हारजी गोदाजी सही [निशाणी नांगराची आकृति]

॥ ४ स्वस्ति श्री सके १४६८ वरीष शुभकृत नाम संवछरें फाल्गुन वदी...

तेरसू वार सणी तदीनी मौजे करुवें थळ गोदोजी बिन देको पटेळू वा + + + + को पटेळू बिन वासुदेउ पटेळ वा रवळ जयेक बिन कान जयेक वा नमादेऊ बिन रमागुडी वा चिळोदेऊ बिन कमाल गुडी वा माद पुजगुडी बिन ऐदू गुडी वा कान्ह जयेक बिन एळू गुडी वा माद गुडी बिन डाई गुडी वा एकदेऊ बीन रूपगुडी हे मुख करुनु समस्ती क्रिस्णा भट भान भट गीजरें सी लिहुनु दिले व्रीतीपत्र ऐसे जे तुमचया वडिले सी आमचेया वडिलानी पूर्वानिपूर्वी जोतिसव्रीती दीली होती तैसी ची आता आह्मी तुज दीली असे तुवा आपुले लेकुरा चे लेकुरी वीर्ती चालविजे हे आमचया वडिला चें सत्या भाक हेया बोला सि अनेथा नही

गोही

डाया बिन लखमण सुतारु करुवे
तान्हा बिदू डोई गुडी तरळ करुवें
मीकु लाहीया अहीर करुवें
तुका बीन साया गाव्हर करुवे
[रकाना दुसरा]
लाहिया नेमदेऊ न्हावी करुवें
सेदा दरणे बीन पोमा दरणे करुवें
माळ दरणे बीन रीवा दरणे करुवें
साया लुया गाव्हरु करुवें
[खालीं मधोमध]
मीया आवास साहेबू हवाल करुवें
कीस्णोबा नरसोबा सेणवी मौजे करुवें
लिखिते पिलोबा भानोबा कुळकर्णी करुवें
चंदन मादा मादई जमादारु करुवें
+ + + सेटी बीन दामो सेटी
+ + ळ कसबे करड सही

लेखांक ३

यासी साक्ष कृष्णा भागीरथी

॥ ६ श्री सके १४७९ वरीसे पिगळ नाम संवछरे कार्तीक वदि दसमी सोमुवार तदीनी देसाईयानि वा सेटिये वा माहाजनानि वा मोकदमानि पा करहड यानि कीस्णभट वा पिलंभट वा संभुभटजी गिजरेयासि लिहुन दिल्हा माहजर ऐसा जे वीर्ती गाव ५ बि॥

मौजे कारुवे मौजे सेरिये मौजे वडगाऊ
मौजे कोडवली मौजे दुसेरिये

जोतिस वा उपादिक हरि गंगाधर जोइसीयानी तुमचे वडिल रामेस्वरभट गिजरेयासि आपुले आत्मसुखें पाय धुनु दिले ऐसें आमचे वडिला चे मुखे आइकिले हा माहाजर सही ह्या वृत्ता हरि गंगाधर जोइसी याचिया ऐसें आमा सी ठाउके आसे मोर्तब

हरीजी कान्होजी यादव देसाई पा करहड

साक्षी भु
हरी जम्जीवी न
कानोजी देसा यी
पा कराड

जायनायेक हरिनायक सेटिया पा करड
[निा तागडी]

\+ + + + +
\+ + + +

जोग सेटी बाबी सेटी चिखले माहाजन का करड
चौडोबा नारोबा सराफु करड
कुस पटेलु बिन नागदेऊ पटेल मौजे कायथेवी
बहिरो चौगुला [निा नांगर]
उनको पटेल बिन वासदेऊ पटेल

मोकद्म मौजे करुवें पाा मजकुरु
पिलोबा भानोबा कुळकर्णी कारवे
हरी गुडी बिन रमा गुडी चौगुला मौजे मजकुरु
नारुजी काळू साऊ माहाजन काा करड नाराजी
खंडोबा चाटे काा करड
गोदोजी बिन + + + +
पटैल + + + +
[निाा नांगर]
देमाजी राम कुलकर्णी मौजे मजकुर
चिळगुडी बिन कमलगुडी मोकद्म मौजे मजाा

मौजे कोडवली
लाखामण पटेल बिन कोया पटैल पटैल
सादोजी बिन चगोजी चोंगुला ठेउला
[निाा नागर]
गोदुजी बिन चगोजी टेवल
सदू पटेल बिन काथा पटेल
गोदो पटेल वा सभा पटेल वा मलो पटेल मौजे सेरिये [निाा नांगर]
रामजी पटेल बिन गोदजी पटेलु काा कन्हाड [निाा नांगर]
कमलाजी पीलदेऊ कुलकरणी काा कन्हाड मौजे रेटरे पिपलादेवांचें
भरोजी खलजी मोकद्म मौजे मजकुरु
पदुमोबा चौंडोबा अष्टाधिकारी मौजे मजकुरु [निाा नांगर]
राघो एवतो -- पधरे कुलकरणी जोइसी मौजे रेटुरे बुाा
हरी गुडा पटैल पटैल बिन लाही गुडा पटैल मौजे दुसेरे [निाा नांगर]
साई गुडा खटिग चौगुला मौजे दुसेरें

लेखांक ४

(१४२९ पत्र पाठीची बाजू)

॥ ॑ श्री सकलगुणसंपन राजमान्य राजश्री गुणमाणि इस्टजनआल्हादक गोब्राह्मणप्रतिपालक श्री कारवें व कोडिवलें व वडिगाऊ राजमुद्रामुख्य समस्त इ आसीर्वादु विनती विनवावेया कारण ऐसें उपरी तुमचा गांवी आमचे वडील गंगाधर जोसीयाची जोईसीपण व उपाध्येपण व सर्वआद ए ते आमचेया वडिलाची वृती ते आमचां वडिळीं गिजरेयां रामेश्वरभटा सी दिल्हीं तेथें कोणीएक लक्ष्मीधर भट उभे राहिले असेती आमाचा म्हणौनु तरी तेथें आह्मी कांही नाकावू नाही ऐसें तुमचे ही पूर्वज ह्मणजेत होते आणि तुह्मासी ठाउकें असें तरी राउळे जो उभा राहिला असेल तेयासी निवारिजे वृतीचे स्वामिये तुह्मी आह्मी सर्व प्रकारें गिजरेयांची वृती गिजरेयां सी थापिजे आह्मासी लेह्मवेया संमधु इतुका जें वृती आमचा पूर्वजीं दिल्ही तरी जो उभा राहिला तो तुह्मी निवारिजे तुमचें उतर जो नाइके तेथें आपलेया दुतासी आह्मी उतर देणें ला +

* * *

लेखांक ५

(१४२९ चे पत्रामागें चिकटविलेला आणखी एक कागद)

रौद्री नाम सवस्छाह श्रवण शुध १ शुक्रवार वितीपात परवकालनिमित्यार्थ वेदमूर्ती रुद्रभट गिजरेया सी बिडो भास्कर दानपत्र तुह्मास खरिदी ह्मसी होनु ४॥ साडेच्यारी देउन तुह्मास दानपत्र दिल्हे असे आमचे समंधीय कोण्ही तुह्मासी प्रसंग करव्यास समंध नाही पुत्रपौत्री कृष्णा अर्पण दिल्हे असे हे विनती

(लेखांक ५ प्रमाणें च एक तुकडा)

लेखांक ६

॥ ॑ सकळगुणसंपन सौजन्य-सिरोमणी देवब्राह्मणप्रतिपाळ निराधार्योवी अधारु परउपकार चिंतामणि राजमान्य राजश्री कन्हा

गोत्रजी दिल्हे ये अर्थीचीं अम वडिल यानी त्रे

(या शिवाय दोन फारसी ओळी हि आहेत.)

'सूचीची' योजना

मागचे वर्षी मंडळानें ठरविल्याप्रमाणें प्रसिद्ध झालेल्या ऐतिहासिक साधनांपैकीं रा. राजवाडे यांनीं संपादित केलेल्या साधनांची बृहत्सूचि करण्याचें काम, धुळ्याचे मंडळीनें अंगावर घेऊन तें आपल्या मनाशीं निश्चित केलेल्या काळांत ईशकृपेनें पार पाडलें. ती सूचि आज मंडळास सादर करण्याचे पूर्वी ती करीत असतांना आलेला अनुभव थोडक्यांत आपल्यापुढें ठेवावा, म्हणून मंडळाचे विद्वान् चिटणीस रा. तात्यासाहेब मेहेंदळे यांची मला आज्ञा झाली. सूचि चालली असतां वेळोवेळीं केलेलीं टिपणें आज जवळ नसल्याकारणानें रा. मेहेंदळे यांच्या आज्ञेनुसार जो रिपोर्ट आपल्यापुढें मी ठेवीत आहें, तो यथासांग असणें शक्य नाहीं, आणि त्यांची आज्ञा तर अनुलंघनीय आहे, तेव्हां कसेबसे दोन शब्द आपल्यापुढें ठेवीत आहें, त्यांचा स्वीकार व्हावा.

सूचीचें महत्व आपणास सांगण्याची आवश्यकता नाहीं. श्रम आणि काल यांचा अपव्यय न करतां एखाद्या ग्रंथाचें आकलन करणें झाल्यास सूचीसारखें दुसरें सुलभ साधन नाहीं. श्रमविभागाचें फार च उत्तम तत्व सूचि या रूपानें आपणांस सहज दिसण्यासारखें आहे. हें सूचीचें महत्त्व सर्वश्रुत व इतकें उघड असून हि आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेले मराठी ग्रंथ बहुतेक सर्व सूचीवांचून च प्रकाशित झालेले आहेत, ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. ऐतिहासिक ग्रंथांत तर सूचीचें महत्त्व अत्यंत आहे. त्यांत अलीकडे ज्या प्रमाणावर व ज्या पद्धतीनें इतिहासाचीं साधनें प्रसिद्ध झालीं आहेत, तीं लक्षांत घेतलीं तर सूचीवांचून त्यांचा अभ्यास अत्यंत त्रासदायक, बेशिस्त व फार मोठ्या श्रमाचा होणार आहे, किंबहुना सूचीवांचून या साधनांचें परिशीलन अशक्य च झालें आहे. त्या साधनांची ही हल्लींची स्थिति लक्षांत घेऊन च मंडळीनें सूचीचें काम करण्याचें ठरविलें, व या ठरावानुरोधानें या कामाचा आरंभ धुळ्यास व्हावा असें आह्मीं मनावर घेतलें. सूचीचें काम अत्यंत परिश्रमाचें व कालातिपाताचें आहे, तथापि रा. राजवाडे यांचे प्रोत्साहनानें त्याचा उपक्रम आह्मीं केला. ग्रंथांची जमवाजमव आणि योग्य माणसांची निवड झाल्यावर सूचीच्या नमुन्यासंबंधीं वाटाघाट होऊन सांगोपांग विचारांतीं प्रस्तुतचा नमुना रा. राजवाडे यांच्या अनुमतानें आह्मीं ठरविला. या नमुन्यांत ४ निरनिराळीं सदरें आहेत, तीं अशीं:—१ स्थळ अथवा व्यक्ति, २ काळ, ३ प्रसंग आणि ४ संदर्भ. या नमुन्याच्या योगानें एका सूचीच्या परिश्रमानें आह्मांस तीन सूचि सुलभ झाल्या आहेत, त्या अशाः— (१) स्थल अथवा व्यक्तिदृष्ट्या, (२) कालदृष्ट्या व (३) प्रसंगदृष्ट्या. कोणत्या हि ऐतिहासिक विभूतीचें नांव काढून पाहिल्यास आपणांस असें दिसून येईल कीं, भिन्न कालांतील भिन्न प्रसंगांचा उल्लेख त्या नांवापुढें आल्याकारणानें तें एक प्रकारचें त्या व्यक्तीचें त्रोटक चरित्र च झालें आहे. स्थल अथवा व्यक्ति यांत जरी सर्व प्रकारच्या स्थलवाचक व व्यक्तिवाचक विशेषनामांचा समावेश केला आहे, तरी सुद्धां ऐतिहासिक अभ्यासास सौकर्य यावें म्हणून तह, मोहीम, लढाई व स्वराज्यादि विशेष हक्क यांजकडे हि दुर्लक्ष्य केलें नाहीं, आणि यामुळें सदरचे सूचीस जेवढें विस्तृत स्वरूप देतां येईल, तेवढें देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. एवढ्यावरून ही सूचि अगदीं निर्दोष आहे असें भासविण्याचा माझा उद्देश नाहीं. तिच्यांत दोष हे आहेत च, परंतु ते दोष प्रमादरूपी नसून क्वचित् पुनरुक्तिस्वरूपाचे आहेत. शक १६५० चे पूर्वीचे कालाचा फारशी, इंग्रजी व हिंदी या तीन पद्धतींचा निर्णायक

उपलब्ध नसल्याकारणानें शक १६-५० चे पूर्वी ज्या अनेक ऐतिहासिक गोष्टी घडून आल्या व ज्यांचा काल फारशी अथवा इंग्रजी वर्षांत दिलेला आहे, त्यांचा उल्लेख शकांत करणें–विशेषतः तिथिवारांसह–फारच कष्टसाध्य असतें, अशा ठिकाणी क्वचित् प्रमाद हि घडण्याचा संभव आहे. दुसरें असें कीं, मूळ ग्रंथांत च जेथें शक व सन नमूद केलेले आहेत, त्यांची सत्यता अजमावून पाहणें हि सुकर नसतें. तिसरी एक अडचण सूचि करतांना आम्हांस जी आली, ती म्हणजे कांहीं ठिकाणी विशेष नांवांच्या ऐवजीं फारशी पदव्यांचा च उल्लेख केलेला असतो, अशा ठिकाणीं नसल्या पदव्यांवरून विशेषनाम ओळखण्याचें इतिहासाचे परिशीलनावांचून बरें च दुष्कर होतें. तसें च कित्येक पत्रें तर अशी आहेत कीं, त्यांचा बराच भाग निव्वळ फारशी च असून त्यांत उल्लेख केलेल्या पदव्या या विशेषनामासारख्या च असल्याकारणानें विशेषनांव कोणतें, व पदवी कोणती, हें ओळखणें कठीण पडतें. २१३ पत्रें अशीं आढळलीं आहेत कीं, तीं कोणी कोणास लिहिलीं, याचा मागमूस लागत नाहीं. यावरून जी एक गोष्ट स्पष्ट होत आहे, ती ही कीं, सूचि करणें हें जसें शारीरिक श्रमाचें काम आहे, त्याहून हि त्यांत बुद्धीचें काम जास्त अधिक आहे. तशांत, थोडक्यांत पुष्कळ अर्थाचा प्रसंग नमूद करण्याचें कर्तव्य आपण लक्षांत घेतलें म्हणजे तर सूचि करणारा मनुष्य बुद्धिमान् असला पाहिजे हें उघड होतें. या अडचणींकडे लक्ष देऊन, मंडळीची निवड झाल्यानंतर व प्रत्येकीं एकएक भाग वांटून दिल्यानंतर २१३ आठवडे प्रत्येकाने आपापला भाग वाचून त्यांत जीं शंकास्थळें असतील, तीं नमूद करण्यास सवड दिली, आणि नंतर त्या शंकांचें निराकरण रा. राजवाडे यांनीं केलें. अशा तऱ्हेनें सूचि करण्यास प्रारंभ झाला. सूचीचें काम चाललें असतां प्रत्येक रविवारीं नियमित स्थळीं व नियमित वेळीं एकत्र जमून, आपापलें काम, अकारविल्हानें लावून, गेल्या आठवड्यांत, कांहीं शंकास्थळें उत्पन्न झालीं असल्यास, त्यांचेबद्दल आपसांत चर्चा करण्याचा क्रम ठेविलेला होता. असें करणें अनेक दृष्टीनें आवश्यक व इष्ट असतें. एक तर, गेल्या आठवड्यांत कोणी किती काम केलें हें परस्परांच्या नजरेस आल्यानें, कार्यकारी मंडळींत एकप्रकारें सात्त्विक अहमहमिका उत्पन्न होऊन, उत्साह वाढतो. समानशील असून एका च उद्योगाप्रीत्यर्थ श्रम करणाऱ्यांत उत्साह कां वाढूं नये? दुसरें असें कीं, राहिलेलें काम व निश्चित केलेला काळ यांच्यांत परस्पर प्रमाण बांधणें हि सुलभ होतें. असो.

सूचीचें हें काम चाललें असतां, प्रत्येकानें आपलीं शंकास्थानें व मूलग्रंथांत उपलब्ध होणारे फारशी शब्द हे निराळे टिपून ठेवावे असा एक निर्बंध केलेला होता. सूचि करणारे हे सद्गृहस्थ सर्व पदवीधर असून, त्यांतील बहुतेकांचा आपल्या या मंडळाशीं प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष कोणते हि प्रकारचा संबंध नव्हता. असें असून विशेष आनंदाची व अभिमानाची गोष्ट ही कीं, हजारों रुपये खर्चून जें काम होणें नाहीं, तें मोठ्या आस्थेनें व आनंदानें या सद्गृहस्थांनीं नियमित वेळीं पार पाडलें, याबद्दल ते स्तुतीस पात्र आहेत. महाराष्ट्रांत कार्यकर्तृत्व नाहीं असें नाहीं, बुद्धि नाहीं असें हि नाहीं, उणीव काय ती योजकाची आहे. ती या प्रसंगीं रा. राजवाडे यांनीं भरून काढली आहे.

मोठ्या श्रमाचें परंतु स्वीकृत कार्य संतोषास्पद रीतीनें नेमलेल्या वेळीं आमचेकडून पार पडलें, यांत च आमच्या श्रमाचा मोबदला आम्हांस मिळाला आहे. हे आमचे श्रम राहिलेल्या साधनांची सूचि करण्यास

मार्गदर्शक नव्हे तर एकास तेंच दुसरा सावध या दृष्टीनें बोधप्रद झाले, म्हणजे ते सफल आहेत, अशी आमची अल्प समजूत आहे. माझे मित्रांचे वतीनें ही हकीकत व त्या हकीकतीबरोबर च तयार झालेली ही सूचि मंडळास मी मोठ्या प्रेमानें सादर करीत आहें; तिचा स्वीकार करणें हें आपल्याकडे आहे.

पुणें, वैशाख वद्य १।१८३७

गो. का. चांदोरकर

श्री

शक ११८१ मधील चालुक्यांचा एक ताम्रपट

हा ताम्रपट **श्रीबप्पदेवराय** यांच्या **पुलुदाडा हुत** रठकु (पुलुदाडा हुतर-ठकूर) नांवाच्या सेनापतींनीं श्री शक ११८१ सिद्धार्थ संवत्सरीं कार्तिक शुद्ध १५ सोमवार या दिवशीं **वासुदेव** प्रभु (देसाई) प्रमुख एकादश ब्राह्मणास '**मातुलिंगी**' गांव (त्यांतील, भिन्न ब्राह्मणांस, भिन्न मापाची सुपारींच्या झाडाची भूमि) दान दिल्याबद्दलचा आहे.

या दान पत्राचे तीन पत्रे असून, त्यांच्या कडा वाळल्या असल्याकारणांनें व आंतील अक्षरें बरीं च स्पष्ट व खोल कोरलीं असल्यानें, ते न झिजतां, अक्षरें हि सुवाच्य अशीं राहिलीं आहेत. नेहमींचे पद्धतीस अनुसरून हा ताम्रपट प्रथम वे तृतीय आंतील बाजूंनीं व द्वितीय दोहों बाजूंनीं कोरलेला आहे. एकुण एकंदर ओळी ३५ असून प्रत्येक ओळींत २१ ते २५ अक्षरें आहेत. पत्रे आडवे लिहिले असून मध्यभागीं कडीस अडकविण्यास भोंक प्रत्येक पत्र्यास आहे. कडी उपलब्ध झाली नाहीं, यामुळें या चालुक्यांच्या चिन्हांचा बोध होत नाहीं.

प्रत्येक अक्षर सुमार पाव इंच लांबट असल्यानें बरें च सुवाच्य आहे. लिपि ११।१२ वे शतकांतील पृष्ठमात्रेची आहे; तथापि 'छ' हा जुना आहे. लिपि संबंधीं विशेष लिहिण्यासारखें असें कांहीं नाहीं.

या दानपत्राची भाषा कोणती? हा एक प्रश्न आहे. बारावे शतकाची अखेर अखेर म्हणजे वस्तुतः संस्कृत भाषेच्या अभ्युदयाचा च काल म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां या कालांतील धड संस्कृत नाहीं व पुरी प्राकृत (मराठी) हि नाहीं अशी ही भाषा तरी कोणती ? या दृष्टीनें हा ताम्रपट विशेष महत्वाचा आहे. मराठीचा झालेला पूर्ण विकास परंतु संस्कृतभाषेची गोडी व अभिमान यांच्या मिश्रणानें बाहेर पडलेले उद्गार या ताम्रपत्रांत आहेत. शकु, रठकु, श्रेयभाकु, हीं अस्सल मराठी रूपें आहेत. त्याच प्रमाणें विसर्गाचा अभाव, व विलक्षण प्रयोग यावरून हि गीर्वाण भाषेस चिकटून बसण्याची दृढतर लालसा आणि मराठीचा मनावर व विचारावर बसलेला पगडा यांच्या ओढाताणीचें ही भाषा एक दर्शक आहे, असें वाटतें.

'श्री शक' या शब्दानें गैरसमज होण्याचा संभव आहे, परंतु हा भिन्न नसून शालिवाहन शक च हा आहे हें निश्चित आहे. शक ११८१ (गत) च्या कार्तिक शुद्ध १५ स सोमवार येतो.

या दानपत्रांत 'पूगिफल वृक्षभूमि' हा दानाचा विषय आहे. यानें जर कांहीं सूचित असेल तर तें हें च कीं ही 'भूमि' कोंकणांतील असावी व हा च तर्क पुढील विवेचनावरून खरा ठरतो. ही 'भूमि' '**मातुलिंगी**' नांवाच्या गावांतील आहे. हें गांव, व श्रीकेदारेश्वर हें दैवत, यांचा पुढें दिलेल्या विवेचनाशीं मेळ घातला म्हणजे आज संगमेश्वर तालुक्यांत **मातु-लिंग** किंवा '**मावलिंग**' म्हणून जें गांव

आहे तें च हें असावें असें वाटतें. हा ताम्रपट हि चिपळूणास च मिळालेला आहे.

'लावगन' असा एक शब्द या दानपत्रांत आलेला आहे 'लावगन सहित पुगीफलवृक्षभूमि' या वाक्यार्थाचा स्पष्ट बोध होत नाहीं.' लावगन' हा कांहीं संस्कृत शब्द नाहीं हें उघड आहे. तेव्हां हा मराठी शब्द असावा. मराठींत समानोच्चार, 'लागवण' असा आहे. तो येथें इष्ट आहे कीं काय न कळे. या नांवाचें एक गांव हि संगमेश्वर तालुक्यांत आहे. परंतु या शब्दाचा कोणता अर्थ येथें इष्ट आहे तें मला सांगतां येत नाहीं.

येथें दान देणारा '**पुलुदाडाहुतर**' या नांवा चा 'ठकुर' (ठाकूर) जातीचा श्रीबप्पदेवाचा सर्वदंडाधिपति (सेनाध्यक्ष) होता. 'पुलुदाडा हुतर' हें काय नांव आहे याची कल्पना होत नाहीं. या नांवातील पु, लु, दा, डा, आणि त, र, हीं अक्षरें स्पष्ट व सुवाच्य आहेत,' हु' बद्दल थोडा संशय आहे; तेव्हां ठाकुरज्ञातीत हें अथवा असें एखादें नांव असतें किं नाहीं हें ठरविणें वाचकांवर च सोंपविलेलें बरें! एक गोष्ट मात्र येथें नमूद करावीशी वाटते ती ही कीं ही अक्षरें खोदणारास एखाद दुसरें अक्षर गाळण्याची वाइट खोड होतीशी दिसते; उदाहरणार्थः--दुसऱ्या पत्र्याच्या समोरील बाजू वरील १७ वे ओळींत '**गोपाळदे**' याचे ऐवजी '**गोळदे**' इतके च खोदलेलें आहे. तसें च या च पत्र्याच्या मागील बाजुवरील २१ वे ओळींत '**नारण**' येवढें च खोदलें आहे, कदाचित हा शब्द 'नारायण' असेल. 'नारण' च नसेल असें हि म्हणवत नाहीं.' पुलुदाडाहुतर' हें काय नांव होतें याबद्दल मला निश्चय होत नाहीं.

प्रस्तुतच्या ताम्रपत्रावरून चालुक्य वंशीय श्रीबप्पदेवा संबंधी विशेष अशी कांहीं च माहिति मिळत नाहीं. जी काय मिळते ती एवढी चः--हा कलियुगांतील कर्णाच्या वंशांतील होता, महामण्डलेश्वर असून पञ्चमहाशब्दांचा अधिकारी होता, (हे पञ्चमहाशब्द म्हणजे शृङ्ग, शङ्ख, भेरी, विजयघंटा व तम्मट हीं होत), तसें च केदारेश्वराचा हि उपासक होता व म्हणून त्यास 'महामाहेश्वर' हें उपपद अन्वर्थ होतें. याचा ध्वज चालुक्यांच्या परंपरेस अनुरूप असा सुवर्णवराहानें लांछित होता. तेव्हां अवांतर माहितीवरून या बप्पदेवाचा कांहीं निश्चय करतां येतो का पाहूं. असें करण्यापूर्वी केवळ मराठी वाचकांकरितां चालुक्य वंशाची अगदीं थोडक्यांत संगतवार अशी माहिति देतों म्हणजे प्रस्तुच्या बोप्पदेवाचा हा बोध सुकर होईल.

चालुक्य हे एक पूर्वकालीन व दुसरे उत्तरकालीन. पूर्वकालीन चालुक्यांचा उदय शक ४९७ चे पूर्वी होऊन त्यांचा अस्त शक (६७५।)६९७ मध्यें झाला. उत्तरकालीन चालुक्यांचा उदय शक ८९५ चे सुमारास होऊन त्यांस शिलाहारांच्या साहाय्यानें कलचूरीनें शक १११९ मध्यें हतवीर्य केलें. या चालुक्यांपैकीं कोणी कोणी जरी जैनमतानुयायी होते तरी हे बहुधा वैदिक धर्माभिमानी होते; परंतु यांच्या राजवटींत वैदिक धर्मास जरी उत्तेजन मिळालें तरी भिन्न दर्शनांवर ही त्यांची समदृष्टी होती. यज्ञांस थारा मिळाला, संस्कृताचें पुनरुज्जीवन झालें; आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही कीं १७ वे शतकांत ब्राह्मणांनीं जी राजकारणपटुता व जें क्षात्रतेज प्रकट केलें, त्याचीं अर्वाचीन कालीन बीजें जशीं यादवांचे राजवटींत तशीं च या चालुक्यांचें राजवटींत ही दृग्गोचर होतात. तेव्हां या महाराष्ट्रीय क्षत्रियकुलाचें थोडक्यांत चरित्र-मराठी वाचकांकरतां-देणें अप्रस्तुत होणार नाहीं, अशा भावनेनें तिकडे वळतोंः—

पूर्वकालीन चालुक्यांचा तिसरा पुरुष जो **पुलकेशी** यानें कलादगी जिल्ह्यांतील **बदामी** येथें गादी स्थापिली. त्याचा मुलगा **मंगलीश** यानें 'चेदी' देशांतील '**त्रिपुर**' येथील **कलचूरि** यांचा पराभव केला व त्यांस माण्डलिक केलें. ही गोष्ट विशेषतेनें सांगण्याचें कारण हें च कीं याच कलचुरी वंशांतील एकानें पुढें या अपयशाचा सूड चालुक्य वंशावर घेतला आहे.

मंगलीशाचा पुतण्या दुसरा **पुलकेशि** हा अत्यंत पराक्रमी होता. यानें **बनवासीचे कदंब, चेरांतील** (म्हैसूर) **गङ्ग, मलबारावरील अलूप**, यांस पादाक्रान्त केलें. कोंकणांतील '**पुरीचे**' **मौर्य**, लाटचे राष्ट्रकूट, माळवा, व गुर्जर यांस यानें सामन्त बनविलें; कनोजच्या **हर्षवर्धाचा** मोड केला; **कोसल** व **कलिंग** यास वचकून असत. **चोल, पांड्य व केरल** हे त्याचें मित्रत्व संपादून होते. याप्रमाणें हा चालुक्य पुलकेशी महाराष्ट्राचा महापराक्रमी असा प्रथम सम्राट् झाला.

याचा धाकटा भाऊ **विष्णुवर्धन** (विषम सिद्धि) हा सातारा व पंढरपूर या प्रांतावर देखरेख करी; यास च पुढें 'कृष्णा' व 'गोदावरी' यांच्या अंतर्वेदींतील वेङ्गी या प्रांतावर राज्य करण्यास **पुलकेशीन्** यानें नेमिलें व तिकडे त्यानें चालुक्यांची निराळी च एक गादी स्थापन केली.

याचा दुसरा भाऊ **जयसिंह** यास त्यानें **नाशिक** कडील भागावर नेमिलें. तसें च आपला सर्वांत वडील मुलगा जो चंद्रादित्य त्यास **सांवतवाडी** कडे नेमिलें. दुसरा मुलगा **आदित्यवर्मा** हा 'कृष्णा' व 'तुंगभद्रा' यांच्या अंतर्वेदीवर हुकमत चालवीत होता.

या बलाढ्य सम्राटामागून त्याचा दुसरा मुलगा **विक्रमादित्य** हा गादीवर आला. हा नावाप्रमाणें च प्रतापसूर्य होता. यानें आपला भाऊ पूर्वोक्त **जयसिंह** याच्या हुकमतींतील नाशिक भागास लाट प्रांत हि आणखी जोडला. या जयसिंहानें हि लाटदेशाकडे चालुक्यांची एक स्वतंत्र शाखा स्थापन केली.

विक्रमादित्यानंतर, विनयादित्य, विजयादित्य, विक्रमादित्य २ रा, आणि कीर्तीवर्मा २ रा, असे राजे झाले. शेवटचा जो कीर्तिवर्मा याचा राष्ट्रकूट **दन्तिदुर्ग** यानें पराभव केल्यानें चालुक्यवंश महाराष्ट्रास व त्या बरोबर च साम्राट्पदास मुकला. या प्रमाणें पूर्वकालाल चालुक्यांचे हातून शक $\frac{६९०}{६७५}$ चे सुमारास महाराष्ट्र गेलें.

हें गेलेलें सम्राट् पद अथवा महाराष्ट्र या च कुळांतील **तैलप्प** यानें मिळविलें. यानें राष्ट्रकूट वंशाचा (कक्कल) पाडाव करून कीर्तिवर्म्याचें लांछन धुवून काढलें (शक सुमार ८९५). हा तैलप्प चालुक्य वंशीय खरा, परंतु या वंशास इतिहासांत उत्तरकालीन चालुक्य वंश म्हणण्याचा प्रघात आहे. या वंशाची गादि **कल्याणपुर** येथें होती. या उत्तर कालीन वंशातील शेवटचा दुसरा **तैलप** यास त्याचा दण्डनायक जो **बिज्जल** कलचूरी यानें **कोल्हापूरच्या विजयार्क** नांवाच्या शिलाहारास मदत घेऊन व तैलंगणांतील **प्रालराज** केकट याच्या साह्यानें पराभूत केलें. विज्जलाची व्यवस्था त्याचा मेहुणा **बसव** यानें कशी लाविली तें इतिहासप्रसिद्ध च आहे. स्वामिद्रोहास योग्य तें च प्रायश्चित्त त्यास मिळालें. शिलाहारास चालुक्यवंशाचें च साहाय्य घेऊन देवगिरीच्या यादवांनीं हतबल केलें. या प्रमाणें महाराष्ट्रांत चालुक्य, कलचूरी, व शिलाहार यांस क्षीणबल करून देवगिरीचे (१) यादव प्रबल झाले. असो.

२ रा तैलप्प याचा त्याच्या च दण्डनायकानें पराभव केल्यावर तो '**कल्याणी**' अथवा **कल्याणपुर** सोडून धारवाडाकडे **अण्णिगिरी** येथें गेला, तेथें हि बिज्जलानें

त्यास चैन न पडूं दिल्याकारणानें तेथून तो **बनवासी**स गेला. ही गोष्ट १०८४ शकाचे सुमाराची आहे. कृतघ्न बिज्जलास शासन करण्याचा प्रयत्न तैलप्पाचा इमानी सेनापति **ब्रह्म** अथवा **बम्म** यानें केला; परंतु यादवांनीं त्यास नामोहरम केल्याकारणानें चालुक्यांचा प्रतापसूर्य कायमचा च अस्तंगत झाला. शक ११११ चा सुमार.

पुरी येथील शिलाहारांचा वर उल्लेख आला च आहे. कऱ्हाड, कोल्हापूर, गोंवा, वगैरे दक्षिण कोंकणावर अमल चालविणारी ही एक यांची शाखा होती. तिचें मुख्य ठिकाण प्रथम **खारेपाटण** व नंतर **पन्हाळा** होतें. शिलाहार **भोज** यानें दोनी शाखा एक करून सर्व कोंकण आक्रमण केलें परंतु **सिंघण** यादवानें यास हतवीर्य केलें. शक ११२७ चा सुमार.

यादवांनीं जो हा शिलाहारांचा पराभव केला व त्यांस बहुतेक निःसत्त्व केलें, या त्यांच्या प्रयत्नांत चालुक्यांच्या जीव धरून असलेल्या एका शाखेनें, मग ती लाट देशाकडील म्हणजे नाशिकाकडील असो अथवा वेङ्गी कडील असो (माझ्या समजुतीनें ही दक्षिणेकडील च असावी हें पुढील दिलेल्या विवेचनावरून स्पष्ट हि होईल) मदत केली असावी व त्यामुळें पारितोषिक म्हणून शिलाहारांचें कोंकण त्यांस मिळालें असा एक तर्क होतो.

या तर्कास पोषक असें प्रस्तुतच्या ताम्रपत्राच्या व या च वंशांतील शक ११८२ तील, म्हणजे प्रस्तुत दानपत्रानंतर एक वर्षानें दिलेल्या दानपत्राच्या आधारानें केलेलें पुढील विवेचन आहे.

प्रस्तुत दानपत्रांत श्रीबप्पदेव यास जीं विशेषणें दिलीं आहेत त्यांवरून दोन गोष्टी निःसंशय सिद्ध होतात. तीं 'कल्याण पुरवराधीश' व 'रिपुरायसाहसमल्ल' हीं विशेषणें होत. या दोन विशेषणांवरून हा श्रीबप्पदेव उत्तरकालीन चालुक्यवंशांतील होता हें स्पष्ट होतें, कल्याणपुर ही राजधानी उत्तरकालीन चालुक्यांची च होती व ती ८९५ शकानंतर. तसें च साहसमल्ल, जगदेकमल्ल, त्रिभुवनमल्ल ह्या व अशा च पदव्या पूर्वकालीन चालुक्य कधीं हि धारण करीत नसत. परंतु त्या उत्तरकालीन चालुक्य मात्र धारण करीत असत. तेव्हां हा बप्पदेव शक ८९५ चे नंतरच्या उत्तरकालीन चालुक्य वंशांतील आहे, इतकें स्पष्ट होतें. आतां दुसरें एक विशेषण या दानपत्रांत आहे. तें 'कलिकर्णान्वयसंभूत' हें होय. या वरून 'कल्याणपुरवराधीश्वर' ज्यास म्हणतां येईल अशा कलियुगांतील **कर्ण** नांवाच्या चालुक्यांच्या वंशांत हा बप्पदेव उत्पन्न झाला होता. या कर्णराजाचा शोध थोडासा इतिहासांत जो लागतो तो असाः-

कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनीं कोल्हापुरच्या आसपास मिळालेले कांहीं शिलालेख प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांत एक **कर्णान्वय सोमेश्वर** चालुक्याचा आहे (पहा बॉं. ब्रँ. रा. ए. सो. ज. व्हा. ३), त्या शिलालेखांत जी वंशावळ दिली आहे ती अशीः—

कर्ण
|
वटुगी
|
सोमदेव — सोमेश्वर

यांत शकाचा कोठें हि उल्लेख नाहीं; तथापि एक दोन गोष्टींच्या साहाय्यानें आपणांस यांच्या कालासंबंधी कांहीं कयास बांधतां येतो. तो असा.

हलींच्या ताम्रपत्रावरून व पूर्वोक्त शिलालेखावरून हा कर्ण उत्तरकालीन चालुक्य होता; म्हणजे शक ८९५ नंतरचा हा होता हें अगदीं स्पष्ट आहे. आतां या कर्णान्वयांतील प्रस्तुतचा बप्पदेव हा आहे.

याचा काल शक ११८१ या व तत्पूर्वीचा आहे. कारण शक ११८२ मधील जो एक ताम्रपट के० बाळ गंगाधर शास्त्री यांनीं प्रसिद्ध केला आहे; तो चालुक्य कामदेव याचा आहे. तेव्हां श्रीबप्पदेवाचा अवतार शक ११८१ मध्यें च संपला हें उघड आहे. मरणानें च तो संपला असें जर गृहीत धरलें आणि त्यावांचून दुसरा तर्क करण्यास कांहीं आधार हि नाहीं, तर श्रीबप्पदेवाचा काल शक ११६१–११८१ असा ठोकळ मानानें धरण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां ८९५ पासून ११६१ पावेतों २६६ वर्षांची च काय ती व्यवस्था लावावयाची आहे, परंतु शक ११११ पावेतों कोण राजे होऊन गेले हें आपणांस माहित आहे. तेव्हां शक ११११ ते ११६१ अशा पन्नास वर्षांची च काय ती व्यवस्था लावावयाची आहे. उपरिनिर्दिष्ट शिलालेखांत कर्णाची जी प्रशस्ति आहे तींत 'चालुक्यकुल–कमल-कलिका–विकासभास्कर' असें एक विशेषण आहे. प्रशस्तीमधील विशेषण अन्वर्थ नसतें असें नाहीं, तेव्हां चालुक्यकुलाचा विकास करणारा हा कर्ण होता येवढें म्हणण्यास हरकत नाहीं; विकास होण्यास पूर्व स्थिति कोमेजण्याची हवी ती या कुलास शक ११११ चे सुमारास आली. तेव्हां शक ११११ नंतर केव्हां तरी या कर्णानें या आपल्या कुलाचा विकास केला होता. आतां तो काणते प्रसंगीं याबद्दल ही थोडासा तर्क करूं.

वर प्रथम निर्दिष्ट केलेल्या प्रस्तरलेखांत असें वर्णन आहे कीं कल्याणपुराचा कर्ण यानें कोंकणांत संगमेश्वरीं गादी स्थापिली. भोज शिलाहारानें तर सर्व कोंकण स्वाधीन केलें होतें, असें आपण वर पाहिलें च आहे, तेव्हां त्याची व्यवस्था लाविल्यावांचून कल्याणीच्या कर्णास संगमेश्वरीं गादी कशी स्थापितां यावी? या गोष्टीचा निर्णय करणें म्हणजे च आपल्या शंकेचें समाधान होणें आहे. आतां शक ११११ नंतर शिलाहारांचा भोज जो हतवीर्य झाला तो शक ११२७ मध्यें. कारण तो हतवीर्य होईपावेतों शिलाहारावांचून कोकणांत इतरांस महामण्डलेश्वर होणें शक्य च नव्हतें. तेव्हां शक ११२७ चे सुमारास कर्ण कोंकणांत संगमेश्वरीं आला असावा, व त्यास तसा येऊं देण्यास शिलाहारास पराभूत करणारा जो यादव, त्यास त्यानें भोजाविरुद्ध मदत केली असावी हें च अधिक संभवनीय आहे.

या वरून कर्णाचा शक ११२७ चा काल असावा असें वाटतें; या शकाच्या सुमारानें वर दिलेली वंशावळ जर आपण मांडली तर ती फारशी चुकेल असें वाटत नाहीं. कर्णाचा काल ठोकळ मानानें आपण काढला व त्याचे वंशांतील श्रीबप्पदेवाचा हि निश्चिततेनें माहित झालेला आहे. तसें च कर्णानंतर कोण कोण पुरुष झाले हें हि आपणांस विदित आहे. ते चार आहेत.

तेव्हां शक ११२७ पासून शक ११८१ पावेतों म्हणजे सुमार ५० पन्नास वर्षांचे अवधींत आपणांस जे चार चालुक्य कर्ण-वंशीय राजे माहित झाले आहेत, त्यांची व्यवस्था त्या कालावधींत लावली म्हणजे झालें. तेव्हां ज्ञात शका पासून अज्ञात शकाकडे जर आपण उलटे गेलों तर वंशावळ अशी:–

श्री बप्पदेव ११६१–११८१
श्री सोमदेव ११४१–११६१

येथें सोमेश्वर व सोमदेव हे बंधु असल्यानें दोघांची हि एक च पिढी धरली आहे.

श्री वेटगीदेव ११२१–११४१
श्री कर्णदेव ११००–११२१

हा काल अज्ञात असल्यानें यांत ६ वर्षांची चूक पडते. ती कदाचित् निघण्यासारखी हि आहे. यावरून एक गोष्ट मात्र निश्चित अशी घ्यावी लागते ती ही कीं श्रीबप्पदेव हा श्रीसोमेश्वरा नंतर च मस-

नदनशीन झाला असला पाहिजे कारण राजांच्या संख्येचे मानानें काल इतका थोडा आहे कीं त्यांत नेहमींच्या पिढीच्या कालानुरोधानें जास्त पिढीचा मुळीं समावेश च होणें अशक्य होत आहे. शक ११११ या ज्ञात कालांत सोमेश्वर ४था हा होता. तेव्हां ११२७ तील कर्ण हा कदाचित् सोमेश्वराचे मागून लागला च झाला असावा. येथपर्यंत जें मीं विवेचन केलें आहे तें आजपर्यंत या वंशाबद्दल उपलब्ध असलेल्या माहितीचा उपयोग करून जरी केलें आहे तरी त्यास सर्वांशीं तर्काचें च स्वरूप आहे व यामुळें कित्येक गोष्टी जरी गृहित धरून मला चालावें लागलें हें खरें तथापि साधनाभावीं हा तर्क विशेष माह्य वाटतो म्हणून तो येथें नमूद करणें इष्ट वाटलें.

एक गोष्ट येथें पूर्वीं सांगण्याचें मी विसरलों ती ही कीं सोमेश्वरकालीन शिलालेख जो प्रसिद्ध झालेला आहे, त्याची लिपि १२ वे शतकांतील लिपीप्रमाणें च असल्यानें सोमेश्वराचे कालाचा व त्यावरून सोमेश्वराचा आजा जो कर्ण त्याचे कालाचा जो निर्णय आपण वर केला त्यास एक प्रकारें हा प्रत्यंतर पुरावा च होत आहे. असो.

या ताम्रपत्रांत पहिल्या पत्र्याचे ८ वे ओळींत ' राय धरणीवराह रायबेटकर रिपुरायसाहसमल्ल, अशीं पदें आहेत; हीं च पदें वर जो मी प्रस्तरलेख व ताम्रपत्र यांचा उल्लेख केला आहे त्यांत हि आहेत. यांचा अर्थ के. बाळशास्त्री यांनीं हें पंचमहा शब्द म्हणून केला आहे परंतु तो बरोबर नाहीं हें आतां अलिकडे (के. बाळशास्त्र्यानंतर) उपलब्ध झालेल्या साधनावरून स्पष्ट च होत आहे; तेव्हां यांचा अर्थ काय ? हीं पदें शक ११८२ तील कामदेवाच्या दानपत्रांत आहेत व पूर्वोक्त शिलालेखांत हि आहेत असें स्मरतें, तेव्हां कर्णापासून हीं उपपदें हा वंश धारण करीत होता असें गणण्यास हरकत नाहीं. पण त्यांचा अर्थ काय ?

यांचीं पदें के. शास्त्रीबुवांनीं पाडलीं आहेत तीं अशीं:—

राय, धरणी, वराहराय, बेटकार, रिपुरायसाहसमल्ल. आणि अशा पदांनीं पांच ही पदांचीं संख्या निश्चित. करून हे च पंचमहाशब्द असें त्यांनीं प्रतिपादन केलेलें आहे. दुसरें अनुमान म्हणजे पंचमहाशब्दाचा अर्थ ज्या अर्थीं अयोग्य, त्या अर्थीं प्रथम प्रयत्न म्हणजे वरील पदच्छेद हि योग्य च असेल असें म्हणवत नाहीं. मी अशीं पदें पाडतों.

राय, धरणीवराह, रायबेटकार, रिपुरायसाहसमल्ल.

म्हणजे हीं चार पदें आहेत. वराहलांछन ज्यांचें त्या चालुक्यांस ' धरणीवराह ' हें अलंकारिक उपपद लावणें कांहीं आश्चर्यकारक नाहीं. ' राय ' अथवा ' राव ' हें ही उपपद कदाचित् यादवांनीं यांस महामण्डलेश्वर केल्यानंतर दिलें असावें, हें हि अश्रुतपूर्व नाहीं. परंतु ' रायबेटकार ' याचा अर्थ काय ? तर्कच करावयाचा तर कल्याणीहून कोंकणांत आल्यानंतर ' रायबेट ' अथवा ' रायबाग ' कर्णराजानें वसविला म्हणून त्यास व त्यांचे वंशजांस 'रायबेटकार' म्हणतात, असा हि तो करतां येईल. परंतु येथें निश्चित असें मला कांहीं सांगणें शक्य नाहीं.

' महामाहेश्वर ' हें पद अन्वर्थक आहे असें आतां निराळें सांगण्याची जरूरी नाहीं. राष्ट्रकूट, चालुक्य, ही मराठे क्षत्रिय मंडळी—यांच्यापैकीं जे जैनमतानुयायी होते ते वगळून—शिवोपासक होती हें परम माहेश्वर, महामाहेश्वर या पदांवरून व त्यांनीं बांधिलेल्या देवालयांवरून स्पष्ट च होत आहे.

आतां या व या कालांतील चालुक्य व यादव यांचे जे इतर ताम्रपट उपलब्ध आहेत त्यांवरून एक दोन विचार जे सामान्यतः सुचतात ते येथें नमूद करून हा लेख संपवितों.

वैय्यक्तिक गुण काय किंवा राष्ट्रीय गुण काय त्यांचा विकास काळाच्या अनुकूलतेनें व अवसराच्या साह्यानें होतो व करतां येतो. कालास अनुकूल बनविणें व अवसर उत्पन्न करणें हें कार्यकर्त्यांच्या स्वाधीन आहे कीं नाहीं, हा प्रश्न अत्यंत भिन्न व एकदेशी आहे. गुणांचा सार्वत्रिक विकास हा मात्र वर दिलेल्या परिस्थितींत च शक्य होतो.

अठरावे शतकाचे आरंभी राज्यसूत्रें व तलवार हातांत खेळविणें ही जी ब्राह्मणांस सहज लीला झाली होती त्या लीलेचें बीप।६ शतकें लांबवर रुजलें गेलेलें होतें. पूर्वपरंपरा नसतां ब्राह्मण क्षात्रवृत्ति कसे बनले असें वाटण्याचें कारण नाहीं. चालुक्यांच्या मोडूं पहाणाऱ्या राजशकटास आपल्या बाहुबलाचा आश्रय देऊन किंचित् काल कां होईना त्यास स्थीरत्व आणणारा बम्म अथवा ब्रह्म हा ब्राह्मण. सिंघणाचा विजयध्वज हातीं घेऊन सर्व महाराष्ट्रभर व महाराष्ट्रा बाहेर हि हुतुतु घालणारा खोलेश्वर व त्याचा शौर्यांत तत्तुल्य पुत्र राम हे हि ब्राह्मण च. श्रीजनलाच्या कुलांत उत्पन्न झालेला अच्युत व यादव रामचंद्रानें कोंकणावर अम्मल चालविण्यास नेमलेला श्रीकृष्णदेव हे हि ब्राह्मण च. फार काय परंतु आपल्या पराक्रमानें कदम्बासारख्या मराठ्यांस व इतर दाक्षिणात्य वीरांस खडे चारून, सौराष्ट्र, लाट, द्राविड, तेलंग, गंड, यदु, व हम्मीर यांस त्रस्त करून गोंव्या कडे इंदुलींत राहणाऱ्या देवशर्म्यांचें कुल ब्राम्हणाचें च. गोंवें काबीज करणारा हरिहराचा दिवाण माधव हा ब्राम्हण आणि त्यावर नंतर अंमल चालविणारा नरहरी हा हि पण ब्राह्मण च.

तसें च श्रीबप्पदेवाचा कदाचित् परंतु काण्व चालुक्याचा निश्चयानें महामात्य केशव महाजनी हा ब्राम्हण. अपरादित्याचा महामात्य भोण हा हि ब्राम्हण (१). श्री रामचंद्र यादवाचे वेळीं एक देवपंडित नांवाचा ब्राह्मण च महामात्य होता. हेमाद्रि संबंधीं तर त्याचा निर्देश न करतां हि त्याचें स्मरण होतें.

अशा या बद्धि व बाहुबल शाली ब्राह्मणांची परंपरा पाहिली व तिचा विचार केला म्हणजे काळाच्या एका विवक्षित भागातील, ब्राम्हणांच्या कर्तृत्वाचें आपणांस कौतुक न वाटतां तसलें कर्तृत्व हें जन्मसिद्ध च असल्यानें ब्राह्मणांस तें सहज च आहे अशी बुद्धि होते व त्याचा अभाव हा मात्र विस्मयास कारण होतो.

या वरून आणखी हि एक गोष्ट लक्षांत येते. स्वबुद्धीनें अथवा परबुद्धीनें आज ब्राह्मणांत कऱ्हाडे, कोंकणस्थ व देशस्थ असा भेद करून परस्परांच्या अंगीं असलेल्या गुणावगुणांसंबधी स्वबुद्धीनें अथवा परबुद्धीनें अभिमान अथवा मत्सर, उपहास इत्यादि विकारांस आपण बळी पडतों तो आगांतुक आलेला अथवा बुद्धिपुरःसर केलेला भेद पार विसरून जाऊन बुद्धिबल काय किं बाहुबल काय सर्व च ब्राह्मणांस तें निसर्गसिद्ध च आहे अशी समबुद्धि जर आह्मां सर्वांत बाणली तर किति मौज होईल ! असो. यादव व चालुक्य यांच्या अर्वाचीन ताम्रपत्रांवरून व विशेषतः श्रीबप्पदेव चालुक्याच्या केशव महाजनी नामक महामात्याचे योगानें स्मरण होऊन वरील विचार नमूद केले आहेत.

गो. का. चांदोरकर.

आतां प्रस्तुत ताम्रपत्रावरून गोत्रा-संबंधी जो चमत्कार दिसतो तो इतर तत्कालीन ताम्रपत्रांतील समान उल्लेखाशीं ताडून त्यावरून काय निदर्शनास येतें तें पाहूं.

प्रस्तुतचें दानपत्र ११ ब्राह्मणांचा नाम-निर्देश करतें. या ब्राह्मणांचीं जीं अडनांवें दिलीं आहेत त्यावरून ज्यांस आज आपण कोंकणस्थ व कऱ्हाडे म्हणतों त्या दोन्ही स्थलपरत्वें बनलेल्या भिन्न पोटजातींच्या ब्राह्मणांस तें दिलेलें आहे असें उघड होतें. तीं अडनांवें-प्रचलित पद्धतीस अनुसरून त्यांस मी अडनांवें म्हणतों-व त्यांचीं गोत्रें अशीं:--

अडनांव	गोत्रें
प्रभु देसाई	गौतम
घैशास	गौतम व अत्रि
भानु	गार्ग्य

यांत 'क्रमेत' असा एक शब्द नांवापुढें आलेला आहे; कदाचित् हें हि अडनांव असावें असें वाटण्याचा संभव आहे, परंतु तसें तें अडनांव नसून कदाचित् जटापाठी, घनपाठी ही जशीं विद्येचीं प्रावीण्यसूचक उपपदें आहेत तद्वत 'क्रमा' पावेतों ज्याचें अध्ययन झालें तो 'क्रमेत' असावा असें वाटतें. याबद्दल पुढें हि उल्लेख होईल च.

अशीं हीं अडनांवें व गोत्रें या ताम्र-पत्रांत आलीं आहेत तशीं फार थोड्या ताम्रपत्रांत आलीं असतील अशी माझी समजूत आहे कारण ज्या एक दोन दान-पत्रांचा मी पुढें उल्लेख करीत आहे त्या शेरीज इतरत्र तसा उल्लेख ताम्रपत्रांत अगर प्रस्तरलेखांत झालेला माझ्या आढळ-ण्यांत नाहीं.

हीं दुसरीं दानपत्रें एक शक ११७१ मधील कृष्ण अथवा कन्हदेव यादवाचें व दुसरें प्रस्तुतच्या दानपत्रानंतर सुमार एक वर्षानें च म्हणजे शक ११८२ मधील कृष्ण-देव चालुक्याचें. हीं दोन व वर दिलेले प्रस्तुतचें दानपत्र यांचा जर संकलित विचार आरण केला तर असें दिसतें:-

अडनांव	गोत्रें
१ प्रभु देसाई ...	गौतम व भारद्वाज
२ घैशास	गौतम, अत्रि, काश्यप, भार्गव, भारद्वाज, वत्स व कौशिक
३ पट्टवर्धन	वासिष्ठ, अत्रि, अगस्ति, हरीत, शांडिल्य, भारद्वाज, गौतम, काश्यप, विष्णुवृद्ध व भार्गव
४ भानु ...	गार्ग्य
५ उपाध्याय ...	अत्रि, शांडिल्य, वासिष्ठ-मैत्रावरुण-कौंडिण्य, मौद्गल्य, हारीत
६ पाठक ...	कौशिक, वासिष्ठ, काश्यप
७ घळशे ...	काश्यप, वासिष्ठ, कौशिक, विश्वामित्र, मुक, शांडिल्य, शौनक, गौतम, वत्स, भारद्वाज व अत्रि

या शक ११७१ चे ताम्रपत्रांत 'पट्टवर्धन' यास क्रमेत असें म्हटलें आहे तेव्हां 'क्रमेत' कांहीं अडनांव नाहीं. पट्टवर्धन हि कदाचित् अडनांव नसून धंद्याचें दर्शक नांव असलें तरी हि मी जी शंका पुढें मांडीत आहे तिला बाध येत नाहीं.

वर दिलेलीं अडनांवें व गोत्रें यांचा पडताळा प्रचलित असलेल्या गोत्रावळींशीं घेतला तर

प्रभु	हे फक्त	वासिष्ठ व जामदग्नि गोत्री आहेत.
घैशास ...	...	भारद्वाज
पट्टवर्धन...	...	काश्यप, कौंडिण्य व जामदग्नि
उपाध्याय...	...	अत्रि, शांडिल्य, काश्यप व जामदग्नि
घळशे	...	...,

तेव्हां आतां प्रश्न असा उद्भवतो कीं संशयित असें जें 'पट्टवर्धन' हें अडनांव तें सोडून दिलें तरी बाकीच्या अडनांवांस हल्लींपेक्षां शक ११।१२ शेंत इतकीं जास्त गोत्रें आलीं कोठून व तीं तशीं आज का नाहींत ? कदाचित् कालमानानें आज उपलब्ध न होणारीं त्या गोत्रांचीं तीं अड नांवें लुप्त झालीं असावीं असें कोणी ह्मणेल तर तें बरोबर होणार नाहीं. कारण, शक ११८१ चे कार्तिकांत जीं भिन्न गोत्रांचीं अडनांवें होतीं तीं च शक ११८२ च्या पौषांत नामशेष होतील असें प्रतिपादन करणें विचारास सोडून होईल, परंतु या १२।१४ महिन्यांत व एका च अडनांवाच्या गोत्रांत फरक तर फार मोठा दिसतो. तेव्हां असल्या या भिन्नतेचें काय कारण असावें तें संशोधकांनी शोधून काढणें अवश्य आहे. तशांत वसिष्ठ—मैत्रावरुण—कौडिण्य असली एका च अडनांवाचीं तिजोड गोत्रें तर हल्लीं अश्रुतपूर्व आहेत. तेव्हां हा काय चमत्कार आहे ?

गोविंद काशीनाथ चांदोरकर

पत्रा १ ला

(१) ॥ ॐ श्री भैरवायनमः ॥ स्वस्ति श्री शकु ११८१ वर्षे सिद्धार्थ संवश

(२) रे कार्तिक सुद्ध १५ सोमे ॥ अद्येह समधिगतपंचमहाशब्द म

(३) हामंडलेश्वर कल्याणपुरवराधीश्वर कलियुगकर्णान्व

(४) यप्रसूत । चालुक्यकुळकमल-कलिकाविकासभास्कर

(५) सुवर्णवराहलांछनध्वज । सत्य-रत्नाकर । शरणागतवज्रपं

(६) जर । महामाहेश्वर । महेश्वरदेव-चरणप्रसादनाराधनोप

(७) चारादवाप्त परमराज्येश्वर ॥ श्री केदारदेवपदपंकजभ्रम

(८) र । राय धरणीवराह । रायबेट-कार । रिपुरायसाहस्रम

(९) ल्ल श्रीबपदेवराय विजय ० राज्यो । देतत्पादपद्मोप

पत्रा २ रा बाजू १ ली

(१०) जीवी । सर्वदंडाधिपति । चालु-० क्यराय स्थापनाचार्य पुलुदा

(११) डा ठ्तर ठकुरेण प्रसादप्राप्तो। ग्रामः मातालिंगी नामधे

(१२) यो सोमपर्वणि परमया भक्त्या महाधार्मिकेण भूत्वा

(१३) सोपरिकर दंडदोषमार्गणस-हितः । गोतमगोत्रा

(१४) य नाना द्विजातिसहिताय । वासुदेवप्रभव हस्तोद

(१५) केन प्रदत्तः तत्र वासुदेवप्रभव पूगीफलब्रिक्षभू

(१६) मि २७५ तद्वद्गौतमगोत्रस्य विष्णु घेशासस्य पूगी

(१७) फलब्रिक्षभूमि ३०० तद्वद्गौतम-गोत्रस्य गा (पा) ल दे

(१८) व घेशासस्य पूगीफलब्रिक्षभूमि २७५ तद्वद्वासिष्ठ गो

(१९) त्रस्य पद्मनाभस्य पूगीफल-ब्रिक्षभूमि १२५ तद्वद्गार्ग्य

(२०) गोत्रस्य भानोः पूगीफलब्रिक्ष-भूमि ३५० तद्वदात्रिगो

(२१) त्रस्य नार(च)ण घेशासस्य पूगीफलब्रिक्षभूमि ६०० तद्वद्वा

(२२) सिष्ठगोत्रस्य गोविंद क्रमेतस्य पूगीफलब्रिक्षभूमि १२५

(२३) तद्वदात्रिगोत्रस्य कान्हु क्रमेतस्य पूगीफलब्रिक्षभूमि २५०

(२४) तद्वद्गार्ग्य गोत्रस्य नागदेवस्य लागवनसहित पूगीफल

(२५) ब्रिक्षभूमि १०० तद्वद्वासिष्ठ ० गोत्रस्य महादेवस्य पूगी

(२६) फलब्रिक्षभूमि २०० तद्वद्वा ० शिष्ठ गोत्रस्य केशवस्य पूगी

(२७) फलब्रिक्षभूमि २०० एवमेका-दश द्विजा ब्रिसिमंतस्य दातव्यं । ग्रा

(२८) मोयमात्रान्वयसंभूतराज्ञा अपरेण वा धार्मिकेण भूत्वा पा

(२९) लनीय । यथा दाता श्रेयभाकु पालकोपि भविष्यति बहामिवं

(३०) सुधा दत्ता राजभिः सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्यत

(३१) स्य तदाफलं । स्वदत्त परदत्तं वा यो हरेत्य वसुंधरा । षष्ठिर्वर्षसह

(३२) स्त्राणि विष्टाया जायते क्रिमिः । क्रिमियौनिं ततो गत्वा चांडालेत्वे

(३३) भिजायते । हिरण्यमेकं यामेकां भूम्यामप्येकमंगुलं । हरं न

(३४) रकमायांति यावदाभूत संप्लवं । न विषं मिषमित्याहू ब्रह्मस्व विष

(३५) मुच्यते । विषमेकाकिनां हंति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकम्

गोविंदेना लम्ब्यते

(पहिल्या पत्र्यावर)

(१) मद्वंशजातः परवंशजातः पापादपेत मनसो भुविभारभूताः

(२) ये पालयंति मम धर्मभिदं हि सर्वे तेभ्यो मया विरचितोऽञ्जलिभधिरेषा

(पत्रा १ ला तर्जुमा)

(१) ॐ श्री भैरवाम नमस्कार असो॥ स्वस्ति श्री शक

(२) ११८१ सिद्धार्थ संवत्सर कार्तिक शुद्ध १५ सोमवार या दिवशीं ज्याचा मान पंचमहाशब्दांचा आहे,

(३) जो महामण्डलेश्वर आहे, कल्याणपुराचा अधीश्वर, कलियुगांतील कर्णाच्या

(४) वंशांत ज्याचा जन्म झाला आहे, चालुक्यकुल ही च कोणी कमलकलिका तिचा विकास करण्यांत जो भास्करासारखा आहे,

(५) ज्याच्या ध्वजावर सुवर्णवराह आहे, जो सत्याचा केवळ समुद्र, जे शरण आले (त्यांच्या रक्षणार्थ) त्यांस वज्राचा जो केवळ पिंजरा,

(६) जो परम माहेश्वर, श्रीशिवचरणाच्या प्रसादानें व आराधनानें

(७) ज्यास मोठें राज्यैश्वर प्राप्त झालें आहे, श्रीकेदारेश्वरांच्या चरणकमलीं केवळ भ्रमराप्रमाणें जो दंग,

(८) राय, धरणीस वराहाप्रमाणें आश्रय देणारा, रायबेटाची वसति ज्यानें केली, रिपूंच्या ठिकाणीं साहस दाखविण्यांत पुढें,

(९) असा जो श्रीबप्पदेवराय, तो राज्य करीत असतां त्याच्या चरणप्रसादानें उपजीविका करणारा,

(१०) सर्व सेनेचा अधिपति, चालुक्यांच्या संस्थापनेंत अग्रणी असा

(११) पुलुवाडा इतर जो ठाकूर त्यानें स्वतःस राजाच्या प्रसादानें प्राप्त झालेलें गांव जें मातुलिंगी नांवाचें

(१२) तें सोमपर्वणी आली असतां मोठ्या भक्तीनें व स्वतः धार्मिक होऊन,

(१३) तदंगभूत वस्तूंसह व तेथें घडणाऱ्या अपराधांचा मुगावा लाऊन त्याबद्दल शासन करण्याच्या अधिकारासह, गोतमगोत्री जो

(१४) वासुदेव प्रभु (देसाई) त्यास इतर ब्राह्मणांसह हस्तोदक

(१५) देऊन दान केलें आहे. तें असें:—वासुदेव प्रभु यास २७५ सुपारीच्या झाडांची लागवड हो

(१६) ण्यास लागणारी भूमि, गौतमगोत्री

(१७) विष्णु घेशास यास ३०० झाडांस लागणारी भूमि, तसें च गोतम-गोत्री गो(पा)ल देव

(१८) घेशास यास २७५, तसें च वसिष्ठ गोत्री

(१९) पद्मनाभ यास १२५, तसें च गार्ग्यगोत्री

(२०) भानु यास ३५०, तसें च अत्रिगोत्री

(२१) नार(य)ण घैशास यास ६००, तसेंच

(२२) वासिष्ठगोत्री गोविंद क्रमेत यास १२५,

(२३) तसेंच अत्रिगोत्री कान्हु क्रमेत यास २५०,

(२४) तसेंच गार्ग्यगोत्री नामदेव यास

(२५) १००, तसेंच वासिष्ठगोत्री महादेव यास

(२६) २००, तसेंच वासिष्ठगोत्री केशव यास

(२७) २००, याप्रमाणें वृत्तिवान् अकरा ब्राह्मणांस (दान) दिलें आहे. हें गांव

(२८) या कुलांत उत्पन्न होणाऱ्या अथवा इतर कुलांत जन्मणाऱ्या राजानें धर्मनिष्ठ होऊन

(२९) (दान दिलें असल्यानें तसें दान) पाळावें कारण दात्यास दान दिल्यानें जें श्रेयस् (कल्याण) प्राप्त होतें याचा अंश (तें दान) पाळणाऱ्यास हि मिळतो.

(३०) सगरासारख्या अनेक राजांनीं भूमिदान केलें आहे. ज्या कालीं ज्याची भूमि त्या काली त्या दानाचें फल त्यास

(३१) आपण अथवा दुसऱ्यानें दिलेल्या दानभूमीचें जो हरण करतो तो ६० हजार वर्षे

(३२) नरकीं जंतु होतो. त्या योनीचा त्याग केला ह्मणजे मग तो

(३३) चांडाळ होतो, एक हिरण्य, अथवा एक गाय किंवा एक बोटभर भूमि जो हरण करतो तो

(३४) प्रलय होईपावेतों नरकांत पचतो. विष हें कांहीं खरें विष नव्हे, ब्रह्मस्व हें खरें विष

(३५) आहे. विष घेणारास एकट्यास मारतें परंतु ब्रह्मस्व हें विष पुत्रपौत्रांसह नाश पाववितें,

गोविंदानें लिहविलें.

(पहिले पत्र्यावर)

(१) (२) माझ्या अगर पराच्या वशांत जो उत्पन्न झाला आहे, पापापासून ज्याचें मन परावृत्त झालें आहे, भूमीचे ठिकाणीं ज्याचे जन्मण्यानें केवळ भार च झाला नाहीं व जो माझ्या या धर्माचें (दानाचें) पालन करतो, त्यास हा माझा बद्धांजली नमस्कार असो.

गतवर्षांतील संशोधनवृत्त

राघोबादादा यांचे हस्तक नरसिंगराव गोविंद बोंधले

बोंधले घराण्याची पूर्वपीठिका

१ पंढरपुरापासून २१३ मैलांच्या अंतरावर चंद्रभागा नदीच्या कांठीं उंबरे अथवा भटउंबरे या नांवाचें एक खेडें आहे; तेथील पाटील बोंदले या नांवाचे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण आहेत. पंढरपूर येथें जुने ऐतिहासिक कागदपत्रांचा शोध करीत असतां भटउंबरे येथें गोविंदपंत बुंदेले यांचे वंशज आहेत, व त्यांचेपाशी बरे च ऐतिहासिक कागदपत्र आहेत, असें समजलें. ही माहिती मिळाल्यानंतर एका स्नेह्याच्या मार्फतीनें हे कागदपत्र पहाण्यास मिळतील, अशी खटपट केली; व अशा प्रयासानें त्या खटपटीस यश येऊन ते सर्व कागदपत्र पाहावयास मिळाले.

२ या घराण्याचे कागदपत्र पाहिल्यानंतर गोविंदपंत बुंदेले यांचे घराण्याशी या घराण्याचा कांहीं एक संबंध नाहीं असें समजून आलें; परंतु गोविंदपंत बुंदेल्याशीं आपले घरण्याचा संबंध आहे, अशी जी या घरांतील विद्यमान गृहस्थाची समजूत आहे ती निव्वळ निरर्थक आहे असें बरीक ह्मणतो यांवेयाचें नाहीं. नानासाहेब पेश-

त्यांचे कारकीर्दीत बुंदेलखंड व त्याचे उत्तरेकडील प्रदेशांत मराठ्यांची सत्ता स्थापित करण्याचे कामीं प्रामुख्यानें ज्या व्यक्तींनीं परिश्रम केले त्या व्यक्तींपैकीं बोंधले घराण्यांतील गोविंदराव शिवदेव हे एक होते. या गोष्टीमुळें बोंधल्याचे बुंदेले समजून गोविंदपंत बुंदेल्यांचे वंशज अशी बोंधले घराण्याचे विद्यमान पुरुषानें आपली समजूत करून घेतल्याचें दिसतें.

३ बोंधले यांचेकडे एकंदर ६३ कागद मिळाले त्यांचें वर्गीकरण खालीं दर्शविल्याप्रमाणें करितां येतें.

१ वंशावळी अथवा बोंधले घराण्याची बखर.
२ गोविंदराव शिवदेव यांस मुधोजी भोंसले यानें दिलेलें नेमणुकीचें पत्र
३ व्यंकाजी विठ्ठल याचें नेमणुकीचें पत्र
४ नरसिंहराव गोविंद यांचे तैनातीचा जाबता
५ नरसिंहराव गोविंद मृत्यु पावले त्यांचे उत्तरकार्याप्रीत्यर्थ रक्कम खर्चास देण्याबद्दल यादी
६ लक्ष्मणराव नरसिंग यानें लिहिलेल्या याद्या २
७ पेशव्यांचे नगरखाने कोणकोणत्या देवस्थानांत होते त्याचें टिपण व इतर किरकोळ राजकीय गोष्टींचें टिपण
७ रघुनाथ बाजीराव यांचीं पत्रें नरसिंगराव गोविंद यांस; व देशमुख देशपांडे व देसाई यांस ताकीदपत्रें एकंदर ३६
९ नरसिंगराव गोविंद यांचीं पत्रें ३
१० दुर्गा आईसाहेब यांचीं पत्रें २
११ शिवछत्रपति यांचें पत्र १
१२ माधवराव नारायण यांचें पत्र १
१३ सगाजी नरसिंह यांचें पत्र १
१४ पांडुरंग रामचंद्र कुळकर्णी यांचें पत्र १
१५ यशवंतराव शिंदे यांचीं पत्रें २
१६ परशुराम बल्लाळ गणपुले यांचें पत्र १
१७ बाजीराव गोविंद यांचें पत्र १
१८ जिवाजी अनंत फडके यांचें पत्र १
१९ विठ्ठलराव शिवदेव यांचें पत्र
२० गंगाधर बल्लाळ यांचें पत्र १

६३

या एकंदर ६३ कागदांपैकीं ४।५ खेरीज करून बाकीचे कागद अस्सल आहेत. वरील सर्व कागदांच्या माहितीवरून नरसिंगराव गोविंद याचे पूर्वज, त्यांनीं केलेली कामगिरी, राघोबादादांचें कारस्थान व नरसिंगराव गोविंद याचे चरित्र या तीन बाबतींसंबंधीं हकीकत मीं आपणांस सादर करितों.

भटउंबरें येथील पाटील घराण्याचा मूळपुरूष जनार्दनपंत कुळकर्णी संमत मद्रकी कसबे सगर प्रांत सुरापुर येथील राहणारा हा होय. यास ५ मुलगे होते. त्यांपैकीं रायाजी जनार्दन यानें चांगला लौकीक संपादन केला औरंगजेब बादशहा पंढरपूर नजीक बेगपूर येथें असतां रायाजीनें औरंगजेबाची भेट घेतली व बादशहाकडून मनसबी मिळविली. नंतर रायाजी जनार्दन यानें पाटिलकीवतनें संपादन करण्यास सुरुवात केली; अशा प्रकारें रायाजी जनार्दन याचें वजन बरेंच वाढल्याकारणानें औरंगजेब बादशहानें त्यास रायाराव हा किताब दिला. औरंगजेब बादशहाचा काळ झाल्यानंतर दक्षिणेंत जिकडे तिकडे झोटिंगपातशाही सुरू झाली. या गर्दीत कासेगांवकर पांढरे यांनीं मोठा दंगा केला, आणि रायाजी जनार्दन याची जहागीर, वतनें, जमिनी वगैरे बळकाविल्या. रायाजीच्या मरणानंतर त्याचा भाऊ शिवराव जनार्दन यानें रायाजीची जहागीर, वतनें सोडविण्याचा फार प्रयास केला व तत्प्रीत्यर्थ त्यानें अतोनात पैसा हि

खर्च केला; परंतु त्या कामीं त्यास यश न येतां, तो कर्जबाजारी होऊन मरण पावला. यापुढें या घराण्यांत शिवराव जनार्दन याचा मुलगा भगवंत शिवदेव यानें बरा च नांवलौकिक संपादन केला. शिवराव जनार्दन व शाहुमहाराज या परस्परांची ओळख व परिचय असल्याकारणानें शाहुमहाराजांनीं भगवंतराव यांस कऱ्हाडदेशचे देशमुखीचा कारभार सांगितला. त्यानंतर भगवंतराव मसुरास जाऊन राहिला; व तेथें त्यानें वाडा बांधला. भगवंतराव याची वडील मुलगी छत्रपतींची पंडीतराई त्या कालगांवकर घराण्याकडे होती, त्यापैकीं माधवाचार्य यांचे वडील पुत्र गोपाळाचार्य यास दिली. भगवंतराव याचा धाकटा भाऊ गोविंदराव शिवदेव हा होय. हा पुढें मोठ्या नांवलौकिकास चढला. भगवंतरावाचे मरणसमईं त्यास लाखों रुपये कर्ज झालें होतें त्यामुळें, त्याचे मरणानंतर, त्याचीं मुलें देशोधडीस लागलीं. शिवराव जनार्दन यांस ३ मुलगे होते. त्यांपैकीं तिसरा मुलगा नरसिंगराव शिवदेव हा हि बऱ्या च नांवलौकिकास चढला. त्याचे मामा अच्युतराव यांचे मार्फतीनें संधान बांधून त्यानें शाहुमहाराजांची साताऱ्यास भेट घेतली; तेव्हां नरसिंगराव यास पदरीं ठेवण्याबद्दल शाहुमहाराजांनीं सवाई बाबुराव दाभाडे यास आज्ञा केली. दाभाडे व थोरले बाजीराव पेशवे यांचेमध्यें जी मोठी लढाई झाली तींत नरसिंगराव शिवदेव जखमी होऊन मरण पावला.

औरंगजेबाचे मरणानंतर पंढरपूरकडील प्रदेशांत पांढरे यांनीं आपला अंमल बसविल्याचें वर नमूद केलें आहे च. पांढऱ्याचा अंमल दूर करून त्याठिकाणीं आपला अंमल बसविण्याकरितां पेशव्यांनीं साबाजी शिंदे व रामचंद्र हरि पटवर्धन यांची नेमणूक केली. त्यांचेबरोबर गोविंदराव शिवदेव याचे पथकाची हि त्या कामगिरीवर नेमणूक झाली. साबाजी शिंदे, पटवर्धन वगैरे मंडळींनीं पांढऱ्यांचा मोड करून, पंढरपूरकडील प्रदेशांत पेशव्यांचा अंमल सुरू केला. या कामीं गोविंदराव शिवदेव यानें चांगली मदत केली. या प्रांतांत असतां गोविंदराव शिवदेव यानें त्याचें वडिलार्जित पाटिलकीवतन सावकाराकडे गहाण होतें तें सोडविलें. पांढऱ्याचा मोड झाल्यानंतर त्या कामगिरीवर नेमलेले सरदारलोक परत पुण्यास आले, त्याबरोबर गोविंदराव शिवदेव हा हि परत आला.

यानंतर नानासाहेब पेशवे, भाऊसाहेब, मल्हारजी होळकर, राणोजी शिंदे, कवडे आबाजी, यशवंतराव पवार यांनीं बुंदेलखंडावर स्वारी करण्याचें ठरविलें त्यावेळीं गोविंदराव शिवदेव यांची हि त्या कामगिरीवर नेमणूक झाली. बुंदेलखंड काबीज केल्यावर फौजा परत फिरल्या ते वेळीं नरवर, ग्वाल्हेर, पंचमहाल या प्रदेशांवर पेशव्यांनीं विठ्ठलराव शिवदेव यांची नेमणूक केली. या प्रदेशांत पेशव्यांचें एक हि ठाणें बसलें नव्हतें. नरवरच्या राजापाशीं, त्याचप्रमाणें ग्वालेरकरापाशीं हि सरंजाम मोठा होता. बुंदेलखंडाहून पेशव्यांच्या फौजा दक्षिणेकडे परत फिरल्या, ते वेळीं विठ्ठल शिवदेव याचे मदतीकरितां पेशव्यांनीं गोविंदराव शिवदेव व त्याचे मामा अच्युतराव या उभयतांची नेमणूक केली. वसईचे वेढ्याचे प्रसंगीं अच्युतराव यानें चांगला नांवलौकीक संपादन केला होता, व त्या कामगिरीवर असतांना ईरकर पोंवार, सोमण घाटे, लांबे, सालसकर वगैरे मंडळींचा व अच्युतराव याचा दाट परिचय झाला होता. या सर्व मंडळींनीं बरोबर ३०० निवडक लोक घेऊन अच्युतराव व गोविंदराव शिवदेव यांचे मदतीस रहाण्याचें कबूल केलें. या मवासी प्रदेशांत शिवदेव यांनीं बरसातीचे चार महिनेपावेतों अत्यंत कष्टप्रद स्थितींत काढले. बरसात संपतां च

इटावें येथील पाटलाशीं सख्य करून त्यांनीं त्याचे गढींत आश्रयाची जागा संपादन केली. उमरशेरेकर याचेपाशीं पायदळ ५० हजार होतें. माधवसिंग उभरटी कढोलीवाला याचेपाशीं २०।२५ हजार पायदळ होतें. बुधसिंग सुभेदार, धरीशा पोंवार, जोर यावला हे दोघे हि या प्रांतांत मोठे वजनदार जमीदार होते. या सर्वांचें सख्यत्व गोविंदराव शिवदेव यांनीं संपादन केलें. बरसात संपतां च नरवरचे राजावरील मोहिमेस गोविंदराव शिवदेव यांनीं सुरुवात केली. नरवरपासून १० कोसांवर परगछा ह्मणून ठाणें आहे, त्या ठिकाणीं नरवरचे राजानें १० हजार स्वार व २५ हजार पायदळ व तोफखाना असा सरंजाम घेऊन नळ दिला. त्याठिकाणीं मराठ्यांचे फौजेचें व नरवरचे राजाचें मोठें युद्ध झालें, मराठ्यांचे फौजेंत फक्त ३०० मराठे होते; बाकी सारे रांगडे लोक होते. १३ दिवस सारखें युद्ध चाललें. नरवरचे राजास वेढा घालून त्याची फौज कापून काढली; व नरवरचे राजानें पळ काढला. मराठ्यांनीं नरवर व ग्वालेर प्रांत थेट चंबळीपर्यंत सर केला. त्या प्रदेशांत आपलीं ठाणीं बसवून लाखो रुपये सरकारांत दिले व आपण हि मिळविले. अशा रीतीनें गोविंदराव शिवदेव यानें मोठी कामागिरी करून नावलौकिक संपादन केला.

यानंतर आमानसिंग, हिंदुपद व जगतराज बुंदेले यांचेमध्यें तंटे सुरू झाले; तेव्हां पेशव्यांनीं नारो शंकर यास फौजेसह हिंदुपद व जगतराज यांचे कुमकेस जाण्याचा हुकूम केला. ते वेळीं नारो शंकर यांनीं गोविंदराव शिवदेव यास आपले मदतीस देण्याबद्दल पेशव्यांस विनंति केली. पेशव्यांनीं ही विनंती मान्य करून गोविंदराव शिवदेव यास वस्त्रें देऊन नारोशंकर याचेबरोबर हिंदुस्थानांत जाण्यास आज्ञा केली. बुंदेल्यांच्या या तंट्यांत आमानसिंगाचा पराभव होऊन हिंदुपद आणि आमानसिंग यांचा तह झाला. यानंतर नारो शंकर व गोविंदराव शिवदेव झांशीस परत आले. या च सुमारास रघुनाथराव दादा जाटाची कुंभेर घ्यावी ह्मणून हिंदुस्थानांत फौजेसह आले. तेव्हां नारो शंकर आपल्या फौजेसह गोविंदराव शिवदेव यास बरोबर घेऊन रघोबादादांच्या मदतीस निघाले. कुंभेरीकडील कामागिरी संपल्यानंतर विठ्ठलराव शिवदेव यानें गोविंदराव शिवदेव यास त्याचें मदतीकरतां देण्याबद्दल दादासाहेब पेशवे यांस विनंती केली. विठ्ठलराव शिवदेव ग्वालेरीस असतां गोहदचा राणा भीमसींग यानें ग्वालेरचे किल्ल्यास वेढा दिला व विठ्ठलरावाचा पराजय करून त्यास किल्ल्यांतून हाकून दिलें. इकडे गोविंदराव शिवदेव यांनी जिगणीस जाऊन फत्तेसिंग यास मारलें आणि गोहदास मोर्चे लाविले व गोहदकराचा सारा मुलुख ३० लाखांचा घेतला. रघुनाथरावदादांनीं कुंभेर घेतल्यानंतर ते परत दक्षिणेंत यावयास निघाले त्यावेळीं गोहद जाटांस परत दिलें व ग्वालेरच्या किल्ल्यांत विठ्ठलराव शिवदेव याचें ठाणें बसविलें.

पेशवे सावनूरचे मसलतीस निघाले ते वेळीं गोविंदराव शिवदेव हे हि त्यांचेबरोबर बागलकोटास गेले. शके १६७८ (इ. स. १७५६) सालांत श्रीमंत नानासाहेब व भाऊसाहेब यांनीं गोविंदराव शिवदेव यास मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर यांची मजमु सांगितली. यानंतर जानोजी भोसले व मुधोजी भोसले यांचा कजिया तुटला; तेव्हां मुधोजी भोसले यांनीं दादासाहेब पेशवे यांचे बरोबर हिंदुस्थानांत जावें असें ठरलें. या कामागिरीवर गोविंदराव शिवदेव यांची हि नेमणूक करण्यांत आली. हिंदुस्थानांत जातेवेळीं भोसल्याचे मुलुखांतील चंद्रपूर येथील मजमूची असामी गोविंदराव शिवदेव यांनीं त्यांचे आप्त मल्हारराव यास

सांगितली. हिंदुस्थानांतील कामगिरी पुरी झाल्यानंतर मुधोजी भोसले चंद्रपुरास परत फिरले तेव्हां त्यांचे बरोबर गोविंदराव हे हि परत आले. चंद्रपूर येथें परत आल्यानंतर मुधोजी भोसले यानें गोविंदराव शिवदेव यांचेवर लटका आरोप ठेवून त्याची सर्व चीजवस्त लुटून त्यास कैदेंत टाकलें. तांदुळजाच्या लढाईनंतर पेशव्यांचा जय होऊन मोंगलांशीं तह झाला, तेव्हां पेशव्यांनीं गोविंदराव शिवदेव यास घेऊन येण्याबद्दल मुधोजीबावास हुकूम केला. पेशव्यांचे हुकुमाप्रमाणें मुधोजी भोसल्यानें गोविंदराव शिवदेव यास पेशव्यांचा तळ टोंकयाचे मैदानांत होता तेथें पेशव्यांचे भेटीकरितां नेलें. श्रीमंतांची व गोविंदरावाची भेट झाली. तदनंतर गोविंदराव शिवदेव याची सर्व चीजवस्त त्यास परत देण्याचा व त्याचें सर्व नुकसान मुधोजी भोसल्यानें भरून देण्याचा करार झाला. यानंतर पानीपतची लढाई झाली व पुढें थोडे च दिवसांनीं गोविंदराव शिवदेव हा मरण पावला गोविंदराव शिवदेव यास मुलगे ३, नरसिंगराव गोविंद, माधवराव गोविंद व बाजीराव गोविंद. यांपैकीं माधवराव हा कर्नाटकचे स्वारीत मारला गेला

नरसिंगराव गोविंद याचे पूर्वजांची वंशावळींत अगर बखरींत जी माहिति दिली आहे त्यापैकीं महत्वाच्या गोष्टी वर दिल्याप्रमाणें आहेत. या घराण्याचा इतर पत्रव्यवहार जो आहे त्यापैकीं ५ पत्रांत गोविंदराव शिवदेव याचा उल्लेख आलेला आहे; त्यापैकीं शके १६७९ ज्येष्ठ वद्य ३चें मुधोजी भोसल्याचें नेमणूकपत्र आहे; त्यावरून गोविंदराव शिवदेव याचा दरजा कोणत्या प्रकारचा होता हें दिसून येतें. कमाविशीचे वेतनाबद्दल रु. १००० याखेरीज भोजनखर्च व किरकोळ खर्चाबद्दल रु. १००० एकूण रु. २००० ची गोविंदराव शिवदेव यास नेमणूक होती. याशिवाय स्वार १०, प्यादे ५०, जासुद २, कारकून १ व मशालजी १ इतके नौकर गोविंदराव याचे तैनातीस होते, व यांचा सर्व खर्च मुधोजी भोसले यांनीं गोविंदराव शिवदेव यास द्यावयाचा करार होता. शके १६७९ वैशाख वद्य २ चें बाळाजी पंडित प्रधान यांस लिहिलेलें एक पत्र आहे. या पत्रावरून गोविंदराव शिवदेव याचेकडून २५ हजार रुपये मुधोजी भोसले यानें सरकारांत घेतले ते जानोजी भोसले याजकडून प्रांत वऱ्हाडचा जो ऐवज यावयाचा त्यांतून गोविंदराव शिवदेव यास यावे त्याची फार अडचण आहे असें मुधोजी भोसले यानें बाळाजी बाजीराव यास कळविलें. शके १६७९ वैशाख वद्य २ चें मुधोजी भोसल्याचें सदाशिव हरी यास लिहिलेलें एक पत्र आहे त्या पत्रावरून गोविंदराव शिवदेव यास बागमळियाचा ऐवज इजारा रु. ४ लक्ष सरकारांतून दस्तूर नेमून दिला आहे तरी ती रक्कम व त्याचेवर रु. २ प्रमाणें व्याज रु. ८ हजार पावते करणें असा उल्लेख आहे. शके १ ७९ ज्येष्ठ वद्य ३ चें मुधोजी भोसल्याचें गोविंदराव शिवदेव यास पत्र आहे त्यावरून गोविंदरावाचा मुलगा नरसिंगराव याचें पथक मुधोजी भोसल्याकडे नोकरीस असून त्याचे खर्चाबद्दल परगणे वण टाण्यासुद्धां कमाविशीनें दिला आहे, तरी नेमणुकीप्रमाणें रक्कम घ्यावी असा उल्लेख आहे. या खेरीज गंगाधर बल्लाळ याचें एक पत्र आहे या पत्रास तारीख नाहीं. तथापि हें पत्र शके १६७९ चे पूर्वीचें असावें असा पत्रांतील मजकुरावरून तर्क होतो. गंगाधर बल्लाळ हा नागपूरकर भोसले यांचे पदरचा मोठा अधिकारी असावा असें वाटतें. गोविंदराव शिवदेव याचें उर्जित करण्याबद्दल गंगाधर बल्लाळ यानें या पत्रांत शिफारस केलेली आहे. वरील सर्व उल्लेखांवरून मुधोजी भोसल्याचे

दरबारांत गोविंदराव शिवदेव हा मोठा वजनदार असामी होता असें स्पष्ट दिसतें. प्रस्तुत लेखाचा जो विषय नरसिंगराव गोविंद याचे पूर्वजाची हकीकत आतां सांगितल्याप्रमाणें आहे. आतां खुद्द नरसिंगराव गोविंद याचे संबंधीं या कागदपत्रावरून काय माहिति मिळते त्याचें दिग्दर्शन करतों.

राघोबादादा यांनीं पेशवाईचीं सूत्रें हातांत घेण्याचा उद्योग सुरू केला तेव्हां नरसिंगराव गोविंद हा राघोबादादास सामील झाला. शके १६९७ अश्वीन वद्य ७ चें रघुनाथ बाजीराव यांचें नरसिंगराव गोविंद यास लिहिलेलें जें पत्र आहे त्या पत्रांत कर्नाटक येथील कामकाज तुह्मांस सांगोन रवाना केलें आहे तरी प्रांतमजकुरीं जाऊन संस्थानिक, देसाई, देशपांडे वगैरे जमा करून ते तुह्मी एकत्र होऊन झाडून प्रांतांतील ठाणीं हस्तगत करून सरकारअंमल बसवून पैका वसूल करणें, सरकार कामामुळें शिबंदी वगैरे लागेल तो वाजवी हिशेब पाहून मजरा दिला जाईल असा उल्लेख आहे. कर्नाटक प्रांतांत या समईं पेशव्यांचे तर्फे वामनराव गोविंद व आनंदराव भिकाजी रास्ते हे दोघे अधिकारी होते. या दोघांकडून मामलतीचें काम काढून नरसिंगराव गोविंद यांचेकडे सोंपविलें असल्याकारणानें त्यास रुजू राहून हरएक विषयीं साह्यता करीत जाणें व परगणेमजकूरचा अंमल नरसिंगराव गोविंद यास खुरळीत देत जाणें असे विषईं त्या प्रदेशांतील देशमुख, देशपांडे व देसाई यांस राघोबादादानीं या च सालचीं लिहिलेलीं ताकीदपत्रें आहेत. हीं ताकीदपत्रें एकंदर २४ असून तीं खालीं नमूद केलेल्या परगण्यांचे देशमुख, देशपांडे व देसाई यांस लिहिलेलीं आहेत,--

बोहाटी	दाडवाडी	गोकाक
तेरदळ	हुबळी	धारवाड
कलघट्टी	कडकोल	एकोंडी
कदलगी	तडस	हरिहर
अमीनबावी	मुळगुद	मिस्त्रीकोट
जमखेडी	बेटगिरी	

येणेंप्रमाणें १६ परगण्याचे देशमुख व देशपांडे यांस रघुनाथरावदादा यांची वरील आशयाचीं ताकीदपत्रें आहेत.

राघोबादादाचीं देसाई लोकांस गेलेलीं पत्रें:--

लिंगप्पा हणमतगौडा देसाई परगणे हावपुर

अचप्पा नाईक किल्ले बदामी

दौलतराव हिंदुराव घोरपडे

बासप्पा नाईक संस्थान हारपनहाळी

श्रीनिवास व्यंकटाद्री नाईक देसाई परगणे गदग

सुरराव बळवंत

व्यंकटपती नाईक संस्थान सुरापूर

विरभद्र देसाई संस्थान कित्तूर

शंकरराव लिंगोजी

लिंगाप्पा नाईकगौडा देसाई मामले तोरगल

मुरारराव हिंदुराव घोरपडे

येणेंप्रमाणें देसाई लोकांस लिहिलेलीं राघोबादादाचीं पत्रें आहेत. हीं सर्व ताकीदपत्रें शके १६९७ अश्वीन वद्य ३ ह्मणजे इ. स. १७७५ सालचीं आहेत. राघोबादादा यांचा या सर्व पत्रांवर शिक्का "श्रीसांबः सपुत्रो विजयते राजा शाहुनरपति हर्षनिदान रघुनाथ बाजीराव" हा आहे. इ. स. १७७५ सालांत सवाई माधवराव पेशवे हे पेशवेपदावर होते. तथापि राघोबादादांचा पेशवाईपद बळकाविण्याचा प्रयत्न चालला असल्याकारणानें त्यांनीं स्वतः आपणांस पेशवेपद लावून घेऊन

आपला शिक्का सुरू केला. या कागदपत्रांत जीं दुसरीं कांहीं पत्रें उपलब्ध झालीं आहेत त्यांवरून राघोबादादांचे कारस्थानांत साताराचे शिवछत्रपति सामील असून त्यांचें त्यांस पाठबळ होतें असें दिसतें.

राघोबादादा यांनीं चालविलेल्या या कारस्थानांत मोठे व लहान लोक त्यांस सामील होते ते येणेंप्रमाणें:--

शिवछत्रपति
यशवंतराव शिंदे सरसुभेदार } शिवछत्रपतींचे
परशराम बल्लाळ गणपुले } अंकित

दुर्गाआईसाहेब नागपूरकर भोसल्यांचे घराण्यापैकीं

गोविंदराव गायकवाड
दौलत बाबुराव
जानोजी चोर

या मंडळींत जीं खलबतें चालत त्यासंबंधाची बातमी परस्परांस देण्याचें काम जानोजी चोर हा करीत असे, असें या कागदपत्रांवरून दिसून येतें. हैद्राबादच्या निजामास सामील करून घेण्याची खटपट या मंडळींनीं चालविली होती असें नरसिंगराव गोविंद याचा भाऊ बाजीराव गोविंद याचे पत्रावरून स्पष्ट होतें. इंग्रजांपाशीं हि या मंडळीचा या कारस्थानाचे बाबतींत पत्रव्यवहार चालत असे, असें कागदपत्रांत आलेल्या उल्लेखांवरून दिसून येतें. राघोबादादा व ही मंडळी यांची बाजू पैशाचे दृष्टीनें अत्यंत लंगडी होती. यशवंतराव सरसुभेदार यांचें नरसिंगराव गोविंद यास इ. स. १७७६ चें पत्र आहे त्या पत्रांत खालील उल्लेख आला आहे. "ऐशियास आपण सरंजामासुद्धां श्रीमंत धनीसाहेबाचे शेवेसीं येऊन पोहोंचलेस बहुत उपयोग आहे. पोटापाण्याचा अर्थ दर्शविला, अशास तिकडे च मुलुख मारून चालवितां, तैसे च सरंजामासुद्धां हुजूर येऊन इकडील मुलुखांत न्यून काय आहे." मुलुख लुटून त्यावर आपला खर्च चालवावा असा या पत्राचा आशय आहे. यावरून हें बडें राज्यकारस्थान चालविण्याकरितां लागणाऱ्या पैशाची तूट होती हें उघड होत आहे.

राघोबादादा व त्यांचे साथीदार व हस्तक यांनीं हें जें कारस्थान चालविलें होतें, तत्संबंधीं कोणकोणत्या लढाया झाल्या व त्यांचे काय परिणाम झाले तें आतां नमूद करतों. गोविंदराव गायकवाड हे राघोबादादाचे साथीदार होते याचा उल्लेख वर केला च आहे. गोविंदराव गायकवाड व फत्तेसिंग गायकवाड यांची लढाई होऊन, या लढाईत नरसिंगरावची घोडी पडल्याचा उल्लेख शके १६९५ ज्येष्ठ वद्य ३ चे पत्रांत आहे. या च पत्रांत लढाईंत कामकाज चांगलें केल्याबद्दल राघोबादादांनीं नरसिंगराव गोविंद यास शाबासकी दिली आहे. नरसिंगराव गोविंद याचे हाताखालील लोकांस प्रोत्साहन येण्यासाठीं राघोबादादांनीं "येकनिष्ठपणें सेवा केल्यास तुमचेवर सरकारची मेहेरबानगी होईल" अशा आशयाचीं २ पत्रें शके १६९६ भाद्रपद शु. ७ व ११ चीं लिहिलीं आहेत. या च पत्रांत दौलत बाबुराव याचे बरोबर गोविंदराव गायकवाड याचे मदतीस नरसिंगराव आपले लोकांसह गेल्याचा उल्लेख आहे. गोविंदराव व फत्तेसिंगराव गायकवाड यांचेमधें जी लढाई झाली ती कोठें झाली याचा उल्लेख या पत्रांत नाहीं, परंतु ही लढाई शके १६९५ ज्येष्ठ वद्य ३ ह्मणजे इ. स. १७७५ चे पूर्वी केव्हां तरी झाली असली पाहिजे, असें नरसिंगराव गोविंद यास रघुनाथ बाजीराव यांनीं शके १६९५ ज्येष्ठ वद्य ३ ला जें पत्र लिहिलें आहे त्यावरून दिसून येतें. या पत्रांत "तुह्मी विनंतीपत्र पाठविलें तें पावलें राजश्री गोविंदराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबहादुर याची व फत्तेसिंग गायकवाड याची लढाई

झाली त्यांत आपली थोडी पडली, कामकाज झालें व २०० राऊन जास्त ठेविले आहेत बोजा भारी आहेत ह्मणून लिहिलें तें कळतें" असा उल्लेख आहे. यानंतर शके १६९८ पौष शु. ६ ह्मणजे इ. स. १७७६ सालांत राघोबादादांनीं चालविलेल्या कारस्थानास चांगला रंग येत चालला असें दिसतें. या च मित्तीचें राघोबादादांचें नरसिंगराव गोविंद यास एक पत्र आहे त्यामध्यें कर्नाटक प्रांतांतील संस्थानिक सामील करून घेऊन तिकडील बंदोबस्ताकरितां नरसिंगराव गोविंद यानें फौज जमा केल्याबद्धल रघुनाथरावदादांनीं संतोष व्यक्त केला आहे. या च पत्रांत "खासा स्वारी मुंबईस दाखल झाली आहे अंग्रेजांस विलायतचा हुकुम आला ह्मणजे मसलत शुरू होईल" असा उल्लेख आलेला आहे. नरसिंगराव गोविंद यानें जरीपटका मिळावा, असा राघोबादादांकडे अर्ज केल्याचा हि उल्लेख या पत्रांत आहे. राघोबादादांनीं नरसिंगरावाचे विनंतीस खालीलप्रमाणें जबाब दिला. "तुह्मी जरीपटक्याविषईं अर्ज सांगोन पाठविलात त्यास पंढरपूर पावेतों मुलुखाचा बंदोबस्त करून चाकरी बजावून दाखविणें फितुरीयाची फौज तुह्मांवर आल्यास ताराज करणें ह्मणजे तुह्मांस जरीपटका सरकारांतून बहाल च केला असें जाणिजे" या लेखावरून पेशव्यांचेकडून जरीपटका संपादन करण्याची तत्कालीन शिलेदारांची महत्त्वाकांक्षा असे असें दिसतें. त्या च प्रमाणें युद्धप्रसंगीं सरकारचाकरी उत्तमरीतीनें बजाविल्यास जरीपटका देण्यांत येत असे, असें या उल्लेखावरून सिद्ध होतें. या पत्रांत मसलत सुरू होईल असा उल्लेख आल्याचें आतां च सांगितलें आहे; परंतु या मसलतीसंबंधीं पुढें कोणकोणत्या घडामोडी झाल्या, याबद्धलची माहिती ज्या पत्रांत आहे अशीं पत्रें आढळलीं नाहींत; तथापि नरसिंगराव गोविंद याचे मरणानंतर लक्ष्मणराव नरसिंह यानें जी एक यादी लिहिली आहे, त्या यादींत "नरसिंगराव गोविंद यानें कर्नाटक प्रांतापासून क्षेत्र पंढरपूरपर्यंत फौजा धरून भाऊशीं लढाई केली व करकंबेवर होळकर व मिरजकर व सरकारी कुमक तोफासुद्धां ५० हजार फौजेसी तीन महिने टक्कर दिली" असा उल्लेख आहे. राघोबादादाचा मोड झाल्यानंतर नरसिंगराव गोविंद हे त्याचे हस्तकांपैकीं एक असल्याकारणानें त्यास त्याचे कृत्याबद्धल प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. नरसिंगराव याचा मुलगा लक्ष्मणराव याची एक विनंतासेची यादी या कागदपत्रांत आहे. त्यांतील मजकुरावरून नरसिंगराव यास नाना फडणवीस यांनीं तुरुंगांत ठेविलें होतें हें सिद्ध होतें. नरसिंगराव यास तुरुंगवास कोणत्या सालापासून कोणत्या सालापावेतों भोगावा लागला हें समजण्यास मार्ग नाहीं; परंतु शके १७०६ भाद्रपद वद्य १२ इ. स. १७८४ सालचें नरसिंगराव गोविंद यास माधवराव पेशवे यांचें पत्र आहे. त्यांत फंदफितुरी न करतां चांगली वर्तणूक ठेवण्यास नरसिंगराव गोविंद तयार आहे असे विषईं नरसिंगरावाचे वतीनें भास्कर शंकर यानें विनंती केल्याचा उल्लेख आहे. नरसिंगराव गोविंद यानें चांगली वर्तणूक ठेवण्याबद्धल सरकारांत जामीन दिले असतां त्यास उपसर्ग लागणार नाहीं असें सवाई माधवराव पेशवे यांनीं नरसिंगराव यास आश्वासन दिलें. या पत्रावरून शके १७०६ ह्मणजे इ. स. १७८४ सालापूर्वी नरसिंगराव गोविंद यास कारागृहवास भोगावा लागला हें सिद्ध होतें. सवाई माधवराव यांचे हुकुमास अनुसरून नरसिंगराव गोविंद यानें फंदफितुरी न करण्याबद्धल व चांगली वर्तणूक ठेवण्याबद्धल तीन जामीन शके १७०७ भाद्रपद वद्य १२, अश्वीन शु. ५, व अश्वीन व. ५ रोजीं अनुक्रमें

कानोजी बाबा मोहिते, हंबीरराव सगाजी नरसिंह देशपांडे व पांडुरंग रामचंद्र कुळकर्णी यांचे दिले. यानंतर नरसिंगराव गोविंद याची स्थिती अत्यंत दैन्यवाणा झाली राघोबादादा यांचेकडून लभ्यांश होईल या आशेवर नरसिंगराव यांनें फौज उभी करण्याकरितां मनस्वी कष्ट केले होते. त्यामुळें त्याची अगदीं अन्नान्नदशा झाली. नरसिंगराव यानें राघोबादादांस एक पत्र लिहिलें त्यावरून नरसिंगरावाचे दैन्यावस्थेचें चित्र डोळ्यापुढें हुबेहुब उभें राहतें. या पत्रांत "माझा कांहीं च परिणाम नाहीं, ऐशा बहुत संकटांत आहे, माझा मानस होता कीं, स्वामीसेवा करून दाखवावी, तें हि माझे दैवीं नाही व मृत्यहि येत नाहीं तथापि आपणांस न कळतां परागंदा व्हावें" इत्यादि. अशा प्रकारची नरसिंगराव गोविंद याची विपन्नावस्था होऊन शके १७१८ माघ शु. १५ चे सुमारास त्याचा अंत झाला. नरसिंगराव याचे क्रियेचे खर्चाकरितां रु. १ हजार पेशव्यांनीं दिले यावरून हि नरसिंगराव याचे विपन्नावस्थेची कल्पना होते. नरसिंगराव गोविंद यानें केलेला अपराध लक्षांत घेतला असतां, त्यास पेशव्यांनीं अत्यंत सौम्य शासन दिलें, इतकें च नव्हे, परंतु तो मेल्यावर त्याचे क्रियस लागणारा खर्च देऊन, त्याचे मुलामाणसांचे हि पोटापाण्याची तजवीज केली, यावरून पेशवे व त्यांचे पदरीं असलेले राजकारणी पुरुषांचे ठिकाणीं क्षमाशीलत्व बरें च होतें असें दिसतें. एवढें सांगून राघोबादादा पेशवे यांचे हस्तक नरसिंहराव गोविंद बोंधले यांचें चरित्र येथें पुरें करितों.

भास्कर वामन भट

महाराष्ट्रांतील व्यवहारनिर्णयपद्धति

(लेखांक २)

गेले संमेलनाचे प्रसंगीं इंग्रजी सत्ता स्थापन होण्याचे पूर्वीच्या महाराष्ट्रांतील व्यवहारनिर्णयपद्धनीसंबंधीं मंडळास एक लेख मीं सादर केला होता. त्यानंतर आजपर्यंत ह्या विषयासंबंधीं जी नवीन माहिती मला मिळाली तिच्या आधारें या च विषयासंबंधीं प्रस्तुतचे लेखांत चर्चा करण्याचें मीं योजिलें आहे. मंडळास सादर केलेल्या पूर्वीच्या लेखांत विषयाचे विवेचनाचे सोयीकरितां जी पद्धत मीं स्वीकारिली आहे त्या च पद्धतीस अनुसरून या लेखांत विवेचन करण्याचें ठरविलें आहे. सातारचे छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांचे कारकीर्दींत त्यांनीं त्यांचे ताब्यांत असलेल्या मुलखाचे बंदोबस्ताकरितां अमलांत आणलेली ११५ कलमांची यादी उपलब्ध झाली आहे.* ही यादी कृष्णराव कारकून निसबत दप्तर चिटणीस यानें लिहिलेली असून यादीचे शेवटीं शके १७५८ (इ. स. १८३६) हा शक दिलेला आहे.

या यादींत एकंदर ११५ कलमें असल्याचा उल्लेख करण्यांत आला च आहे. त्या ११५ कलमांचे पोटविभाग खालीं दर्शविल्याप्रमाणें आहेत:—

३३ कलमें मुलखाचे बंदोबस्ताविषयीं
३९ ,, न्यायाधीशप्रकरणीं
५ ,, दत्तकपुत्राविषयीं
३८ ,, महालाचे व वसुलाचे बंदोबस्ताविषयीं

छत्रपति प्रतापसिंह महाराज यांची कारकीर्द शके १७२० ते १७६१ (इ. स. १८०८–१८३९). अर्थात् गादीवर बसल्या-

---

* रा विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे संग्रहांत ती यादी होती; व मागील संमेलनानंतर त्यांनीं ती यादी मला दिली.

नंतर राज्याचे बंदोबस्ताचे दृष्टीनें, पूर्वापार चालत आलेले नियम एकत्र करून त्यांचे राज्यांतील अधिकाऱ्यांचे व प्रजेचे माहितीकरितां ते त्यांनीं प्रसिद्ध केले असले पाहिजेत हें उघड आहे. पेशवाईचा लय शके १७४० (इ. स. १८१८) मध्यें झाल्यानंतर इंग्रजी अंमल जिकडे तिकडे स्थिरस्थावर होऊन प्रथम इंग्रज सरकारानें इ. स. १८२७ सालांत इंग्रजी कायदे (इ. स. १८२७ सालचे रेग्युलेशन्स) इंग्रजी अमलाखालील प्रदेशांत सुरू केले. साताराचे छत्रपतींचें राज्य इ. स. १८४८ सालांत खालसा करण्यांत आलें. तोंपर्यंत छत्रपतींचे अमलाखालील मुलुखांतील राज्यव्यवस्था पूर्वापार पद्धतीस अनुसरून चालू होती. इ. स. १८२७ सालांत जे रेग्युलेशन्स अमलांत आणले, त्यांचा परिणाम छत्रपतीचे अमलाखालील मुलुखांतील पूर्वापार चालू असलेल्या राज्यपद्धतीवर झणण्यासारखा झालेला नव्हता असें प्रतापसिंहांनीं प्रसिद्ध केलेल्या या ११५ कलमांचे यादीवरून दिसतें. या दृष्टीनें विचार करितां प्रतापसिंह महाराज यांच्या या यादीचें महत्व फार आहे. कारण या नियमांवरून व्यवहारनिर्णयपद्धतीसंबंधीं महाराष्ट्रांत पूर्वापार कोणचे नियम प्रचलित होते याबद्दलची बरीचशी माहिती होण्यासारखी आहे.

प्रतापसिंह महाराज यांनीं केलेल्या नियमांपैकीं पहिले ३३ नियम मुलखाचे बंदोबस्तविषयीं आहेत. ह्या सर्व कलमांचा हेतु होतां होईल तों राज्यांत गुन्हे घडूं नयेत व गुन्हे घडल्यास त्यांचा ताबडतोब तपास लागून गुन्हेगार पकडला जावा हा आहे. हल्लींच्या क्रिमिनल प्रोसीजर कोडमध्यें (प्रिव्हेन्शन ऑफ क्राइम) गुन्हा घडूं न देण्याचे इरायानें ज्या कलमांची योजना केली आहे, त्या च इरायानें या हि कलमांची योजना दिसत आहे. या कलमांबद्दल तूर्त इतकें च सांगून व्यवहारनिर्णयपद्धतीचे दृष्टीनें अत्यंत महत्वाचीं अशीं जीं न्यायाधीशप्रकरणीं ३९ कलमें आहेत त्यांच्या चर्चेकडे वळूं (परिशिष्ट पहा).

आतां या कलमांसंबंधीं सुचणाऱ्या कांहीं महत्वाच्या मुद्यांबद्दल विवेचन करितोंः—

पहिल्या कलमांत "होतां होईल तों आपसांत तंट्यांचा निकाल करण्याचा दस्तुर या मुलखांत आहे तो फार चांगल आहे" असें मत प्रदर्शित करून नंतर आपसांत तंट्याचा निकाल न झाल्यास व पंचाईत केल्याखेरीज इलाज नाहीं, असें दिसून आल्यास पंचाईत करण्यांत यावी असें सांगितलें आहे. पहिले कलमामध्यें जे प्रशंसात्मक उद्गार नमूद केलेले आहेत त्यांवरून महाराष्ट्रांत सरकारी अधिकाऱ्यांचे अगर पंचांचे मध्यस्थीखेरीज लोकांत उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा आपसांत समजुतीनें निकाल करण्याचा प्रघात बरा च सुरू होता असें दिसतें. कलम १६ मध्यें पंचांकडे न जातां वादीप्रतिवादी आपसांत समजल्यास अगर तिऱ्हाईत इसमावर आपसांत समजूत करण्याचें सोंपविल्यास ती गोष्ट सरकारास पसंत आहे, असें जाहिर करण्यांत आलें आहे कलम २७ मध्यें आपसांत समजतील त्यांचेकडून हरकी गुन्हेगारी घेतली जाणार नाहीं असें नमूद करण्यांत आलें आहे. परंतु आपसांत न समजतां सरकारांत फिर्याद दिल्यानंतर व हरकी गुन्हेगारीबद्दल उभयतां वाद्यांबद्दल सरकारनें हमीदार घेतल्यानंतर आपसांत समजाविशी झाल्यास हरकी गुन्हेगारी शिरस्त्याप्रमाणें घेतली जाईल असें ठरविण्यांत आलें होतें. महाराष्ट्रांतील लोकांत उत्पन्न झालेल्या व्यवहाराचा निकाल सरकारी अधिकाऱ्यांकडे अगर पंचांकडे न जातां आपसांत करण्याची जी

प्रशंसनीय पूर्वापार वहिवाट होती तिला उत्तेजन देऊन ती कायमची ठेवण्याचें या कलमाचें धोरण स्पष्ट दिसत आहे.

सरकारी अधिकाऱ्याचे हुकुमावांचून गांवचे पाटलास गांवांत उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहारांचा निर्णय पंचाईत भरवून तिचे मार्फतीनें करण्याचा अधिकार असे. पाटलानें पंचाईत करण्याचें नाकबूल केल्यास मामलेदाराकडे अग्रवादी यानें अर्ज द्यावा व मामलेदारानें पाटलास पंचाईत करण्याचा हुकूम करावा असा शिरस्ता होता. शहरांतील व गांवांतील शेटे महाजन यांनीं शहरांतील अगर गांवांतील उदमी सौदागर यांचेमध्यें उत्पन्न झालेल्या व्यवहाराचा निकाल पंचाईत भरवून करावा असा परिपाठ होता. याप्रमाणें शेटे महाजन यांचे पंचायतीनें केलेले निवाडे कायम करण्यांत येत असत. मोठा कज्जा असल्यास वादी–प्रतिवादींनीं प्रथम मामलेदाराकडे जावें. मामलेदारानें आपसांत समजूत करण्याचा प्रयत्न करावा. आपसांत समजूत न झाल्यास मामलेदारानें निवाड्याचें काम पंचाईतीकडे सोंपवावें. पंच जो निकाल देतील त्याप्रमाणें वहिवाट मामलेदारानें चालवावी. मोठ्या कज्जाचे निवाड्यासंबंधीं या च स्वरूपाची व्यवस्था या यादींतील नियमांनीं ठरविलेली आहे. वादी-प्रतिवादींचे संमतीनें पंचायत नेमल्यानंतर वादी अगर प्रतिवादी हजर न झाल्यास, उभयतां वाद्यांपैकीं जो हजर असेल त्याचे वतीनें व्यवहाराचा निकाल करून त्याचेकडून वहिवाट सुरू करण्यांत येत असे. कलम १ ते ११ यांचा सारांश वरीलप्रमाणें आहे. व्यवहारनिर्णय करणाऱ्या संस्था व त्यांचे अधिकार यासंबंधीं गेल्या सालचे लेखांत जीं विधानें मीं केली आहेत, त्यांची सत्यता या नियमांवरून पटल्याखेरीज राहणार नाहीं. गोत अगर पंचाइतीचे व्यवहारनिर्णय करण्याचे अधिकारास कांहीं मर्यादा असे किंवा काय, या प्रश्नाची चर्चा पूर्वी केली होती.

पूर्वी आढळण्यांत न आलेला असा एक निर्बंध कलम ५ मध्यें आढळून येतो. भूत अगर देवाचा कज्जा मनांत आणणें गरज नाहीं. सबब पंचांनीं त्यासंबंधीं पंचाईत करण्याचें कारण नाहीं असा कलम ५ मध्यें निर्बंध घालण्यांत आला आहे. पंच लोकांचे वर्तनावर व पंचांविरुद्ध लांच घेतल्याच्या खोट्या तक्रारी करण्याचे प्रवृत्तीस आळा घालण्याकरितां १२,१३, १५ व ३९ या कलमांची योजना करण्यांत आली आहे. या कलमांत अंतर्भूत असलेली योजना इतरत्र कोठें हि आढळण्यांत आली नाहीं. कोणत्या हि व्यवहारासंबंधीं पूर्वी उभयतां वादींमध्यें वाद होऊन निकाल झाला असल्यास त्या व्यवहारासंबंधीं शेवटचा निवाडा ज्याचे तर्फेचा असेल त्याप्रमाणें वहिवाट सुरू करण्यांत येईल असें १९ वे कलमांत सांगितलें आहे.

कोणत्या हि व्यवहाराचा निर्णय झाल्यानंतर उभयतां वाद्यांकडून हरकी व गुन्हेगारी घेण्याचा प्रघात पूर्वापार अस्तित्वांत होता। तो या कलमांत ग्रथित केला आहे. कलम २० मध्यें हरकी आणि गुन्हेगारी घेण्याचे हेतु नमूद करण्यांत आले आहेत. त्यापैकीं खोट्या फिर्यादी करण्याचे प्रवृत्तीस आळा बसावा व होतां होईल तों उत्पन्न झालेल्या व्यवहाराची आपसांत समजाविशी व्हावी हा जो हेतु नमूद करण्यांत आला आहे, तो लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. कलम २१ ते २६ व २८ यांमध्यें कोणत्या स्वरूपाचे व्यवहारांत हरकी व गुन्हेगारी किती घ्यावी, त्याचें प्रमाण काय असावें व हरकी व गुन्हेगारीच्या रकमेचो काय विल्हेवाट करावी, याबद्दल नियम आहेत. हे सर्व नियम पूर्वी उपलब्ध न झालेले असे आहेत. कलम २८ मध्यें वसूल झालेल्या हरकी

व गुन्हेगारीपैकीं चार हिस्से पंचांस पोटगीबद्दल यावे असें ठरविण्यांत आलें आहे. ही योजना हि लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. कलम ३० व ३१ मध्यें हरकी व गुन्हेगारीबद्दल पंचायत नेमण्यापूर्वी मामलेदारांनीं उभयतां वाद्यांकडून हमीचिठ्या घेऊन तत्संबंधीं पुढें कोणची तजवीज करावी हें सांगितलें आहे. कलम ३२ गांवचे सीमेचे व्यवहारासंबंधीं आहे. कलम ३३ व ३४ मध्यें नादारीनें फिर्याद करण्याची जी सवलत ज्या स्वरूपाची हल्लीचे कायद्यानें दिली आहे, त्या च स्वरूपाची सवलत नमूद आहे. कलम ३७, ३८ व ३९ मध्यें लांच देणें व घेणें याबद्दल शिक्षा सांगितली आहे. येणेंप्रमाणे या ३९ कलमांत व्यवहारनिर्णय करण्याचा अधिकार कोणास आहे व व्यवहारासंबंधीं आनुषंगिक बाबतींत कोणत्या योजना कराव्यात हें सांगण्याचा हेतु दिसतो. व्यवहाराच्या सर्व बाबतींसंबंधीं संपूर्ण नियमांचा एके ठिकाणीं संग्रह करण्याचा हेतु हीं कलमें प्रसिद्ध करणाराचा दिसत नाहीं हें उघड आहे. ही गोष्ट लक्षांत घेतां गेले संमेलनाचे वेळीं मंडळास सादर केलेल्या लेखांतील अनेक बाबींचा निर्देश हि या कलमांत आलेला नाहीं हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. आतां व्यवहारनिर्णयपद्धतीसंबंधीं दुसऱ्या कित्येक मुद्यांचे विवेचनाकडे वळतों.

मौजे सोनारी परगणे पुणें येथील कुळकर्णीवतनाबद्दल व्यवहार होता. त्याचा निवाडा शके १५९० मध्यें शिवाजी महाराजांनीं केला. रामाजी कृष्ण यानें शिवाजी महाराजांकडे वतनाबद्दल फिर्याद केली. उभयतां वाद्यांच्या तक्रारी ऐकून घेतल्यावर शिवाजी महाराजांनीं उभयता वाद्यांस खालीलप्रमाणें सवाल केले:—" तुह्मी गोतास राजी असाल तर गोतांत पाठवूं. परस्थळास राजी असाल तर परस्थळास पाठवूं. अगर हमशाई गांवाचे मोकादम व मोल्तसर व मौजे मजकूरचे मोकादम व बारा बलुते याशीं राजी असाल तर त्यांचे गोष्टीवरून मुनसफी करून. जे गोष्टी तुह्मास मानील ते सांगणें." * या सवालावरून तत्कालीं कोणती हि फिर्याद राजाकडे नेल्यास त्याची तीन प्रकारें विल्हेवाट लावण्यांत येत असे हें स्पष्ट होतें.

एखाद्या व्यवहारांत धर्मशास्त्राचा प्रश्न असल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय करण्याचें काम श्रीशंकराचार्य मठ करवीर यांचेकडे सोंपविण्यांत येत असे असें एका निवाड्यावरून दिसतें. प्रवरा संगम येथील धर्माधिकारी वृत्तीचे वारसाबद्दल प्रश्न होता. सिद्धेश्वर भट बिन नरहरभट धर्माधिकारी हा निपुत्रिक मयत झाला. या उपर त्याची स्त्री येसूबाई इनें तिच्या लेकीचा पुत्र दुहित्र होता तो दत्तविध करून आपला पुत्र केला. नंतर त्याचा व्रतबंध, विवाह शांडिल्य गोत्रीं केला. सबब सिद्धेश्वराचे धर्माधिकारी वृत्तीवर तो दत्तक मुलगा या नात्यानें मालकी सांगूं लागला. दत्तक मुलास हरकत करणारा सिद्धेश्वर बिन शिवभट याचें ह्मणणें "दत्तक घेतल्याचें आह्मांस ठाऊक नाहीं, आह्मास पुसून घेतला नाहीं. आपले वंशाचा पुत्र घ्यावा, तो हि पिता असतां घ्यावा. बायकोस लेकीचा पुत्र घ्यावयास संबंध काय?" याप्रमाणें सिद्धेश्वर बिन शिवभट याची तक्रार होती. यावरून त्या काळीं दत्तक घेण्यास नवऱ्याचे नातेवाईकांच्या संमतीची जरूरी असे. दत्तक वंशीचा असला पाहिजे. दत्तविधानाचे वेळीं दत्तक मुलाचा बाप जिवंत असला पाहिजे व मुलीचा मुलगा दत्तक घेतां येत नसे, अशा प्रकारच्या दत्तकासंबंधीं तक्रारी योग्य समजल्या जात

* पारसनीस-संपादित "वतनपत्रें, निवाडपत्रें" वगैरे-पृ. १२, १८.

असत असा तर्क होतो. या व्यवहाराचे कामीं उभयतां वाद्यांच्या तक्रारी एकून घेऊन हुजूरनें हें प्रकरण श्री स्वामी मठ कोल्हापूर यांचेकडे धर्मशास्त्राप्रमाणें निर्णय करण्याकरितां पाठविलें. जातींत पावन करून घेण्यासंबंधीं व्यवहार असल्यास त्याचा निर्णय करण्याकरितां श्रीशंकराचार्यांकडे पाठविण्याची वहिवाट असे. त्यांत असल्या प्रकारच्या व्यवहाराची आणखी भर पडली असें दिसतें. या व्यवहाराचा निर्णय त्वयार्धे मयार्धे या तत्वास अनुसरून केल्याकारणानें या व्यवहारांत सिद्धेश्वर भट यानें दत्तकासंबंधीं ज्या तक्रारी केल्या होत्या, त्या तक्रारी त्या कालांत धर्मशास्त्रास अनुसरून कितपत ग्राह्य समजल्या जात होत्या हें समजण्यास साधन राहिलें नाहीं.

व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां त्या काळीं सरकारी अधिकारी नेमले जात असत व कित्येक प्रसंगीं एकादा विशिष्ट व्यवहार निर्णयाकरितां एखाद्या खाजगी व्यक्तीकडे हि सोंपविण्यांत येत असे असें मागील लेखांत दर्शविण्यांत आलें होतें. या च मुद्यासंबंधीं कांहीं नवीन माहिती येथें नमूद करण्यासारखी आहे.

न्याय करण्याचे कामावर ज्यांची नेमणूक झाली होती अशा सरकारी अधिकाऱ्यांचीं कांहीं नांवें येथें देतोंः—

१ काझी आबन हाकीम शरा काझी इस्माईल शरा परगणे पुणें येथील काझी. काल शके १५३०.

२ काजी चांद बि काजी मनसूर परगणे पुणें येथील काजी. काल शके १५५०.

३ काजी इसाक परगणे इंदापूर येथील काजी. काल शके १५५०.

४ काझी अबदुल्ला बिन काझी महंमद परगणें पुणें येथील काझी. काल शके १५६४–१५७९. (सनदापत्रें वगैरे पृ. ७४).

५ काजी सदर बिन काजी इस्माईल काल शके १५६४.

६ कवी कलश छंदोगामात्य. काल शके १६०६.

७ अगारुजवानः—आदिलशाही रियासतींत किल्ले सातारा येथें हा गृहस्थ दिवाणाचे कामावर होता. याचा काल निश्चित ठरविण्यास साधन नाहीं.

८ प्रल्हाद निराजी पंडितः—पन्हाळा येथें न्यायाधीश होते. काल शके १६११.

९ मुद्गलभट पंडितरायः—न्यायाधीश काल शके सुमारें १६५०.

१० सखो विठ्ठल न्यायाधीशः—सातारा येथें न्यायाधीश होता.

११ सदाशिव पंडितः—न्यायाधीश.

१२ होनाजी अनंत न्यायाधीश काल शके १६६४.

१३ रामशास्त्री प्रभुणेः—न्यायाधीश.

येणेंप्रमाणें न्याय करण्याचे कामाकरितां नेमलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांचा उल्लेख आढळतो.

परगणे मोहियाबाद ऊर्फ पुणें येथील काजीस दिलेल्या सनदेंत काजीपणाच्या हुद्याचीं कामें खालीं लिहिल्याप्रमाणें नमूद केलीं आहेतः—कज्जे व तटे फैसल करणें, फटके मारणें व शिक्षा देणें, शुक्रवारचे दिवशीं निमाज व जमात करणें व ज्या स्त्रीचा वारस नसेल तिचा मोतिर लावणें व मेलेल्या माणसाची कांहीं जिनगी असल्यास त्याची धर्माप्रमाणें वाटणी करणें इत्यादि. मराठी देवळांतील मूर्तिं वगैरे मोडणें हें हि काजीच्या अनेक कामांपैकीं एक काम होतें. (सनदापत्रें पृ. ७७).

व्यवहारनिर्णय करण्याकरितां नेमलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांखेरीज व्यवहारनिर्णय करण्याचे बाबतींत निष्णात अशा खाजगी व्यक्ती हि समाजांत बऱ्याच असत असें दिसतें. वाडांच्या "सनदा आणि पत्रें" पान ११६ मध्यें खालील उल्लेख आढळतो. "हल्लीं राजश्री नेताजी पालकर यांच्या

मुम्यामध्यें बहुत बोभाट सटला आहे व राजश्री नेताजी पालकर वृत्तीचे निवाडे दूर दृष्टीनें विचारून करिताती.'' या उल्लेखावरून नेताजी पालकरासारखे व्यवहारनिर्णयाचे कामीं कुशल असे बरे च लोक त्यावेळीं असत. या च निवाड्यांत दुसऱ्या एका गोष्टीचा जो उल्लेख केलेला आहे, त्यावरून हि अनुभवाचे योगानें व्यवहारनिर्णयाचें शिक्षण बरे च लोकांस प्राप्त होत असे असें दिसतें. हा उल्लेख खालीं दिल्याप्रमाणें आहे:—"आणि मजाललीस लोक ज्यास्त वृत्ती आहेत व ते वृत्तीचे व्यवहार जीहीं निवडले आहेत देखिले ऐकिले असे लोक मजालसी सभेस बैसविले होते.'' कोणत्या हि व्यवहाराचा निर्णय करण्याकरितां जी मजालस भरवावयाची ती Trial by Jury चे तत्वास अनुसरून भरविली जात असे हें हि वरील निवाड्यावरून स्पष्ट होत आहे. वृत्तीसंबंधीं व्यवहार असल्यास ज्यांस वृत्ती आहे व ज्यांनीं वृत्तीसंबंधीं व्यवहाराचा निर्णय केला आहे अशा लोकांची च सभेंत नेमणूक करण्यांत येत असे.

व्यवहारनिर्णयाचे कामीं प्रमाणभूत मानले जात असलेले ग्रंथ

व्यवहारनिर्णयाचे कामीं महाराष्ट्रांत याज्ञवल्क्यस्मृतीवर विज्ञानेश्वरांनी केलेली मिताक्षरा नांवाची टीका प्रमाणभूत मानली जात असे याचा उल्लेख मागील लेखांत केला च आहे. यासेरीज व्यवहारमयूख व दानकमलाकर हे हि ग्रंथ प्रमाणभूत मानले जात असत असें श्रीकराचार्यास दिलेल्या दानपत्राबद्दलचे निवाडेपत्रावरून दिसून येतें.

सोपडे देशमूख तरफ उतरोली यांचा देशमुखी वतनाबद्दलचा व्यवहार श. १६५९ सालांत उपस्थित झाला होता. त्याचे निर्णय करण्याचें काम रा. फत्तेसिंग भोसले यांनीं प्रमुख सरकारी अधिकारी व गोत महालनीहाय यांची सभा भरवून केलें. खाजगी व्यक्तीकडे व्यवहारनिर्णय करण्याचें काम सोंपविण्यांत येत असे त्याचें हें उदाहरण आहे.

कोणत्या हि व्यक्तीचें *धर्माविरुद्ध वर्तन झालें कीं, व्यवहार हा उत्पन्न व्हावयाचा च. या दृष्टीनें व्यवहाराच्या हजारों बाबी असूं शकतात व त्या काल, देश, समाजस्थितिपरत्वें भिन्न भिन्न असतात. त्या कालच्या व्यवहाराच्या कांहीं विशिष्ट बाबी आढळण्यांत आल्या आहेत त्या येथें नमूद करतों.

देशमुखाचे विद्यमानें होणाऱ्या कागदांवर शिक्का करण्याचा हक्क देशमुखाचा असे. या शिक्का करण्याचे हक्काबद्दल देशमुखास कांहीं उत्पन्न मिळत असे. उतरोली तपे गोहिडखोरें येथील सोपडे देशमुखाचे घराण्याचे दोन तक्षिमामध्यें शिक्का ताब्यांत ठेवण्याचा, तो करण्याचा व त्याबद्दलचें उत्पन्न घेण्याचा व्यवहार उत्पन्न झाला होता. यावरून असल्या प्रकारचा हक्क अस्तित्वांत असल्याचें दिसतें.

देशमुखीचे कज्जाचा कागद देशमुखी वतनाचे दोन तक्षिमांमध्यें झाल्यास जो कागद परस्परें दोघांस लिहून देणें तो देशकुळकर्णी यांनीं लिहावा असा परिपाठ असे. या परिपाठास अनुसरून देशकुळकर्ण्यांनें कागद न लिहितां एखाद्या तिऱ्हाईत इसमानें लिहिल्यास तो कागद व्यवहाराचें दृष्टीनें निरुपयोगी समजला जात असे, व त्या कागदामुळें ज्या दोन व्यक्तींमध्यें व्यवहार उत्पन्न झाला असेल, त्यांचे वाजवी हक्कांस कोणत्या हि प्रकारचा बाध येत नसे. दोन व्यक्तींमध्यें व्यवहार उत्पन्न झाल्यास व्यवहारनिर्णय करणारानें

* या ठिकाणीं धर्माचा अर्थ श्रुतिस्मृतींत प्रतिपादिलेला धर्म हा समजावयाचा हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

जो वास्तविक खरा प्रकार असेल त्या-विरुद्ध दोन्ही इसमांची आपसांत समजा-विशी केल्यास ती समजाविशी रद्द कर-ण्यास येऊन त्या व्यवहाराचा फिरून निर्णय करतां येत असे. हे दोन्ही मुद्दे वर नमूद केलेल्या सोमडे देशमुखांचे निवाडे-पत्रावरून सिद्ध होतात.

क्रिया आणि दिव्य

क्रिया आणि दिव्य या दोन बाबींसंबंधीं मागील लेखांत जी माहिती दिली आहे त्यापेक्षां बरी च नवीन माहिती उपलब्ध झाली आहे. नवीन माहितीचे आधारें सुचणाऱ्या मुद्यांचें दिग्दर्शन करतों.

क्रियेचे आणि दिव्याचे निरनिराळे प्रकार किती होते याचा उल्लेख कृष्णाजी बिन नरसोजी बोडका वि॥ सोमाजी बिन बापुजी बोडका यांचेमधील भाऊ-पणाचे भांडणाचे निवाड्यांत आलेला आहेः—"या उपरी दुसरे दिवशीं सदरहू सोमाजी सदरहु गोतास गैरराजी होऊन श्रीचे क्रियेस रजावंद झाला कीं, पांढरी ज्यास हातीं धरून ओढून काढील तो खरा ऐसें बोलिला. त्यावरी तुह्मी बाबाजी देखील श्रीचे क्रियेस राजी आहां कीं काय ह्मणून पुर्शीस केली. त्यास तुह्मी राजी झाला. दुसरे दिवशीं श्रीचे क्रियेस गैरराजी होऊन कजबे रांजण गांवीचे मशीदीचे दिव्यास रजावंद झाला. तिसरे दिवशीं मशीदीचे दिव्यास नाकबूल होऊन श्रीचे क्रिया मागों लागला, तेव्हां त्यास आज्ञा केली कीं, परस्परें वादीवादेयांनीं एकाचे हातावरी एकानें पाणी घालावें. खरा होईल तो वतन अनुभवील ऐसा नियत केला. ते समयीं हे गोष्टीस सोमाजी गैर राजी होऊन अग्निदिव्य करीन ह्मणून बोलिला.'' वरील प्रकारापैकीं परस्परें वादेवादेयांनीं एकमेकांचे हातावरी पाणी घालावें हा जो क्रियेचा प्रकार सांगितला आहे त्याची कल्पना बरोबर होत नाहीं. हा क्रियेचा प्रकार आजपावेतों आढळण्यांत न आलेला असा आहे. दिव्य आणि क्रिया करण्याचा प्रघात ज्या काळीं अस्तित्वांत होता त्या काळीं दिव्य आणि क्रिया करण्याचीं कांहीं ठिकाणें प्रसिद्ध ठरलेलीं होतीं. दिव्य करावयाचें तें गांवाचे पांढरीवर शिवाचे देवालयासमोर करावयाचें असा सर्वसाधा-रण नियम होता. त्याचप्रमाणें माहुली-संगम, कृष्णातीर अगर गोदातीरचे क्षेत्राचे ठिकाणीं क्रिया करण्याचा प्रघात होता. याखेरीज मशिदीचें रांजणगांव येथील मशीद क्रियेसंबंधी प्रसिद्ध होती. त्याच-प्रमाणें श्री अमृतेश्वर झोंसळे प्रांत कोंकण, श्री अमृतेश्वर मौजे मोहोरी बु॥ तर्फ गुंजण-मावळ, वज्र–जोगिणी प्रांत कल्याण हीं ठिकाणें दिव्य आणि क्रियेसंबंधीं प्रसिद्ध होतीं. वादी हिंदु असो अगर मुसलमान असो त्यास एक च व्यवहारनिर्णयपद्धति लागू होती, असें मागील लेखांत सांगितलें होतें. हा च मुद्दा शाबीद करण्यास आणीक एक उदाहरण आढळण्यांत आलें आहे, तें येथें नमूद करितों.

मौजे कात्रज तर्फ कर्यात मावळ येथील मोकद्दमीचा व्यवहार बाबाखान घोरी वि॥ पोलादशाहा यांचे मध्यें होता. उभयतांचे साक्षीपुराव्यावरून वादाचा निर्णय होईना तेव्हां उभयतांस रांजणगांवचे मशीदीचे क्रियेस पाठविलें. उभयतां वाद्यांकडून क्रिया करण्यापूर्वी राजीनामे लिहून घेतले व नंतर क्रियेस सुरवात केली. क्रियेचें वर्णन जसें चें तसें च या ठिकाणीं उतरून घेतोंः—

'हरदोजण श्री देवळांत बसले. त्यास रक्षण सरकारचे लोक व कजबेमजकुरचा मुजावर होता. त्यास पंधरा रोज गुदरल्या उपरी दोघां वाद्यांच्या रुबरू सैदअल्ली मुजावर कजबेमजकूर याशी बोलावुन सत्य घालून सरकारच्या लोकांविद्यमानें पुर्शीस केली. कोणास काय अजमत झाली

ती जाहीर करणें. त्यास मुजावरमजकुरानें हकीकत जाहीर करून लिहून दिली कीं, पहिले दिवशीं क्रिया केली तेव्हां उदी घेते वेळेस पोलादसैद कापला. त्या उपरी तिसरे दिवशीं पोलातशहाचा दिवा जळला नाहीं त्या उपरी नववे दिवशीं सैदाचा दिवा विझला. चौदावे पंधरावे दिवशीं पोलातशहा सैदाचा दिवा जळला नाहीं. दिव्याचे भडके झाले.'

येणेंप्रमाणें हकीकत सरकारचे लोक यांचे समक्ष मुजावरमजकुरानें पोलातशहा सैद यास श्री देवाची अजमत घडली ते जाहीर केली. बाबाखान घोरी यास क्रिया लागली नाहीं,सबब तो खरा झाला. वातीची क्रिया भाद्रपद महिन्यांत करावयाची नाहीं असा त्याकाळीं नियम होता. त्याचप्रमाणें वातीचे क्रियेचा अवलंब करणें असल्यास सरकारची परवानगी लागत असे; व क्रियेचे प्रसंगीं सरकारी अधिकारी हजर असावा लागे. हे मुद्दे शके १६७५ सालच्या मौजे पानवडी तर्फ निरथडी कजबे पुणें येथील भाऊपणाचे भांडणाच्या निवाडेपत्रावरून सिद्ध होतात. या निवाड्यांतील लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, वातीचे क्रियेस सरकारची परवानगी पाहिजे; व क्रियेचे प्रसंगीं दिवाणाचा अमीर हजर पाहिजे हे मुद्दे गोतानें स्वतः होऊन काढिले. व त्याप्रमाणें उभयतां वाद्यांनीं सरकारची परवानगी आणल्यावर व दिवाणाचा अमीन आल्यावर क्रियेस सुरुवात केली. प्रत्येक गांवांतील सामान्य प्रतीच्या लोकांना सुद्धां व्यवहारनिर्णयपद्धतीसंबंधीं नियमांचा किती दाट परिचय होता हें निवाड्यांतील वर उल्लेख केलेल्या मुद्यांवरून दिसून येतें.

रांजणगावचे मशीदींतील क्रियेचा वर जो उल्लेख केला आहे, त्यावरून या कामीं झालेल्या क्रियेचें स्वरूप जरा निराळे प्रकारचें आहे. त्याचें वर्णन जसें चें तसें च येथें उतरून घेतों.

'त्याप्रमाणें आपला पुतण्या भवानजी बिन रखमाजी व बाघोजी भिका यांनें आपल्या बोलीप्रमाणें उच्चार करून श्री-पाशीं चिठ्ठ्या लिहून ठेविल्या आणि पिठि-रींत आंघोळी करून पांच पांच तोळे कणकेचे दिवे दोघांनीं दोन करून दर दिव्यास अर्धा तोळा प्रमाणें तेल घालून बरोबर श्री पाशीं उभयतांनीं वाती लाविल्या बाघोजीची वात अगोदुर अवघें तेल जळालें. विझली. त्यावर आपल्या पुतण्या भवानजीची वात ३०० टाळी वाजत तोंवरी होती. आपण खरें झालों म्हणून गोतानें आपले खरे वातीस फूल दिलें. आपल्या दिव्यांतील तेल तीन मासे तेल बाकी राहिलें. आपण म्हणत होतों ती गोष्ट खरी झाली.'

याज्ञवल्क्य स्मृतींतील व्यवहारकांडाचे दुसरे अध्यायाचा बावीसावा श्लोक

> प्रमाणं लिखितं भुक्तिः
> साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
> एषामअन्यतमाभावे
> दिव्यान्यतममुच्यते ॥

व त्यावरील विज्ञानेश्वरांनीं केलेली टीका या दोन आधारांवर क्रिया आणि दिव्य या व्यवहार-निर्णय-पद्धतीचे अनेक अंगांपैकीं दोन अंगांची रचना केली गेली आहे, असें मागील लेखांत सिद्ध केलें आहे. त्या च मुद्याचे जास्त स्पष्टीकरणार्थ आणिक कांहीं उदाहरणें येथें नमूद करितों. याज्ञवल्क्यस्मृति व त्यावरील विज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या टीकेतील यासंबंधीं तत्वाचा महाराष्ट्रांतील लोकांस तत्कालीं इतका दाट परिचय झाला होता कीं, हीं तत्वें म्हणींच्या रूपानें साधारण प्रतीच्या लोकांत हि त्या काळीं प्रचारांत होतीं. शके १३९६ सालचा मौजे दुरुज व करोली परगणें खटाव येथील मोकादमीबद्दल वाद उत्पन्न झाला होता. सदरहू वादाचा निकाल गोतानें

केला. उभयतां वाद्यांपैकीं गोळीमजकूर बोलिला जे 'आपण रवा काढी आणि दैव घरीं खरा निधन. जर दैव घरीं निघाल तर राहीन नाहींतर मुलखावरी जाईन.' गोळीमजकूर हें बोलिला तेव्हां हजरमजालसी सभानाईक बोलिले जेः—

'दिवस असतां दिवा नाहीं
गोही असतां रवा नाहीं'

याप्रमाणें सभा–नाईकांनीं हरकत घेतली या ह्मणींत याज्ञवल्क्य स्मृतींतील श्लोकाचें महत्व फार थोडके आणि मार्मिक शब्दांत ग्रथित केलें आहे. साक्षी पुरावा असतां रवा काढतां येत नाहीं ह्मणजे दिव्य करतां येत नाहीं, हा सिद्धांत आहे; सबब दिव्य करण्याचा परवानगी देतां येत नाहीं, असें सभानायकांनीं दिव्य मागणाऱ्या वाद्यास सांगितलें; त्यावर गोळ्याचें ह्मणणें पडलें: "आपण पुरातन पाटील, आपल्या वडिलांनीं सांगितले जे आपण पुरातन पाटील, आपणापासून पटेलग्या जबरदस्तानें घेतल्या आहेत ऐशी शाहिदी आपली. पुराणा ह्मणवून आपण रवा आपले खुषीनें कबूल केला आहे. मग हजर-मज्यालस सभानाईक यांचे खात्रेस आले जे वाद्या जैसा निकाल काढील तो निकाल काढून वाद तोडिला पाहिजे. यानंतर गोळ्यानें रवा काढला. गोळ्यास रवा लागला अर्थात् तो खोटा ठरला.

राघो नारायण प्रभु वि॥ गणेश दत्ताजी प्रभु यांचेमध्यें परगणे साळसे प्रांत कल्याण येथील देशपांडेवृत्तीबद्दलचा व्यवहार होता. उभयतां वाद्यांच्या तक्रारी ऐकून घेऊन गणेश दत्ताजी यानें दिव्य करावें असें ठरलें व दिव्य करण्याकरितां वज्र–जोगिणी प्रांत कल्याण हें स्थळ नेमून देण्यांत आलें. वज्र–जोगिणी येथें दिव्य करण्यास जावें तों तेथील ब्राह्मणसभेच्या विचारें गणेश दत्ताजीचा भोगवटा होत आला आहे त्यास दिव्य बोलिलें नाहीं ऐसा निर्णय झाला.

या व्यवहाराची हकीगत निवाडेपत्रांत जी दिली आहे त्यावरून गणेश दत्ताजी हा जरी खरा वतनदार नव्हता तथापि देशपांडे वृत्तीचा भोगवटा फार दिवस त्याचेकडे चालू होता असें दिसतें. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन ब्राह्मणसभेनें वरील हरकत घेतली हें उघड आहे. ब्राह्मणसभेनें याप्रमाणें निर्णय केल्यानंतर राघो नारायण यानें कजबे कोपरगांव परगणे कुंभारे येथें श्री गोदातीरीं श्री शुक्लेश्वर देवा संन्निध बाजीराव बल्लाळ पेशवे व थोर थोर पंडित व शास्त्रज्ञ यांचे समक्ष दिव्य केलें. एक लोखंडाचा गोळा पंचाशत पळाचा ह्मणजे १६६॥ तोळे दोन मासे वजनाचा विस्तवांत तापून लाल करण्यांत आला. राघो नारायण याचे हातावर पिंपळाचीं पानें ठेऊन ती कच्च्या सुतानें बांधण्यांत आलीं. नंतर तो तापलेला गोळा त्याचे हातावर ठेवण्यांत आला. राघो नारायण सात मंडळें चालत जाऊन त्यानें आठवे मंडळांत ठरलेले ठिकाणीं गोळा टाकला. ज्या ठिकाणीं गोळा टाकावयाचा होता, त्या ठिकाणीं पूर्वींच कणीक ठेवण्यांत आली होती ती जळाली नंतर शिरस्त्याप्रमाणें राघो नारायणाचे हात पिशवींत घालून ते बंद करून त्यावर लाखोटें करण्यांत आले. व त्यास तीन दिवस अटकेंत ठेवण्यांत आलें. तीन दिवसानंतर त्याचे हात सोडून तपासतां हातास कांहीं इजा झाल्याचें आढळलें नाहीं. सबब राघो नारायण वतनाचा खरा मालक ठरून वतन त्याचे स्वाधीन करण्यांत आलें.

उभयतां वाद्यांस समवेत दिव्य करण्यास लावण्याचा प्रघात असे हें मौजे सोनेरी तर्फ कऱ्हे पठार प्रांत पुणें सरकार जुन्नर येथील ज्योतिष व कुळकर्णी वतना-

बद्दल शके १५९० सालचे शिवाजी महाराजांचे निवाडेपत्रावरून दिसतें.

क्रियेप्रमाणें दिव्य करण्यास हि मुहूर्त लागत असे. ग्रामउपाध्येपणाबद्दलचे व्यवहाराचे निवाडेपत्रावरून हें सिद्ध होतें.

या निवाडेपत्रांतील यासंबंधींचा उल्लेख अशा प्रकारचा आहेः—मार्गशीर्ष शु॥ ५ रविवारीं दिव्य करार केले. दिव्यसमयीं रवापात्रांतील तेलतुपास अग्नि लागला आणि जळोन गेले व ह्मणून दिव्य राहिले. या उपरी दिव्यास दुसरा मुहूर्त समस्तांचे विचारें शके १६४७ विश्वावसू नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु॥ १३ सोमवारीं निश्चय केला."

वाड यांचीं 'सनदा आणि पत्रें' पान १२ मध्यें दिव्याचा जो प्रकार दिला आहे तो जरा निराळ्या प्रकारचा असल्याकारणानें तो येथें नमूद करतों. मौजे घाटण तपे करकंब व मौज भोसर तपे उंदरगांव या दोन गांवचे शिवेचा तंटा होता. या तंट्याचा निकाल दिव्याचे आश्रयानें करण्यांत आला. दिव्य करणाराचे हातावर पिंपळाची पानें सात कोवारीच्या सुतानें शिवून ठेविलीं. दहीभात वजन ८०॥९ जोखून पानावर पसरला व त्यावर लोणी वजन ८००९ घातलें. ऐरण तापवून दिव्य करणाराचे हातावर देण्यांत आली. दिव्याचे जे निरनिराळे प्रकार पूर्वी नमूद करण्यांत आले आहेत त्यांहून हा प्रकार निराळा आहे. दोन गांवचा शिवेचा तंटा असल्यास शिवेवर दिव्य न करतां शिवेची माती आणून इतर ठिकाणीं हि दिव्य करतां येत असे, असें वाड यांच्या सनदापत्रांतिल ३८ व्या पानावरील निवाडपत्रावरून दिसतें. क्रियेच्या अनेक प्रकारांपैकीं देवापुढें चिठ्या टाकून वादाचा निकाल करण्याचा हि प्रघात होता. वाड यांचे सनदापत्रांतील पान १७ वर जो महजर दिला आहे त्यांत उभयतां वाद्यांमध्यें ह्मसोबापाशीं चिठ्या टाकाव्या त्यांत खरा खोटा जो असेल तो निवडेल असा ठराव झाला. मग शिराधडाच्या चिठ्या दोनी करून देवापाशीं टाकिल्या. मग त्या उभयतांस बोलावून सांगितलें कीं, चिठ्या उचला. त्यास त्या दोघांनीं चिठ्या उचलून आणल्या. व शिराची चिठ्ठी मावजीनें आणली, धडाची चिठ्ठी केरोजीनें आणली; त्या चिठ्या वाचून पाहून हजरमजालसीनें मावजी पाटलानें मोकदमी करावी आणि केरोजी पाटलानें बापरोटी निम्मेमात्र खावी असा ठराव केला.

शिरोपत्र, श्रीपत्र, चीरपत्र व भाळपत्र

क्रिया अगर दिव्य करते वेळीं क्रिया अगर दिव्य करणाऱ्या इसमानें जी प्रतिज्ञा केली असेल ती कागदावर लिहून तो कागद क्रिया अगर दिव्य करणाऱ्या इसमाचे डोक्यास बांधावा लागत असे, असें कित्येक निवाडेपत्रांवरून दिसून येतें. या कागदास शिरोपत्र, श्रीपत्र, चीरपत्र, भाळपत्र असें ह्मणत असत. क्रिया करते वेळी जी प्रतिज्ञा करण्यांत आली असेल त्या प्रतिज्ञेंतील नमूद केलेली गोष्ट फक्त सिद्ध समजण्यांत येई. प्रतिज्ञेवरून ज्या गोष्टीचें अनुमान काढतां येईल ती गोष्ट क्रियेचे योगानें सिद्ध झाली असें समजत नसत. या मुद्याचे जास्त स्पष्टीकरणार्थ एक उदाहरण येथें नमूद करितोंः—

कान्होजीराव शिरके वि॥ देवजीराव बिन पिलाजीराव शिरके यांचेमध्यें मामलेरायरी शिरकाण येथील सरदेशमुखीचे वतनाबद्दल शके १६४० सालीं व्यवहार उत्पन्न झाला. कान्होजीराव शिरके यांनीं या व्यवहाराचे बाबतींत पूर्वी एकदां श्री कृष्णेचें दिव्य केलें होतें व त्या दिव्याचे योगानें देवजीरावाचे वतनावरील सर्व

हक्क नष्ट झाले असा मुद्दा कान्होजीरावा-तर्फे पुढें करण्यांत आला. या मुद्याचें विवेचन महजरनाम्यांत खालीं नमूद केल्याप्रमाणें केलें आहे.

हा महजरनामा मुद्गलराव पंडित, बाळाजी विश्वनाथादि अष्ट प्रधान, सरदार व गोत यांचे हजरमजालसींत झालेला आहेः—"कान्होजी राजे शिरके यांनीं श्री रुष्णेचें दिव्य केलें त्याचा विचार पाहतां उभयतां वादी यांचा मूळ पुरुष वाघोजी शिरके यास पुत्र तानाजीराव पिलाजीराव एकूण दोघे पैकीं वडील तानाजी यास पुत्र कान्होजी त्याचे रामोजी त्याचे कान्होजी त्याचे हल्लीं लक्ष्मणराव व धाकटे पिलाजी त्यास पुत्र देवजी राजे शिर्के त्याचे हल्लीं तुह्मी एका मूळपुरुषाचा वंश असतां मामलेरायरी शिरकाण येथील सरदेश-मुखीचे वतनाचे वडिलपणाचा शिक्का आपला ऐसे देवजी शिर्के ह्मणत नसता व वडीलपणें आह्मी देऊं ते देवजीराजे शिर्के यांनीं घ्यावे असें कान्होजी राजे यांचें बोलणें असतां वडीलपणा शिक्का आपला ह्मणून श्रीरुष्णेचें दिव्य केलें तें दिव्य विरुद्ध कैसे पडेल व दिव्याचे उच्चा-रांत देवजी शिर्के याशीं वतनाशीं संबंध नाहीं असें असते तरी दिव्य लागतें तें गोष्ट कांहीं च नाहीं तेव्हां वडील असतां वडीलपणाचें दिव्य केल्यामुळें देवजी शिर्के याशीं वतनाशीं संबंध नाहीं, ऐसें कैसें घडेल." कान्होजीरावांनीं क्रियेचे वेळीं जी प्रतिज्ञा केली त्या प्रतिज्ञेस देवजी राजे शिर्के याचा वतनाशीं कांहीं संबंध नाहीं अशी प्रतिज्ञा केली नव्हती. वडील आह्मीं, व वडील या नात्यानें शिक्का आमचेकडे चालावा अशी त्याची प्रतिज्ञा होती व तेवढा च मुद्दा फक्त कान्होजी रावांनीं केलेल्या क्रियेमुळें शाबीत झाला असें ठरविण्यांत आलें. परंतु ह्या प्रतिज्ञे-वरून देवजीराजे याचा वतनाशीं संबंध नाहीं असें अनुमान कदाचित् कोणीं काढलें तर तें कान्होजीरावांनीं केलेल्या क्रियेमुळें शाबीत आहे असें ठरवितां येत नाहीं.

पांच, दहा अगर पंधरा दिवसांची मुदत ठरवून वाद्यांपैकीं कोणाचें कांहीं नुकसान झाल्यास ज्याचें नुकसान होईल तो खोटा समजावयाचा असा क्रियेचा एक प्रकार पूर्वी सांगण्यांत आला आहे. ह्या क्रियेचे प्रकारांत मुदत ठरविणेचे वेळीं उभयतां वाद्यांपैकीं कोणाच्या घरचा मनुष्य आ-जारी असल्यास व ठरलेल्या मुदतींत मेल्यास त्या मनुष्याचे मरणामुळें क्रिया लागू झाली असें समजत नसत.

कोणत्या हि व्यवहाराचा निर्णय क्रियेच्या आश्रयानें करणें ही कमीपणा आणणारी गोष्ट आहे अशी त्या कालीं शिष्टांची सम-जूत होती. प्रवरासंगम येथील धर्मा-धिकारीवृत्तीबद्दलचा व्यवहार कोल्हापूरचे श्रीमत् शंकराचार्यांकडे निर्णयाकरितां पाठविला होता. त्या व्यवहारांत श्रीमत् शंकराचार्यांकडे उभयता वाद्यांपैकीं एक वादी क्रियाकरण्यास तयार झाला. तेव्हां श्रीमत् शंकराचार्य यांनीं तो विचार मोडला कीं "हे गोष्ट आपल्या थळास योग्य नाहीं, तुह्मी उभयतां भले ब्राह्मण अग्निहोत्री आहा, तुमचे प्रतिष्ठेस क्रिया योग्य नाहीं."

ह्यावरून क्रिया करणें कमीपणा आण-णारें समजलें जात होतें हें उघड आहे ज्या व्यवहारनिर्णयाचे कामीं क्रियेचा अवलंब केला गेला आहे त्या च कामीं दिव्य करीन असें मागणें पराजय पावले-ल्या वाद्यास करितां येत असे असें पाडळी तर्फ हवेली प्रांत सातारा येथील कुळकर्णी-वतनाबद्दल शामजी गंगाधर व गोपाळ तुकदेउ यांचेमध्यें झालेल्या व्यवहाराचे निवाडेपत्रावरून व शिरवळ येथील ग्राम-उपाध्येपणाबद्दल मांडके जोशी व वाळिंबे यांमध्यें झालेल्या व्यवहाराचे निर्णयपत्रा-वरून दिसतें.

प्रतापसिंह महाराजांच्या न्यायाधीश-प्रकरणीं एकोणचाळीस कलमांपैकीं गुन्हेगारी व शेरणी संबंधीं नियमांचा वर उल्लेख केलेला च आहे. वादांत जो खोटा होईल त्याचेकडून घ्यावयाचे रकमेस गुन्हेगारी असें ह्मणत. खरा होईल त्याचे कडून घ्यावयाचे रकमेस शेरणी अथवा हरकी ह्मणत. दोन चार निवाडेपत्रांवरून शेरणीचे दुप्पट गुन्हेगारी घेण्यांत येत असे असें दिसतें. कांहीं उदाहरणांवरून वादांत यशस्वी झालेल्या इसमाकडून च फक्त शेरणी घेण्यांत येऊन पराजय पावलेल्या इसमाकडून गुन्हेगारी बिलकुल घेतली नाहीं असें दिसतें.

शेरणी, हरकी, गुन्हेगारी याबद्दल वसूल करावयाचे रकमेचें प्रमाण ज्या बाबतीबद्दल व्यवहार असेल, त्या बाबतीचे किंमतीवर अवलंबून असे. बडवे आणि बेपारी यांचे मध्यें श्री विठ्ठलाचे पालखीपुढें ठेवलेल्या अगर श्रीस अर्पण केलेल्या वस्तूवर मालकी कोणाची असेविषयीं वाद होता. त्या कामीं बडवे खरे ठरले तेव्हां त्याचेकडून सरकारची हरकी ७००१ सात हजार एक ह्मसेबंदीनें घेण्याचा ठराव करण्यांत आला. २००१ तूर्त, २००० भाद्रपद शुद्ध १, १००० आश्विन शुद्ध १, २००० कार्तिक अखेर. तीन महिन्यांचे अवधींत एवढी मोठी रकम बडव्यांकडून वसूल करून घेण्याचा ठराव केला. ह्यावरून बडव्यांची प्राप्ति किती मोठी होती याची कल्पना होते.

वतनासंबंधीं व्यवहार असल्यास त्या व्यवहाराचा निर्णय झाल्यानंतर वादांत जो खरा ठरेल त्या वतनदारास लेख करून देण्यांत येत असे त्यास वतनपत्र अथवा वृत्तीपत्र असें ह्मणत. ह्या खेरीज ज्या प्रांताचे हद्दींतील वतन असेल त्या प्रांताचे सुभेदारास व देशमूख देशपांडे व वतनाचे व्यवहाराचा निकाल झाल्याची माहिती ज्या अधिकाऱ्यास असणें अवश्य अशा अधिकाऱ्यास ती माहिती कळविण्यांत येत असे.

विषप्रयोग झाल्याबद्दल व्यवहार असल्यास सरकारी अधिकाऱ्याकडे अर्ज देऊन एका वैद्याची नेमणूक करून घेऊन त्याचे विद्यमानें विष पाडून तें सरकारी अधिकाऱ्याचे हवालीं करून त्या विषाची पारख चांगल्या वैद्याकडून करवून घेत असत.

मिताक्षरा हा ग्रंथ महाराष्ट्रांत प्रमाणभूत समजत असत व त्यांतील नियमांस अनुसरून व्यवहारनिर्णय करण्यांत येई असे विषयीं बरीं च उदाहरणें पूर्वींचे लेखांत दिलीं आहेत. ह्या च विषयासंबंधीं आणिक कांहीं उदाहरणें येथें देतों.

खोपडे वि॥ खोपडे याचेमध्यें देशमुखी वतनाबद्दलचा जो व्यवहार होता, त्यांत वडील मुलगा कोण—प्रथम जन्मास आलेला किंवा वडील बायकोचे ठिकाणीं जन्मास आलेला—असा प्रश्न होता. मग समस्त सभानायकांनीं श्री विज्ञानेश्वर ग्रंथ मनांत आणून निर्णय केला कीं, "बापाच्या पुत्राच्या अनुक्रमाप्रमाणें वडील-धाकटपणाचा निश्चय खरा, स्त्रियांच्या अनुक्रमावरी पुत्राचा अनुक्रम नाहीं.' ह्याप्रमाणें ह्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यांत आला.

मनुस्मृति अध्याय ९ श्लोक १२५ मध्यें या प्रश्नासंबंधीं खालीं नमूद केल्याप्रमाणें व्यवस्था सांगितली आहे.

सदृशस्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः ।
न मातृतोज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो जैष्ठ्यमुच्यते॥

समानजातीय स्त्रियांचे ठायीं उत्पन्न झालेल्या पुत्रांमध्यें जातीसंबंधीं विशेष नसल्यामुळें मातेच्या विवाहक्रमानें ज्येष्ठत्व येतें असें ऋषी ह्मणत नाहींत. तर ते जन्माप्रमाणें च ज्येष्ठत्व व कनिष्ठत्व समजतात.

मिताक्षरा टीकेमध्यें मनुस्मृतींतील ह्या श्लोकाचा हवाला देऊन या प्रश्नाचा निकाल मनुस्मृतीप्रमाणें च लाविला आहे.

इंदापुर येथील महार व मांग यांचे मध्यें वृत्तीबद्दल तंटा लागला. तेव्हां उभयतां महार–मांगांस पैठणचे स्थलास पाठविलें. महार व मांग यांनीं राजीनामे लिहून दिले कीं, निर्बंधी निवडेल त्यास आपण राजी असों. त्यावरून हजीर-मजालसी यांनीं पंडिताकडून निर्बंध काढून निर्बंधांत असेल त्याप्रमाणें निवाडा करणेचें ठरविलें. निर्बंध काढून पाहतां निर्बंधीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें निघालें:—

"पड पडेल ते महारानां न्यावी, आपली जीवनवृत्ति करावी. प्रेताचे वस्त्र व चार रूके घेणें ते महारानें घ्यावे. व महालक्ष्मीची सुवासीन व पेढी याची घागर गावाभोंवतीं फिरवावी, मांगास संबंध नाहीं. मांगानें नाडे कातड्याचे व वाती करून आपली उपजीविका करून" ऐसा निर्बंध निर्वाह झाला. याप्रमाणें पैठणीहून सडी आली व तास अनुसरून महार–मांगांचे वृत्तींच्या तंट्याचा निवाडा करण्यांत आला.

सावजी बिन सूर्याजी मोकदम विरुद्ध नेताजी बिन धारोजी मोकदम यांचेमध्यें कसबे तलवीड येथील पाटिलकीवतनाबद्दल वाद होता. वाड यांचीं सनदापत्रें पान ११५ मध्यें या वादाचें निवाडेपत्र दिलेलें आहे. निवाडेपत्रामध्यें उभयतां वाद्यांमध्यें तक्रारीचा मुद्दा कोणता होता हें समजण्यास मार्ग नाहीं. परंतु, अखेरच्या निवाड्यावरून वादग्रस्त प्रश्न कोणता होता याविषयीं कल्पना होते. वाडिलार्जित मिळकतीवरील कुटुंबाची मालकी नष्ट झाल्यानंतर, एकत्र कुटुंबातील सहभागिदारांपैकीं एखाद्यानें स्वकष्टानें संपादन केल्यास त्यांत इतर सहभागीदारांना हिस्सा मागण्याचा हक्क आहे किंवा काय असा प्रश्न या वादांत उपस्थित झाला होता, व या प्रश्नाचा निकाल हजरमजालसीनें विज्ञानेश्वराच्या आधारें केला. 'तेथें अज्ञेनें धाकटा होऊन वृत्तीस कस्त करून रक्षील तर त्यासही यावा आणि समाजावीस करावी. या विचारें धर्मता बरहक्क दरदोवाद्याचा निवाडा केला.' मिताक्षराटीकेमध्यें दायभागप्रकरणांत याज्ञवल्क्यस्मृतीतील ११८ व ११९ श्लोकांवरील टीकेंत खालील उल्लेख आलेला आहेः—
'क्रमात्पितृक्रमादायातं यत् किंचित् द्रव्यं अन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभिरनुध्दृतं यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञयोद्धराति तद्धायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो वा दद्यात् । उद्धृतैव गृह्णीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धर्ता लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । यथाह शंखः।' 'पुढें पुत्रांतील एकाद्यानें इतरांच्या अनुज्ञेनें तें त्या अपहारकापासून परत मिळविलें तर त्यानें तें हि भ्रात्यास देऊं नये. ज्यानें त्याचा उद्धार केला असेल त्यानें च तें घ्यावें. पण तें क्षेत्र असल्यास उद्धार करणाराला त्याचा चवथा भाग मिळतो. बाकीचें सर्वांनीं सारखें वाटून घ्यावें.' या तत्त्वास अनुसरून पाटिलकी वृत्तीबद्दलचा वाद असल्याकारणानें वृत्तीसंबंधाच्या इनाम जमिनी मानपान वगैरेंच्या सारख्या दोन वाटण्या करण्याबद्दल हजरमजालसीनें निर्णय दिला.

वाड यांचीं सनदापत्रें पान ४७ मध्यें मौजे चऱ्होली तर्फ हवेली प्रांत पुणें येथील कुळकर्णी वतनाबद्दलचा महजर छापला आहे. वतनाचा मालक गणेश जनार्दन हा निपुत्रिक मरण पावला त्याचे मागें त्याची कन्या जिऊबाई ही होती. वतनास वारस जिऊबाई ठरवून हजरमजालजीनें तिचे नांवचा महजर करून दिला. महजरामध्यें या मुद्यासंबंधीं खालील उल्लेख आहे. 'अवलाद बुडाली तरी अफलादीनें वतन खावें हें चालत आलें आहे. गणेश जनार्दन याचे पत्रसंतान बुडालें त्याची कन्या जिवुबाई

गोविंद खंडेराव यांची बायको अफलाद तिनें वतन खावें हें शास्त्रप्रमाण आहे व वगैरहीं चालत आहे.' हा निवाडा शके १६०७ मालचा आहे. त्यावरून वतन-मिळकतीच्या वारशासंबंधीं शास्त्र व वहिवाट कोणत्या स्वरूपाची होती हें दिसून येतें. एके काळीं वतन मिळकतीवर कोणत्या हि स्त्रीस वारस या नात्यानें मालकी प्राप्त होत नाहीं असें सदर दिवाणी अदालतीचे निवाडे होते व त्यांस अनुसरून मुंबई इलाख्यांतील वतनमिळकतीची व्यवस्था केली जात असे. याज्ञवल्क्यस्मृतींतील दायविभाग प्रकरणांतील ' पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरः ' इत्यादि १३५ व्या श्लोकांत ग्रथित केलेल्या तत्वास अनुसरून वरील निवाडा केलेला आहे हे उघड आहे.

वाड यांची सनदापत्रे पान २०३ मध्ये श्रीकराचार्यांस राजाराममहाराजांनी मौजे मांगले कसबे सावेरे प्रांत पन्हाळा हा गांव दान दिला त्याबद्दलचा निवाडा आहे. राजाराममहाराजांनी सकुश हिरण्योदक श्रीकराचार्यांचे हातावर घालून त्यांस हा गांव धारादत्त दान दिला. श्रीकराचार्यांनी आपले भावबंदांची ममता धरून आपले ज्येष्ठ कनिष्ठ बंधु व पुतणे व स्वतः असा एकंदर सर्वांचे नांवचा लेख करून घेतला. कालांतरानें मांगले गांवाचे मालकीबद्दल श्रीकराचार्य व त्यांचे बंधु यांचेमध्यें वाद उत्पन्न झाला. गांवाचे पत्रीं आमचीं नांवें घातलीं आहेत. यास्तव आह्मास गांवाचा अंश द्यावा असा श्रीकराचार्यांचे भावांनीं वाद सुरू केला. सदरहू वादाचा निकाल श्रीमत् शंकराचार्य यांचेकडे सोंपविण्यांत आला. शंकराचार्यांनी विज्ञानेश्वर, व्यवहारमयूख, दानकमलाकर हे ग्रंथ मनास आणून ज्याअर्थी गांव दान दिल्याचा संकल्प राजाराममहाराजांनी श्रीकराचार्य यांच्या नांवाचा करून त्यांचे एकट्याचे हातावर उदक सोडलें त्याअर्थी दान दिलेल्या गांवांचे मालक श्रीकराचार्य हे एकटे च होत असें ठरविण्यांत आलें. निर्णयपत्रामध्यें खालीं नमूद केल्याप्रमाणें विवेचन केलेलें आहे. ' मुख्य अर्थ हा आहे कीं, जो ग्राम भूमी इत्यादि वस्तूंचें दान ब्राह्मणास देतो ते आपलें नामगोत्रोच्चारण व या ब्राह्मण नामगोत्रोच्चारण व त्या ग्रामादि यांचें नामोच्चारण करून अहम् तुभ्यमिदं संप्रददे ह्मणजे मी तुजकारणें देतों ऐसें ह्मणोन सकुश हिरण्योदकपूर्वक ग्रामादि दानग्रहणादि पर्वकाळीं देतो. त्याचे दानपत्रीं त्या च दात्याचे नांव, अथवा ज्या ब्राह्मणानें प्रतिग्रह घेतला च नाहीं त्या ब्राह्मणाचें नांव अथवा जी वस्तू दिली च नाहीं त्या वस्तूचें नाम लिहून दानपत्र केलें तर तें दानपत्र अप्रमाण. तैसें पत्र ज्यानें केलें त्यानें १०८० ढबू राजगृहीं द्यावे ऐसें धर्मशास्त्र आहे. व तसें पत्र पूर्वील राजाचें कोणी एकानें लोभादि उपाधि करून केलें असेल आणि तें वर्तमान जो राजा आहे त्यास कळलें कीं ज्या ब्राह्मणास दान दिलें नाहीं त्याचे नांवें हें पत्र झालें आहे, असें कळलें तरी तें पत्र दूर करून यथास्थित ज्या ब्राह्मणास दान दिलें त्याचें नांवें आणखी दुसरें पत्र करून द्यावें. हा धर्मन्याय आहे. अन्यथा दोष आहे.' या उताऱ्यांतील तत्त्वास अनुसरून एक हजार ऐंशीं ढबू ह्मणजे ४५ रुपये श्रीकराचार्यांकडून घेऊन मांगले गांवचे नूतन पत्र श्रीकराचार्य यांचे

एकाच्याचे नांवचें करून देण्यांत आलें.

स्मृतिग्रंथावर ज्याप्रमाणें मिताक्षरीसारख्या टीका निर्माण झाल्या त्या च प्रमाणें स्मृतिप्रतिपादित कांहीं विवक्षित विषयांवर स्वतंत्र निबंधरूपी ग्रंथ निर्माण झाले. अशापैकीं एका ग्रंथाचे आधारानें वरील निवाडा केल्याचें दिसतें. विज्ञानेश्वरांनी केलेल्या मिताक्षरी टीकेखेरीज निबंधादि ग्रंथ हि व्यवहारनिर्णयाचे कामीं प्रमाणभूत मानले जात असत हें उघड आहे. आतां शेवटीं एका नवीन मुद्याचें दिग्दर्शन करून हा लेख पुरा करितों.

स्मृतिग्रंथांत आचार, व्यवहार आणि प्रायश्चित्त या तीन विषयांचे मुख्यत्वेंकरून प्रतिपादन केलेलें असतें. राजांनी स्वतः अगर त्यांनीं नेमलेल्या विद्वान् ब्राह्मणांकडून प्रजेंत उत्पन्न होणाऱ्या व्यवहाराचा निर्णय करून प्रजेस संतुष्ट ठेवणें, हें जसें राजाचें कर्तव्य समजलें जात असे त्या च प्रमाणें प्रजेंतील प्रत्येक वर्णाचे लोक वर्णाश्रमधर्मास अनुसरून वागत आहेत किंवा नाहींत हें पाहण्याची व श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून न वागणारास प्रायश्चित्तादि देण्याची जबाबदारी हि राजावर होती. शिवाजीमहाराजांनीं महाराष्ट्रांत जी स्वराज्यस्थापना केली तिचा मुख्य विशेष म्हटला म्हणजे श्रुतिस्मृतिप्रणीत धर्मास अनुसरून वर्तन करणारा लोकसमाज अस्तित्वांत आणणें हा होता. मराठी समाजाचा लय होईपर्यंत या तत्त्वास अनुलक्षून मराठी राजसत्तेचीं सूत्रें हातीं बाळगणारे अधिकारी तजवीज ठेवीत असत असें कृष्णाकाठच्या कऱ्हाड क्षेत्राचे गिजरे या उपनांवाचे धर्माधिकारी घराण्याचे कागदपत्रांवरून दिसतें. शिवाजीमहाराजांनीं राज्यव्यवस्थेचे सोयीचे दृष्टीनें जे अष्टप्रधान नेमिले होते त्यांपैकीं * पंडितराव हें पद धारण करणारा एक प्रधान असे. पंडितरायांनीं सर्व धर्माधिकार धर्माधर्म पाहून विचिक्षा करावी. शिष्टांचे सत्कार करावे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्तपत्रें होतील त्यांवर **संमत** चिन्ह करावें. दानप्रसंग, शांति, अनुष्ठान तत्काळीं करावे, या स्वरूपाचें पंडितराव ही पदवी धारण करणाऱ्या प्रधानाचें कार्य होतें. मराठी राज्यांतील सुभा व त्याचे हाताखालील अधिकारी यांच्या अनेक कर्तव्यांपैकीं त्यांचे ताब्यांत असलेल्या मुलखांत कोणी वर्णाश्रमधर्माविरुद्ध वर्तन केल्यास त्याची बातमी पंडितराव यांस देणें हें एक कर्तव्य होतें. अशा रीतीनें पंडितराव यांस कोणाचे हि दुर्वर्तनाबद्दल बातमी मिळाल्यास पंडितरावांनीं कऱ्हाड, वाई, नाशिक, कोल्हापूर, वगैरे मोठमोठ्या क्षेत्रांचे ठिकाणीं असणाऱ्या विद्वान ब्राह्मणांचे व त्या त्या क्षेत्रांचे धर्माधिकाऱ्यांचे सल्ल्यानें त्यास प्रायश्चित्त देऊन पावन करून घ्यावयाचें असा परिपाठ होता. कऱ्हाडचे गिजरे धर्माधिकारी यांचेकडे ज्या स्वरूपाचे कागदपत्र उपलब्ध झाले आहेत, त्या च स्वरूपाचे कागदपत्र दुसऱ्या कांहीं प्रसिद्ध स्थानच्या क्षेत्रांचे धर्माधिकाऱ्यांकडे उपलब्ध होण्याचा संभव आहे. तोंपावेतों या मुद्याचें अधिक विवेचन करण्याचें तूर्त तहकूब ठेवणें अपरिहार्य आहे.

भास्कर वामन भट

---

* सनदा आणि पत्रें (वाड) पान १२३

परिशिष्ट १

न्यायाधिशी प्रकर्णी कलमें

१ या मुलकांत दस्तुर बहूत चांगला आहे कीं पडोसी रुई मिलोन आपसांत समजोन कजिया तोडतात हें फार चांगलें आहे त्यास पंचाईत केल्यासिवाय दुसरा इलाज नाहीं आसें होईल तेव्हां पंचाईत करावी कलम

२ कदीम दस्तुर चांगला आहे तो सरकार कायम करीत आहेत आडोसी पडोसी खटला फैसल करतील आपसांत पंचाईत तुटली आसतां सरकार फिरवावयाचें नाहीं हे सर्व लोकांस दील दिलासा भरंवसा या करितां कलम लिहिलें आहे कलम

३ सारे गांव वेगळे वेगळे आहेत गांवांत पाटील आहे तो सरकारचा चाकर सार्‍याहून मोठा आहे तो चांगला असल्यास गांवचे सारे लोक त्याचा हुकूम मानतील व त्याचा मगदूर वाजबी अंमल तो कायम राखावा ये विसीं सरकारांतून त्याची पुस्तपन्ना होत जाईल तो जुलूम करील गांवचे लोकांस मिलोन गोही खोटी करील किंवा लाच खाईल तरी त्यास शिक्षा होईल कलम

४ गांवांत कजिया आसेल त्याचा फैसला आपसांत न होई तरी दाई मुदाई पाटील याजपासी येतील पाटील आपसांत समजण्याची बहूत मेहनत करील व जेथें पंचाईति कमी आहेत त्या गांवचा बंदोबस्त चांगळा आहे असें सरकार समजेल व आपसांत न समजतां पंचाईत करणें जरूर जाहालें तरी पाटील यानें लाहान कजिया असल्यास सरकारांत समजाविल्या सिवाय पंच जमा करून राजिनामा घेऊन वाजबी पंचाईत करून सारांष केलीयास चिंता नाहीं पंचाईत पुरी होऊन सारांष होईल तो व उभयतां वादी याचे राजीनामे कुलकर्णी याजपासीं आसावे यांत खराब नसलियास तो पंचाईत कायम होईल फिरावयाची नाहीं कांहीं खराब जालीयास मामलेदार यास समजवावें त्यांनीं पकी चौकसी करून त्याचे मनांत आसिलें कीं पंचाईत चांगली जाली नाहीं तरी त्यास सरकारांत पाठवितील व कसी पंचाईत खराब जाहाली ती त्याजबरोबर लिहून पाठवीत जातील कलम

५ पाटील लाहान कजिया पंचाईत करीत नाहीं किंवा दाई मुदाई गांवांत पंचाईतीस राजी नाहींत तरी मामलेदार याजवळ जातील मामलेदार पाटील यास सांगोन पंचाईत करवितील अथवा दुसरे थलास पंचाईत देतील किंवा जसा भूत आगरी देवाचा कजिया मनांत आणणें गरज नाहीं त्या प्रमाणें पंचाईत करावयासी त्यायख नसल्यास फिरोन लावितील ते मामलेदार यांनीं महिन्याचा झाडा पंचाईत प्रकर्णी पाठविणें त्यांत भूत देवाचा कजिया खेरीज करून झाडा लिहून हुजूर पाठवीत जाणे कलम

६ शहरांतील व गांवांतील पेठेंत शेटे माहाजन यांनीं उदमी व सौदागर याचा लाहान कजिया आसेल तो पंचाईत करणें चाल आहे आपसांत न समजले तरी त्या वादी प्रतिवादी राजीपणें आडोसी पडोसी पंचाईत फैसल शेटे माहाजन यांनीं करावी सारांष व राजीनामे शेटे माहाजन या जवळ राहावे जसे गावांत पाटील याची

पंचाईत कायम आहे तसेच शेटे माहाजन पंचाईत करतील ती कायम आहे कलम

७ मोटा कजिया आहे पंचाईत सेटे माहाजन व पाटील करावयासी त्यायस्व नाही तो कजिया किती मोठा आसला तरी पडोसी याचे बोलण्यावर तुटले असतां चांगले आहे कलम

८ दोस्तीने तुटत नाही तरी मामलेदार याजवळ वादी प्रतिवादी याने जावे मामलेदार हर येक तऱ्हेनें समजोन करवितील मामलेदार याचे समजाविस्गाने समजूत न पडे तरी मामलेदार यांनी दोघांचे राजीपणे पंचाईतदार जमा करून पंचाईत करावी ती पंचाईत सुरू जाहाल्यावर दोघे राजी होऊन बोलले कीं आह्मी तिसरे येक माणसावर राजी आहो तरी प्रथम त्या दोघांचे राजीनामे घेऊन नंतर पंचाईत बंद करून त्याजकडे पाठवून द्यावे त्याजपासी न समजता फिरोन आले तरी त्या वेळेस जितक्या पंचाईती हुजूर किवा मामलेदार याजवळ आसतील त्या साऱ्या फैसल जाहाल्यावर ती पंचाईत करावी कलम

९ वादी प्रतिवादी पंचाईतीस राजी होऊन राजीनामा देऊन त्याहून पचाईतीस गैर हाजर जाहाल्यास त्याजकडील खटल्याची जी वहिवाट आसेल ती हाजर राहील त्याजकडे चालेल हे समजोन वादी प्रतिवादी यांनी हाजर आसावे गैर हाजर जाहाल्यास तो मजकूर मामलेदार यांणी हुजूर लिहीन जावा कलम

१० कोणी फिर्याद येतील त्यांची नांवे नंबर वार कोणते तारखेस आले ते लिहीत जावे आणि ज्या वेळेस फिर्याद येतील त्या वेळेस समजोन द्यावयास फुरसत नसलियास अगोदर येतील त्या नंबराचे अनुक्रमे आधी समजत जावे मागाहून येतील त्याचे मग ऐकत जावे कलम

११ मामलेदार यांचे हुकमाने पंच जमा जाले तर जो पंचाईतीचा दस्तुर आहे त्या प्रमाणे पंचाईत करून तपसिलवार सारांष करून त्या सारांषाची नकल हुजूर पाठवीत जावी पंचाईत होऊन सारांष जाहाला आणि येक वादी त्या प्रमाणे वागत नाही आसे जाहालीयास त्याची सबब पुसावी लाच व तरफदारी जाहाली असल्यास मुदा आणवून हुजूर मुदे सुद्धा पाठवावे ते नसलीयास पाहाणे गरज नाही सारांष जाहला आसेल त्याप्रमाणे वर्तणे विसी मामलेदार यांनी ताकीद करावी कलम

१२ वादी अथवा प्रतिवादी यांजपासून पंचाईतदारांनी लाच खाऊन गैर वाजबी केले आसा सशय येऊन शाबूत करण्याचे मुदे असल्यास हुजूर अर्ज करावा वाजबी पंचाईत जाहाली आसतां त्याजवर उगेच वाहने करून अर्ज केला तरी तो मनास आणावयाचा नाही कलम

१३ हर कोणी पंच यांणी गैर वाजबी पंचाईत केली असी फिर्याद करतील त्यांनी सरकारांत कतबा लिहून द्यावा की आह्मी फिर्याद केली ही खोटी टरली तरी सरकारची गुन्हेगारी द्यावयाची ठरेल ती देऊं असा कतबा लिहून घेऊन जामीन घेतल्याशिवाय ती फिर्याद मनास आणावयाची नाही जर करितां पंचाईतदार यांणी लाच

घेऊन किंवा गैर वाजबी केले तरी पंचाईतीचा सारांष जाहल्यावर लाच व तरफदारांची प्रतिवादी याणे सहा महिन्यांत फिर्याद करून लागू करून दिल्यास ज्या कलमाचा सारांष जाहाला असेल तो तो फिरोन मन सबा आशर आकार वहिवाटी प्रमाणे चालले नाही। तर बारा महिने जाहाल्यावर तरफदारीची फिर्याद कधीही मनास आणावयाची नाही। व लाचाचे कलमा बदल चौकशी करण्यास मुदत नाही हर कोणी लाचाची फिर्याद करून लाच शाबूत केल्यास जो सारांष जाला असेल तो फिरणार नाही। परंतु लाच देणार व घेणार त्याजविसी खाली एकूण चाळीसावे कलम लिहिले आहे त्या प्रमाणे शिक्षा होईल कलम

१४ कर्जाचे वगैरे देण्याघेण्याचे जावसाल आसतील ते इंग्रजी सरकारचे अंमलाचे पूर्वी छत्तीस वर्षा पलीकडील मनास आणूं नये वतन अगर जमीन गाहाण आसल्यास तो कजिया सत्तर वर्षा मागील मनास आणूं नये वतनदाराचा जो कजिया असेल तो सत्तर वर्षांत खटला असो किंवा नसो परंतु सत्तर वर्षांत ज्याचे भोग्य कधी नाही ते मनांत आणावयाचे नाही हा कायदा मामलेदार व पंचाईतदार यास करून दिल्हा आहे परंतु गांवचे पाटील कुलकर्णी यांनी मुलूक व गांवचे पहिले सिरस्ते व चाली प्रमाणें वहिवाट आपसांत करीत जावी कलम

१५ वादी प्रतिवादी पैकी जो कोणी पंचाईतदार यास लांच व नजर दिल्हा हें शाबूत जाहल्यास खरा असेल तत्राप त्याचें खोटे होऊन लांच देणार व घेणार याचें पारपत्य होईल कलम

१६ तमाम लोकांस महशूर केलें जातें जे आपले खटल्याची समजूत आपसांत करून घेत आसावी आपसांत समजूत न पडे तरी कोणी तिराईत यांजपासून समजूत करून घ्यावी आपसांत कोणी तिराईत वादी प्रतिवादी यांची समजूत करून तंटा तोडतील तरी त्याजवर सरकार नाखुषी होणार नाही पर्यंत करतील कलम

१७ मामलेदार यांणी खंड घेणें व कैदेंत ठेवणें येविसी सदर होता त्याहून हाली जाजती सदर जाला की दाहा रुपये पर्यंत दंड घ्यावा दोन दिवस पर्यंत कैदेत ठेवावें दंड घेतला व कैदेत ठेवले त्याचा मजकूर हुजूर लेहून पाठवीत जावा व किरकोळ खटला गांवांत जालियास त्याची चौकसी करून फैसला दस्तूर माफक पाटील यांणीं करावा मोठा कजिया जाला त्यास सजा जाली पाहिजे असे आसल्यास मामलेदार यास खबर पाटील यांनी देत जावी मामलेदार याजवळ फिर्यादी कोणते तेरखेस किती आल्या त्या पैकी कोणते तेरखेस किती फैसला जाल्या त्या कोणते प्रकारें जाहाल्या त्या तपसील व फिर्यादी पैकी फडसे होणे किती राहिल्या त्याची याद महिन्याचे आखेरीस दरमाहाचे दरमाहा हुजूर पाठवीत जावी कलम

१८ इनाम व जागीर व दुमाले गांवची वहिवाट चालत आहे त्यास पाटील कुलकर्णी व वतनदार सदरीं लिहिल्या प्रमाणें वहिवाट करतील त्या प्रमाणें यांनीही करावी इनामदार व जाहागीरदार व दुमालदार यांनीं मना करूं नये पाटील कुलकर्णी व वतनदार सरकार आज्ञे प्रमाणें चालतात ह्मणोन त्याचे

हाक वगैरे जप्त व आटकाव करूं नये जर करितां केल्यास बहूत सजा होईल इनाम जागीर व दुमाला सरकारांतून ज्याचा त्या-जकडे चालेल या करितां त्यांणी सरकार हुकूमा प्रमाणें चालावें चोर खुनी दरवडेखोर वगैरे हुजूर पाठवावे त्याजपासून दंड वगैरे घेऊं नये व आश्राहा माहीत देतील व धरण्याची सुस्ती करतील त्यांचें इनाम व वतन जाहागीर व दुमाला जे आसेल ते जप्त केले जाईल कलम

१९ हर येक पंचाईत प्रकर्णी मागील आमलांतील दोघे वादी याजपासीं साधनें व फडशाचे कागद असल्यास ज्या जवळ आकरे फडशाचे कागद होतील त्या अन्वयें भोगवटा आसल्यास मुस्तकीम धरावें कलम

२० लबाडी फिर्याद मना होण्या करितां व आपसांत समजावे या करितां व पंचाईत पंच करितात त्याचे पोटगी करितां व साक्षीदार आणावे लागतात त्यास पोटखर्च सरकारांतून देणें पडतो सबब हरकी गुन्हेगारी टरविली आसे कलम

२१ कोणी देण्या घेण्याचे वगैरे खटल्या करितां फिर्याद येतील त्याच्या जबान्या घेऊन त्यांत अमूक बेरीज आसें लिहिलें आसेल त्याचे प्रतिवादी यास पुसावें त्या पैकीं प्रतिवादी बेरीज कबूल करितील ती वजा करून बाकी तंटा राहील त्याजनिसीचे दस्तुर माफक गुन्हेगारीचे कतबे दोघां पासून घेऊन जामीन घ्यावे आग्रवादी यांणीं बेरीज लिहून दिली ती प्रतिवादी अगदीच रुजू नसल्यास त्या बेरजेस गुन्हेगारीचे जामीन दोघांचे घ्यावे नंतर त्या पैकीं दर्यादफी मुळे प्रतिवादी याजकडे कांहीं ऐवज लागू जाहल्यास तितके यैवजाची गुन्हेगारी प्रतिवादी याजपासून घेऊन बाकी यैवज लागू होणार नाहीं त्या यैवजाची गुन्हेगारी अग्रवादी याजपासून घ्यावी कलम

२२ सरकार वसुली मिरासी कुणबाव्या सुधां जमिनीचा कजिया आसेल त्या जमिनीचा जो सरकारांत येक सालचा वसूल येत आसेल त्याचे निमे गुन्हेगारी घ्यावयाची कलम

२३ कर्ज व भाऊवांटणी घर व सोनें व रुपें वगैरे मालाचे खटले असेल त्याचे किमतीचे आकारावर एक रुपाया पासून दाहा हाजार पर्यंत शेकडा रुपये दाहा प्रमाणें गुन्हेगारी दाहा हाजारा पुढें वीस हाजार रुपये पावेतों दर सदे रुपये आठ प्रमाणें घ्यावयाचे वीस हाजार रुपाया पासून येक लक्ष रुपये पावेतों दर सदे रुपये पांच प्रमाणें गुन्हेगारी घ्यावी कलम

२४ इनामदार व जातीस सरंजाम आसेल ते जाहागिरदार व देशमूख व देशपांडे व पाटील कुलकर्णी वगैरे वतनदार याचे कजिया संमंधें येक सालचें उत्पन्न आसेल तितका यैवज घ्यावयाचा त्या पैकीं खऱ्या पासून हरकी येक हिसा व खोट्या पासून गुन्हेगारी दोन हिसे कलम

२५ वतनदाराचे वृत्ती विषयीं मानपानाचा कजिया आसेल त्यांत मानपानाचा हाक घुगरी वगैरे जें स्वास्त आसेल त्याचा येक सालचा आकार गुन्हेगारी घ्यावी वतनदाराचे खेरीज दुसरीयाचा मानपानाचा खटला आसेल त्याची गुन्हेगारी सरकारांत मुनासफ पाहून घ्यावयाची

ठरेल त्याप्रमाणं हुकूम होईल कलम

२६ पंचाईत होण्याचे पूर्वी खरा अगर खोटा हे समजुतीस येत नाही सबब पंचाईत नेमून द्यावयाचे अगोदर हरकी गुन्हेगारी बदल वरचे कलमांत लिहिले आहे त्या प्रमाणे दोघं वादी याचे निशेदार सरकारांत घ्यावे कलम

२७ जे कोणी हरयेक खटल्याचे फडशे आपसांत समजोन करतील त्याजपासून हरकी गुन्हेगारी घ्यावयाची नाही सरकारांत फिर्याद येऊन हरकी गुन्हेगारीचे हामिदार सरकारांत दिल्या नंतर आपसांत समजले आसतां त्याजपासून हरकी गुन्हेगारी सिरस्त्याचे निमे धेतली जाईल कलम

२८ जे कोणी पंचाईत करितील त्यास पोटखर्चास पंचाईतीचा फैसला जाहल्यावर हरकी गुन्हेगारी वर लिहिल्या प्रमाणे जमा होईल त्या पैकी पांचवा हिसा सरकारांत कागद शाई शिपाई मुद्धां खर्चा बदल ठेवून बाकी चार हिसे पंचास पोटगी बदल दिले जातील कलम

२९ मामलेदार याजपासी जे कोणी फिर्याद येतील त्याजपासून पंचाईत नेमल्या अगोधर सदरी कलमांत लिहिल्या प्रमाणे हरकी गुन्हेगारी बदल हमी चिठी घेऊन हुजूर रवाना करीत जावी खटल्याचा फैसला जाहल्यावर पंचाईत करावयास जे लोक आसतील त्याची नांवनिशीची याद हुजूर आली ह्मणजे त्यास खर्चास द्यावयाचे मुकरर केले आहे त्याप्रमाणे देण्या विषयी आज्ञापत्र होऊन हामी चिठी परत रवाना होईल कलम

३० जे कोणी मामलेदार याजकडे फिर्याद येतील त्यास मामलेदार याणें सांगावे की तुह्मी आपले गांवी आपसांत समजावे ते न होई तरी हरकी गुन्हेगारीचे हमीदार घेऊन कचेरीस पंचनामा आणावा या जोगे आसल्यास पंच नेमावे अगर हरयेक गांवी दोन वादी राजी होतील त्या गांवचे मोकदम यासी चिठी देऊन तेथे पाठवावे कलम

३१ जे कोणी आपसांत समजाविसी राजी होऊन राजीनामा आपस पंच यास लिहून दिल्हा त्यांणी मनास आणून पंचाईत वाजवी करून सारांष होईल तो सरकारांत मंजूर आहे त्याची दर्यास्ती पुन्हा व त्याजपासून हरकी गुन्हेगारी घ्यावयाची नाही कलम

३२ हर येक गांवी सिवेचे वगैरे हादीचे खटले आहेत ते सवा आशर अखेर जसे चालत आसेल तसे ठेवून पंचाईत द्यावी दोघे ही पंचाईतीस उभे राहात तरी तिराईत कोणी जमीन करण्यास उभा राहिला आसता सरकारांतून तूर्त लागवड करवावी त्या लागवडीस हर दोघांतून जो कोणी आडवा आल्यास ती पड ठेवून नुकसान त्याजपासून भरून घ्यावे व पंचाईत करावयास पंच येतील त्यास पोटगीखर्च लागेल तो पेशजी प्रमाणे दोही गांवा कडून खुसीने करावयाचा जाल्यास ज्याचा त्यानी करावा कलम

३३ हर कोणी पूर्वी मातबर होता नातवानी मुळे गरीब जाला त्याचा ऐवज येणे आहे व त्याचे देणे आहे असे खटले मोठे त्यास दस्तुरा प्रमाणे गुन्हेगारी बदल हामी द्यावयास ताकद नाही आसे आसल्यास

खाली कलम लिहिलें आहे त्या प्रमाणें करावें कलम

३४ चार मातबर माणूस यांजकडून हा नादार आहे परंतु याचा खटला खरा आहे या प्रमाणें सरकारची खातरजमा त्या गृहस्था कडून करावी ते सांगतील ते वाजवी समजोन घेऊन निशा घ्यावी। अगर न घ्यावी याची तजवीज करून सरकारांतून पंचाईत करण्याचा हुकूम होईल कलम

३५ जो कजिया आसेल त्याची वहिवाट सन सबा आशर अखेर चालत आसेल तशी होऊन पंचाईत यावी कलम

३६ सारांश जाहल्यावर त्या प्रमाणें चालतो ह्मणोन उभयतां वादी याच्या मान्यता जाहल्या तत्रापी पंचाईत करणार याची संमते सारांशा वर आसावी कलम

३७ खोटी क्रिया करून लांच खाल्ला आसतां ती क्रिया फिरोन लांचाचे कलमा अन्वयें शिक्षा होईल कलम

३८ हर येक लोकांचें काम सरकारांत फिर्याद करावयाचें आसेल त्याजबदल जो कोणी सरकारांत आर्ज बरद बदली करितो त्याजपासून लिहून घ्यावे जे आह्मी ज्या कामा करितां ज्याचा अर्ज करितो त्याजबदल आह्मां कडोन लांच व तर्फदारी वगैरे कांहीं येक गैर दस्तुर नाही आसें लिहून घेऊन नंतर मनास आणावयाजोगें आसल्यास चैवकसी करावी तसें नसल्यास दुसऱ्याणें कोणी बोलूं नये ज्याचा तो येऊन सरकारांत फिर्याद करील तेव्हां दस्तुर माफक मनांत आणावयाचें वरद बदल करणारानें कागद लिहुन दिल्हा आसतां त्याजकडे तर्फदारी अथवा लांच वगैरे बे दस्तुर लागू जाहाल्यास खाली कलम लिहिलें आहे त्या अन्वयें शिक्षा होईल. ज्याजकडे जें काम आसेल त्या कामांत त्यांणीं दस्तुर माफक बोलावें कलम

३९ ज्याजकडे लाच लागू होईल त्यास व देणार यास बेडी घालून परजांत ठेवून देणारा पासून जो लांच दिल्हा आसेल तो बेराज गुन्हेगारी बदल घेऊन व घेणारा पासून दुपट रुपये भरून घेऊन जेथें गुन्हा केला आसेल त्या पेठ्यांत त्याच गांवीं नेऊन ब्राह्मण व मराठे व प्रभु व सेणवी आसल्यास लाहान तट्टावर बसऊन धिंड काढावी धिंड काढणे तो तट्टावरून नाही गाढवा वरून आहे परंतु सदरी लिहिले मंडळीस जातीत घेणार नाहात सबब तट्टा वरील मुकरर केली आसे कुणबी व मुसलमान वगैरे हर येक जातीची दस्तुर माफक गाढवा वरून काढून सोडून देऊन जाहीरनामा करावा ह्मणोन छ ६ मोहरम तारीख १० आगष्ट सन १८२६ इसवी या तारखेचा जाहीरनामा जाला आहे येसीयास लांच देणारानें अगोदर सरकारांत जाहीर केल्यास त्याजपासून गुन्हेगारी व्हावयाची नाही व शिक्षाही व्हावयाची नाहीं सरकारांत न कळवितां परभारा दुसरीयानें समजाऊन शाबूत जाहाल्यास लांच देणारापासून गुन्हेगारी घेतली जाईल हीच शिक्षा व घेणारास सदरहू जाहीरनाम्याबदल शिक्षा होईल लांच देणार व घेणार याचा मजकूर सरकारांत नौकर लोकांपैकीं अगर दुसरा कोणी यानें समजाविल्यानें शाबूत जाहाल्यास ज्या कलमाबदल जो कोणी समजावील आणि

जी बेरीज शाबूद होईलत्या बेरजे पैकी शेकडा रुपये २५ बक्षीस सरकारांतून दिल्हे जातील हे सर्वांनी समजोन जो कच्चा मजकूर आसेल तो सरकारांत जाहीर करावा

कलम

—xxx—

परिशिष्ट*

बोंधले घराण्यांतील कागदपत्र

शके १६७९ ज्येष्ट वद्य ३

श्रीरघुविर

श्री
शाहुराज्ञ
प्रसादन रघुज
स्य यशोधना न
रसुनोस्तु मुधोना
म्र: श्रैषा मुद्रा वि
राजते ॥

नेमणूक पा। टाणा प्रांत चंद्रपुर (पंढरपूर) जी। राजश्री गोविदराव शिवदेव मु॥ समान खमसैन मया अलफ माहे रमजान छ १७

रोज — — खर्च

१००० कमाविसदार जातीस वेतन एक हजार
१७५० स्वार १० दर १७५
१९७४॥ प्यादे ५० नोकरी बा। माहीनी
लव आकार माही प्रं।
१६५ भालदार ३ दर ५ प्रं।
१८०९॥ प्यादे ४७ दर ३॥ प्रो
१९७४॥

· १०० जासूद २
८० मशालची १
४०० कारकून १
१००० भोजनखर्च व किरकोळ खर्च

६२६४॥ एकुण बासष्टसे साडे चौसष्ट रुपये करार करून दिले आहेत येणेप्रमाणे खर्च करणे जाजती खर्च केलयानें मजरा पडणार नाही जाणिजे छ १७ माहे रमजान मोर्तब्र सुद (मोर्तब सुद)

शके १६७९ वैशाख वद्य २

श्रीरघुविर

राजश्री बालाजी पंडित प्रधान गोसावी यासी

सकलगुणालंकरण आखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नो। मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर दंडवत विनंती उपरी येथील कुशळ जाणुन स्वकिय कुशळ लिहित असिले पाहिजे यानंतर जाणोजी भोसले याजकडिल मालमजकुरीचा ऐवज प्रांत वऱ्हाड वगैरे पैकी श्रावण मासचे मुदतीचा येणार त्यापैकी राजश्री गोविदराव शिवदेव मजमदार याचा ऐवज सरकारांत मुबदलयास घेतला आहे रु॥ २५००० पंचविस हजार हे त्याजला देवावे यांचा बोढा फार जाला आहे याजकरिता मदरहु ऐवज आधी देवावा छ १६ माहे साबान सु॥ सबा खमसैन मया अलफ सुज्ञाप्रती विशेष काय लिहिणे लोभ असो दिला पाहिजे हे विनंती (मोर्तब सुद)

{ शिक्का अष्टकोनी
मुधोजी भोसले यांचा }

---

* मागें पृष्ठांक २८ वर सुरू झा।०.ल्या लेखाचें हें परिशिष्ट आहे.

शके १६७९ वैशाख वद्य २

श्रीरघुविर

राजश्री सदाशिव हरी गोसावी यासी अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजेश्री स्नो मु(दु)धोजी भोसले सेनाधुरंधर दंडवत सुा सबा खमसैन मया आलफ राजेश्री गोविंदराव सिवदेव मजमदार याजला सरकारातून दस्तुर नेमून दिला असे बाग मलियाचा ऐवज इजारा रुपये चार लक्ष करार जाहले आहेत. त्यास दर सदे रु २ दोन प्रमाणे रु ८००० आठ हजार मशारनिल्हेस प्रविष्ट करुन पावलीयाचे कबज देणे जाणिजे छ १६ माहे साबान बहुत काय लिहिणे (मोर्तब सुद)

{ शिक्का अष्टकोनी
मुधोजी भोसले यांचा }

बार

शके १६७९ ज्येष्ट वद्य ३

श्रीरघुविर

राजश्री गोविंदराव सिवदेव मजमदार गोसावी यासी छ आखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजेश्री स्नो मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर दंडवत सुा समान खमसैन मया आलफ राजश्री नरसिगराव गोविद याचा पथकाना साल गुदस्ताचा हिसोब करून बाकी निघाली आहे त्याजबद्दल पा (वण) टाण्यासुद्धा तुह्माकडे कमाविर्सीने दिला आहे त्याची नेमणुक आलाहिदा करून दिर्ल. असे तेणे प्रमाणें खर्च करुन बाकी ऐवज यादीच्या बाकिस घेउन इमानें इतबारे वर्तणुक करणें जाणिजे छ १७ माहे रमजान बहुत काय लिहिणे (मोर्तब सुद)

{ शिक्का अष्टकोनी
मुधोजी भोसले यांचा }

शके १६९२ चैत्र शुद्ध १

श्रीशंभुप्रसन्न

श्रीमन माहाराज मातुश्री दुर्गाआईसाहेब यांणी राजश्री नरसिंगराव गोविंद यासी आज्ञा केली ऐसिजे सुा सबैन मया व अलफ पेसजी साहेबी तुह्मास आज्ञापत्रें सादर केली आहेत ती येउन पोचलिच असतील त्याप्रमाणें सरंजामासुद्धा तयारीनिशी जलदीनें येणे तुह्मी जोडी. रा रघुनाथ पंडित याजकडे रवाना केली आहेत ती येथे आलि त्यासमागमे हुजरे व कारकून देउन जलमार्गे मुंबईस रवाना करून तेथून त्याची पत्रें आलि ती तुह्मा कडे पाठविली आहेत सत्वर फौजे मुद्धा अविलंबे येणे जाणिजे नाा छ २९ जिलकाद लेखनसीमा[1] (लेखनसीमा)

शके १६९५ ज्येष्ट वा ३

श्री

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री नरसिंगराव गोविंद यासी सेवक रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार सुा अर्बा सबैन मया व आलफ तुह्मी विनंति-

---

१ ही अक्षरें निराळीं आहेत, दुर्गाआईसाहेब यांचीं असतील.

पत्र पाठविले ते पावले राजश्री गोविंदराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबाहादुर याची व फतेसिंग गाईकवाड याची लढाई झाली त्यांत आपली घोडी पडली. कामकाज जाले व दोनसे राउत जास्त ठेविले आहेत बोज्या भारी आहेत ह्मणुन लिहिले ते कळले ऐशीयास लढाईत काम काज केले हे गोष्ट उत्तम केलित नेमणुके शिवाय ज्याजती दोनशे राउत ठेविले त्याते प्रयोजन काये सेनाखासखेल याणी ठेविले असेल तर त्याचे तीबेचा ऐवज त्याजपासून घेणे सरकारात लडा नाहीं जाणीजे छ ८ रबिलावल बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

शके १६९६ भाद्रपद शुा ७

श्री

राजश्री लोकानी निा नरसिंगराव गोविंद गोसावी यासी

५९ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजेश्री स्नो रघुनाथ बाजिराव प्रधान आशिर्वाद सुा खमस सबैन मया व आलफ तुह्मास राजेश्री दौलत बाबुराव याजबराबर देऊन राजश्री गोविंदराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेरबाहादुर याचे कुमकेस पाठविले त्यास देशी फितुरीयानी मुला माणसास पेच पाडिला आसता तुह्मी एकनिष्टेन सरकारचाकरी वरी आहा ह्मणुन मशारनिल्हेनी लिहिले ते कळले ऐशास तुह्मी खातरजमेनी एकनिष्टपणे सरकारसेवेवरी काईम असणे सारचे पेच निवारण होतील जाणिजे छ ५ रजेब बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

श्रीसांब ० सपुत्रोति जयते राजा शाहु नरपती हर्षनिधान रघुनाथ बाजीराव मुख्य प्रधान

शके १६९६ भाद्रपद शुा ११

श्री

राजश्री लोकानी नि॥ नरसिंगराव गोविंद गोसावी यासी

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्नो रघुनाथ बाजीराव प्रधान आशिर्वाद सुा खमस सबैन मया व अलफ राजेश्री दौलत बाबुराव यास हुजूर यावयाची आज्ञा केली आहे तरी तुह्मी त्याजबराबर निघुन येणे रोजमुरे व नालबंदीचे ऐवजा करिता विलंबावरी न घालणे छ ९ रजब बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

{ शिक्का गोल रघुनाथ बाजीराव यांचा }

शके १६९७ आश्विन वद्य ७

श्री

आखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजेश्री नरसिंगराव गोविंद गोसावी यास सेवक रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार सुा सीत सबैन मया व आलफ प्रांत कर्नाटक येथील कामकाज तुह्मास सांगोन रवाना केले असे तरी प्रांत मजकुरी जाऊन संस्था-

१ हीं अक्षरें रघुनाथ बाजीराव यांचीं.

नीक देसाई देशपांडे वगैरे यासी जमा करुन ते तुह्मी एकत्र होऊन झाडून प्रांतातील ठाणी हस्तगत करून सरकार अमल बसवून पैका वसूल करणे सरकारकाममुले सीबंदी-खर्च वगैरे लागेल तो वाजवी हिसेब पाहुन मजरा दिल्हा जाईल जाणिजे छ १९ साबान बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

बार

शके १६९७ आश्विन वद्य ३

श्री

आखंडीत लक्ष्मी आलंकृत राजश्री लिंगापा हणमत गौडा देसाई पा हावणुर गोसावी यासी

सेवक रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार सुाा सीत सबैन मया व अलफ वामनराव गोविंद व आनंदराव रास्ते याजकडिल तालुक्याचा व धारवाड वगैरे येथील मामलतीचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राा नरसिंगराव गोविंद यास पाठविले आहेत तरी तुह्मी मशारनिल्हेसी रुजु राहुन हरएक विषई साहीत्य करित जाणे पाा मजकुराचा अमल देत जाणे व सरकारसेवा करून दाखविलीयाने तुमचे सेवेनुरुप सर्फराजी केली जाईल जाणिजे छ १५ शाबान बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

बार

शके १६९७ आश्विन वाा ३

श्री

राजेश्री आच्यापा नाईक किल्ले बदामी गोसावी यासी

५ आखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य स्नेाा रघुनाथ बाजीराव प्रधान आशिर्वाद सुाा सीत सबैन मया व अलफ राजश्री आनंदराव भिकाजी व वामनराव गोविंद व ताल्लुके धारवाड वगैरे जिल्हेचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राा नरसिंगराव गोविंद यास पाठविले आहे तरी तुह्मी मशारनिल्हेसी रुजु राहोन हरएक विशी साहिते करित जाणे व किल्ले मजकुरचा अमल देत जाणे सरकारसेवा करून दाखविलीयाने तुमचे सेवेनरुप सरफराज केले जाईल जाणिजे छ १५ शाबान बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

शके १६९७ आश्विन वद्य ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

५ माा आनाम देशमुख व देशपांडे पाा बेटगीर यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुाा सीत सबैन मया व आलफ मौजे मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची +++ करोन राा नरसिंगराव गोविंद यास पाठविले आहेत तरी तुह्मी मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पाा मजकुरचा अमल सुरलीत देत जाणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वाा ३

श्री

राजश्री दौलतराव हिंदुराव घोरपडे गोसावी यासी

सकलगुणालंकृत आखंडीत लक्ष्मी + + + + + ++ रघुनाथ बाजिराव प्रधान

आसिर्बाद विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकिय कुशल लिहित ज'णे विशेष वामनराव गोविंद व आनंदराव भिकाजी याजकडिल तालुकियाचा व धारवाड वगैरे येथील मामलतीचे बदोबस्ताकरिता येथुन राजश्री नरसिंगराव गोविंद पाठविले आहेत तरी आपण हरएक विशी मशार निल्हेचे साहित्य करोन अमलाचा बंदोबस्त होये ते करावे रा छ १५ शाबान बहुत काय लिहिणे हे विनती (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

राजश्री बासापा नाईक संस्थान हरपनहाली गोसावी यासी

छ सकलगुणालंकरण अखंडीत लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री स्नो रघुनाथ बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरी येथील कुशल जाणुन स्वकिय कुशल लिहितजाणे विशेष वामनराव गोविंद व आनंदराव भिकाजी याजकडील तालुकियाचा व धारवाड वगैरे येथील मामलतीचे बंदोबस्ताकरिता हुजुरुन राजश्री नरसिंगराब गोविंद पाठविले आहेत तरी तुम्ही हरएक विसी मानिलेचे साहित्य करोन अमलाचा बंदोबस्त होये ते करणे ता छ १५ शाबान बहुत काय लिहिणे (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

छ मा अनाम देशमुख व देशपांडे पा बोहाटी यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व अलफ पा मजकुरचे अमलाचे बंदोबस्त'ची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

छ मा अनाम देशमुख व देशपांडे पा दाडवाली यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे बंदोबस्ताची आज्ञा करुन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरुन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु होउन राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीरात्र यांचा }

छ मा अनाम देशमुख देशपांडे पा गोकाक यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया आलफ पा मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ता ×××× अज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंदराव यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरीचा अमल सुरलित देणे

जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

५ मा आनाम देशमुख देशपांडे पा तेरदल यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व अलफ पा मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन आज्ञा करून पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेस रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ साबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन व॥ ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

५ मा अनाम देशमुख व देशपांडे पा धारवाड यास रघुनाथ बाजीर व प्रधान सुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे तुमचे अमलाचा बंदोबस्ताची आज्ञा करून रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरुन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा आमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

५ मा अनाम देशमुख देशपांडे पा हुबली यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचा बंदोबस्ताचे आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देत जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

५ मा अनाम देशमुख देशपांडे पा धारवाड यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचा बंदोबस्ताची आज्ञा करुन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

५ मा आनाम देशमुख व देशपांडे प्रा कलघटी यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुराचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरीचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा अनाम देशमुख व देशपांडे पा कडकोल यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान मुा सीत सबैन मया व अलफ मौजे मजकुरचे अमलाचा बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी मानिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा आनाम देशमुख व देशपांडे पा येकोडी यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान मुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचा बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणिजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा अनाम देशमुख व देशपांडे पा कुदलगी यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान मुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचा बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही यासी रुजु होउन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा आनाम देशमुख व देशपांडे प्रा तडस यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान मुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा आनाम देशमुख व देशपांडे पा हरीहर यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान मुा सीत सबैन मया व आलफ पा मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा मजकुरचा आमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा। ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

छ मा। आनाम देशमुख व देशपांडिये पा। अमीनबावी यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सु।। सीत सबैन मया व आलफ पा। मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा। मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा। ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

छ मा। आनाम देशमुख व देशपांडे पा। मुलगुद यासी रघुनाथ बाजीराव प्रधान सु।। सीत सबैन मया व आलफ पा। मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा। मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा। ३

श्री

शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा

छ मा। आनाम देशमुख व देशपांडे पा। मिसरीकोठ यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सु।। सीत सबैन मया व आलफ पा। मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा। मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा। ३

श्री

{ शिक्का गोल
रघुनाथ बाजीराव यांचा }

छ मा। आनाम देशमुख व देशपांडे पा। जमखेडी यास रघुनाथ बाजीराव प्रधान सु।। सीत सबैन मया व आलफ पा। मजकुरचे आमलाचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास हुजुरोन पाठविले आहेत तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन पा। मजकुरचा अमल सुरलित देणे जाणीजे छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)

शके १६९७ आश्विन वा। ३

श्री

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजेश्री श्रीनिवास वेंकटाद्री नाईक देशाई पा। गदग गोसावी यास

सेवक रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार सु।। सीत सबैन मया व आलफ राजश्री आनंदराव भिकाजी व वामणराव गोविंद व तालुके धारवाड वगैरे जिल्हेचे बंदोबस्ताची आज्ञा करोन रा। नरसिंगराव गोविंद यास पाठविले आहे तरी तुम्ही मशारनिल्हेसी रुजु राहोन हरएक विशी

माहीते करित जाणे पा मजकुर चा अमल तुम्ही देत जाणे सरकारसेवा करुन दाखविलीयानें तुमचे सेवेनुरूप उर्जित केले जाईल छ १५ शाबान आज्ञा प्रमाण (लेखनावधी)*

शके १६९८

(नक्कल दिसते)

श्रीमार्तंडप्रसन्न

यादि करार राजेश्री वेंकाजी विठ्ठल सुा गबा सबैन मया अलफ बोलिजिवक

२५०० ऐन तैनात दोन हाजार

१००० पालखी

१ पालखी बक्षिस कलम एक

१००० तैनात बारमाही

१ अफतागीर घ्यावे पेशवेशाही

जाधव राईकरार केला.

२५० माणसे

२ खिजमतगार आफतागिर आसाम्या

पाच प्रमाणे १०

१ आफतागिऱ्या आ ६

१ माशालिची आ ५

४ २१

दर माहा दर आ रुपये ५ प्रा शिवाय अफतागिराजऐ. दमाहा २१ एकविस प्रा बारमाही रुपये

२५० भोजन खर्च बारमाही

३५००

शिवाय बाद कापड सुमार ५०० पाचशे करार

येणे प्रमाणे करार

शिवाय मधिल हिशेब आमचे आनुमतें देउ तो घ्यावा. कलम

शके १६९८ पौष शुद्ध १

श्री

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके १०३ दुर्मुखीनाम संवत्सरे पौष्य शुद्ध प्रतिपदा भृगुवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजाशिवछत्रपती स्वामी याणी राजश्री नरसिंगराव गोविंद यास आज्ञा केली ऐसि जे पेशजी स्वामिनी तुह्मास आज्ञापत्रें सादर जालि आहेत तीं येउन पोहचलि च असतील त्याप्रो सरंजामासुद्धा स्वारीनिशी जलदीने येणे तुह्मी जोडी राजश्री रघुनाथराव पंडित याजकडे रवाना केलित तीं येथें आली त्यासमागमे सरकारचे हुजुरे व कारकून जलमार्गे मुंबईस रवाना करून तेथुन त्याची पत्रें आली ती तुह्मा कडें पाठविली आहेत

---

* ह्या स्वरुपाची ह्या च तारखची रघुनाथ बाजीराव याची पत्रें खालील लोकांस गेलीं आहेत.

राजश्री सुरराव बळवंत राजश्री व्यंकटपती नाईक बाहरी संस्थान सुरापुर [शाबुत] राजश्री वारभद्र देसाई संस्थान कितुर [बहुतेक फाटलेलें] राजश्री शंकरराव लिंगोजी गोसावा (बहुतेक शाबून) राजश्री लिंगापानायक गोडा देसाई मामले तोरगल (अर्धवट फाटलेलें) राजश्री मुरारराव हिंदुराव घोरपडे सेनापती ममलकतदार (छापत्रावर फक्त मायना आहे बाकी फाटलें आहे.)

सत्वर फौजेसुद्धा अविलंबे येणे जाणिजे निदेश[1] समक्ष (मर्यादेयं विराजते)

रुजु समत मंत्री
सुरु सुद बार सुद समत सुद बार

शके १६९८ पौष शुा ६

श्री

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री नरसिंगराव गोविंद याम सेवक रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार सुा सबा सबैन मया व अलफ तुह्मी विनंतीपत्र पाठविले ते प्रविष्ट जाले सोलापुरकर संस्थानीक यानी सरकारचाकरीवर लक्ष ठेऊन आपले सरजाम सुद्धा मुलखाच्या बंदोबस्तास हजीर जाले आहेत. याची एक निष्ठता सरकारांत फार आहे एवेशी त्याचे हि विनंतीपत्र हदूर आहे ह्मणून सविस्तर लिहिले ते कळले ऐशास तुह्मी तिकडील बंदोबस्तास संस्थानीक सामिल करून फौज धरलित याज वरुन संतोष जाला फार उत्तम गोष्ट केलित ह्या उपरी हि भारी फौजेचा जथ पाहून मुलकाचा तिकडील बंदोबस्त करणे. संस्थानिकानी यावेळेस मातबर चाकरी करून दाखवावी आणि ते करून दाखवितील मर्द माणूस आहेत त्याजविशीं खातर जमा च असे त्यास हि पत्र सादर केले असे चाकरी बजाऊन दाखविल्यावर त्याजवर कृपाच केलि जाईल तुह्मीही शाहाणे मनुष्य हिमातिचे आहा तुमच्या पुस्त पन्हया विषई राजश्री बाजिराव गोविंद यास लिहिले आहे. व आणखिही तुह्मास जे सामिल होतील ते करून घेउन फौजेचा जथ धरून तीकडिल मुलखाचा बंदोबस्त करणे खासास्वारी मुंबईस दाखल जालि आहे अंगरेजास विलायतचा हुकुम आला ह्मणजे मसलत सुरु होईल. तुह्मी जरपटक्याविषई अर्ज सांगोन पाठविलात त्यास पंढरपुर पावेतो मुलकाचा बंदोबस्त करून चाकरी बजाऊन दाखविणे. फितुरियाची फौज तुह्मावर आल्यास ताराज करणे ह्मणजे तुह्मास जरीपटका सरकारातून बाहाल च केला असे जाणिजे छ ५ जिलकाद बहुत[2] काय लिहिणे (लेखनावधी)

शके १६९८ माघ शुद्ध ५

श्री

स्वास्ति श्री राज्याभिषेक शके १०३ दुर्मुखी नाम संवत्सरे माघ शुा ५ सौम्यवासरे क्षात्रय कुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपती स्वामी यानी राजश्री नरसिंगराव गोविंद यासी आज्ञा केली ऐसि जे स्वामिचे सेवेसी तुह्मी विनंती पत्र पाठविले ते प्रविष्ट जाले हाली जानोजी चोर हुजुरखाना केले आहेत जबानी अर्ज करतिल त्यावरून धन्यानास आणुन सेवकास आज्ञा करणार धनी समर्थ आहेत ह्मणौन विनंती पत्री लिहिले प्रमाणे निवेदन जाले आशास राजश्री येशवंतराव सींदे सरसुभेदार यासी आज्ञा जाहालि असे राव मशारनिल्हे याणी तुह्मास लिहिले आहे त्यावरून कलेल जाणिजे नीदेश[3] समक्ष (मर्यादेयं विराजते)

रुजु सा मंत्री

---

१ शिव छत्रपतीचीं अक्षरें. २ हीं अक्षरें रघुनाथ बाजीराव याच हातचीं. ३ हीं अक्षरें राजा शिवछत्रपति याची.

सुरुसुद समत

बार बार

शके १६९८ फाल्गुन शु॥५

श्रीशंभुप्रसन्न

श्रीमन्माहाराज मातुश्री दुर्गा आईसाहेब याणी राजश्री नरसिंगराव गोविंद यासी आज्ञा केली ऐसि जे सुा सबासबैन मया व अलफ साहेबाचे सेवेशी तुह्मी विनंतिपत्र पाठविले ते प्रविष्ट जाहाले हलि जोनोजी चोर हुजुर रवाना केले आहेत जबानी अर्ज करतील त्यावरून ध्यानास आणुन सेवकास आज्ञा करणार धणी समर्थ आहेत ह्मणोन विनंती पत्रि लिहिले प्रमाणें निवेदन जाले ऐशास चिरंजीव राजश्री यशवंतराव शिंदे सरसुभेदार यास आज्ञा जाहाली आहे राव-मशारनिल्हे याणी तुह्मास लिहिले आहे त्यावरून कळेल जाणिजे ता छ ४ माहे मोहरम लेखनसिमा

बार

शके १७०६ भाद्रपद वा।१२

नक्कल

श्री

राजश्री नरसिंगराव गोविंद गोसावी यासी सेवक माधराव नारायण प्रधान नमस्कार सुा खमस समानीन मया व अलफ तुह्माविशीं रा भास्कर शंकर यानी विनंती केली कीं मागील आपराध माफ करावे व पुढे फंदफितुरी अगर कोणती वावगी वर्तणूक न करिता जामिन सरकारात देउन स्वस्थ राहातील ह्मणून त्याजवरून हे पत्र सादर केले आहे. तरी सदरहू कराराप्रमाणे सरकारांत जामिन देउन कोणेविसी वावगी वर्तणूक अगर फंद-फितुरी न करिता स्वस्थ राहावे ह्मणजें कोणेविशी उपसर्ग लागणार नाहीं खातर जमेने हुजुर येणे जाणिजे छ २५ सवाल आज्ञा प्रमाण

शके १७०७ चैत्र शुा २

नक्कल

तैनात जाबता नरसिंगराव गोविंद सिलेदार सुा सीत समानीन मया व अलफ-जदिदसाल मजकुरी पासोन करार करून ठेविले बो।लि स्वार

१ खासा करोल, भालेकरी
अडहत्यारी

१०१

तैनात ———————— रुपये

नक्त ——— रुपेय कापड जातीस
३५०० जातीस देखिल आंख ७००
पालखी स्वाराम दर २५
३०००० स्वार १०० दर प्रमाणे २५००
स्वाराम ३०० प्रमाणे ९५००

३३५००

तेहतीस हजार रुपये व सातसे आख कापड सालिना तैनात जाजती खाशास पाचशे रुपये नैनात व राउनास आख सुद्धा हजार

श्री नालबंदी

---

१ हीं अक्षरें निराळी दिसतात.

नक्त	रुपये	कापड आख
१२०० खासा		५००
१००० जातीस		रावतास दर २०००
२०० पालखी		२० प्रा
१२००		२५००

१२५०० स्वारास दर १२५ प्रा

१३७००

तेरा हजार सातशे रुपये व पाचशे आख कापड नालबंदी ज्याजती रावतास कापड आख दोन हजार येणेप्रमाणे करार फौजे बराबर पावेल येणेप्रमाणे

तनात पैकीं राजमरा

	रुपये
३५० जातीस दुमाही देखील पालखी	छ १ सन सीत समानीन
४५० स्वारास आठवड्या प्रमाणे ४॥ प्रमाणे	चैत्र मास

८००

आठसे रुपये पैकीं जातीस दुमाही साडे तीनसे व रावतास आठवडा साडे च्यारशे येणेप्रमाणे गणतीचे तेरीख पासून रोजमरा

शके १७०७ भाद्रपद वा १२

नक्कल

श्री

राजश्री कानोजी बावा मोहिते हंबीरराव गोसावी यासी

छ अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य रा नरसिंगराव गोविंद आशिर्वाद विनंती उपरी कारणे इमान पत्र लिहुन दिल्हे ऐसाजे पेशजी कैलासवासी श्रीमंत दादासाहेब याजपासी होतो त्यासी हल्लि हुजुर श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान याजपासी आलो ऐसियासी सरकारातून आज्ञा जालि कीं सरकारांत जामिन देऊन सेवा चाकरी एकनिष्ठपणें करावी ऐशास आह्मी आपणास सरकारांत जामिन दिल्हे त्याजवरून आपण आह्मास जामिन होऊन जामिन कतबा सरकारात दिल्हा त्यासी आह्मी सरकार आज्ञेप्रमाणें सेवा करून चाकरी निष्टेन करू अंतर पडो देणार नाहीं यासी श्रीची शेफथ असे हे इमानपत्र लिहून दिले सही सुा सीत समानीन मया व अलफ तेरिख छ २५ माहे जिलकाद

शके १७०७ आश्विन शुा ५

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधानसाहेब स्वामिजींचे शेवेसी

आज्ञाधारक + + + सगाजी नरसिंह देशपांडे पाा भोसे कृतानेक साा नमस्कार विनंती विज्ञापना ऐसिजे राजश्री नरसिंगराव गोविंद श्रीमंत राजश्री दादासाहेबाकडे होते हाल्लि स्वामीपासी हुजुर आल त्यास आज्ञा केलिकीं सरकारात जामिन देउन एकनिष्ठपणे सेवा करून असावे त्याजवरून मशार निल्हेस आह्मी जामिन जाहलो असो आज्ञेप्रा चाकरी एकनिष्टपणें करतिल फंदफितुरी केल्यास आपण हाजीर करू हजर न करू तर त्याचे निसबतीचा जाब करु हा जामिन कतबा लिहून दिला सुा सीत समानिन मया व अलफ छ ४ माहे जिल्हेज

शके १७०७ आश्विन शुा ५

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधानसाहेब स्वामिजीचे शेंवेसी

आज्ञाधारक पांडुरंग रामचंद्र कुळकर्णी मौजे माढे प्रा + + + कृतानेक सा नमस्कार विनंती विज्ञापना ऐसीजे राजश्री नरसिंगराव गोविंद श्रीमंत राजश्री दादासाहेबाकडे होते हलि स्वामीपासी हुजुर आले त्यास आज्ञा केली कीं सरकारात जामीन देऊन एकनिष्ठपणे सेवा करून असावे त्याजवरून मशार निल्हेस आह्मी जामीन जाहालो वरून मशार निल्हेस आह्मी जामीन जाहालो आसो आज्ञेप्रमाणे चाकरी एकनिष्टपणे करतील फंदफितुरी केल्यास आपण हजर करू हजर नकरू तर त्याचे निसबतीचा जाब करू हा जामीन कतबा लिहून दिला सही दस्तुर सिका सीत समानीन मया व आलफ ७ ४ माहे जिल्हेज

शके १७१४ आषाढ शुा १

श्रीगणेश

राजश्रीयाविराजीत राजमान्य राजेश्री नरसिंगराव देसाई गुतीकर स्वामी यासि. सेवक गंगाधर गोविंद नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकिये लिा विशेष तुह्मी पत्र पाा ते पावले जकातीकडील चोरीच्या जाबसालाकरिता खुपसिंगीवर रोस जाला आहे त्यास अजपर्यंत चोऱ्या जाल्या त्या गावकरी भरीत आले नाहीत जकातदार व मेठकरीच भरतात येविषई रामाजी हरी यास आज्ञा व्हावी ह्मणोन लिहिले ते विदित जाले ऐसियांस एविषई राा रामाजी हरी आपटे यास लिहुन पाठविले आहे वाजवि चौकशी करून सुदामत चालत आल्या अन्वये करतलि ताा छ २९ सवाल सुा सलास तीसैन मया व आलफ बहुत काय लिहिणे हे विनंती

शके १७१८ माघ शु॥ १५

नकल

श्री

यादी नरसिंगराव व गोविंद सिलेदार मृत्यु पावले याचा उतरकार्य खर्चास सुा सबा तीसैन मया व आलफ रुपये १०००

क्रयेच्या खर्चास एक हजार रुपये देवावे देणे

छ १३ साबान सनसबा तीसैन माघमास चीर्टी लिहिणे

श्रीशंभुप्रसन्न

राजश्री नरसिंगराव गोसावी यास ७ अखंडित अक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजेश्री स्नो यशवंतराव सिंदे सरसुभेदार दंडवत विनती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकिय लेखन करित असीले पाहिजे विशेष श्रीमंत धणीसाहेबी तुह्मास येणेविषई आज्ञापत्रें व आमची पत्रें पेसजी रवाना केली ती पोहचलिच असतील तरी फौजेमुद्धा जलदिनें येणे तुह्माकडून राजेश्री रघुनाथपंडित याजकडे जोडी रवाना केली ती येथे येउन पोचली येथुन सरकारचे हुजुरे व कारकून समागमे देउन मुंबईस पाठऊन तेथुन उतरे आलि ती तुह्माकडे पाठविली आहेत या समागमे

---

१ हीं अक्षरें निराळीं आहेत.

सरकारची ही आज्ञापत्रें सादर आहेत अविलंबे फौजेसुद्धा सरंजामानिशी येणे कळले पाहिजे बहुत काय लिहिणे[1] हे विनंती

श्रीशंभुप्रसन्न

राजश्री नरसिंगराव गोसावी यासी

छ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नो येशवंतराव सींदे सरसुभेदार दंडवत विनंती उपरी येथील क्षेम जाणोन स्वकिय लेखन करित असले पाहिजे विषेश आपण श्रीमंत धणीसाहेबाचे शेवेसी विनंतीपत्रे पाठविली व आह्मासही पत्र पाठविले ते प्रविष्ट होउन लिहिला मजकूर कलला ऐविसी श्रीमंत धणीसाहेबाची आज्ञापत्रें सादर आहेत आपण कितेक मनसबेचा अर्थ जानबा यासमागमे सांगुन पाठविला व पत्री ही लिहिला ऐसियासी आपण सरंजामासुद्धा श्रीमंत धणीसाहेबाचे सेवेसी येऊन पोहचलेस बहुत उपयोग आहे पोटापाणेचा अर्थ दर्शविला आह्यास तिकडेच मुलुक मारून चालविता तैसे च सरंजामासुध्धा हुजुर येऊन ईकडिल मुलकात न्युन काय आहे यास्तव लिहीले प्रमाणे सत्वर आलेस बहुतच मनसबेचे उपयोगी आहे इकडून नवाब बाहादर ही सनिधच आले आहेत तिकडून आपण आलेस कार्यापयोगीच आहे येविषयी राजश्री परशरामपंत यानी ही आपणास लिहिले आहे त्यावरुन कळले पाहिजे बहुत काय लिहिणे[1] हे विनंती

श्री

राजश्रीया विराजीत राजश्री नरसिंगरावजी स्वामीचे शेवेसी पो॥ परशराम बल्लाळ गणपुले कृतानेक नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल ता॥ छ ५ मोहरम मुक्काम करविर जाणोन स्वकिय कुशल लिहित असले विशेष आपण जानोजी चोर याजबरोबर पत्र पाठविले व जबानी कित्येक प्रकारचा मजकूर सांगितला त्याजवरोन सविस्तर कळले ऐशास तुह्मी फौजेसुद्धा ह्या प्रांती यावे ह्मणोन पेशजी पत्र पाठविलेच आहे हलि श्रीमंत माहाराज छत्रपती स्वामी याची व राजश्री सरसुभेदार याची पत्रें रवाना केलि आहेत व कित्येक मनसबयाच्या गोष्टी जानोजीशीं सांगितल्या आहेत हे चित्तांत आणोन इकडे फौजेसुद्धा आल्यावरी दर्शनाअंती सर्व गोष्टी सिद्धीस जातील आपले येण्याचा निश्चय असल्यास उतर आल्यावर श्रीमंताकडे जोडी रवाना करून देऊ आपणही पत्रें श्रीमंतास लिहून पाठवावी ह्मणजे आमचे जोडी बरोबर जलमार्गे रवाना करून देउ एविसीं विलंब न करावा मसलतीचा समय हाच आहे बहुत[2] काय लिहिणे कृपा करावी हे विनंती

शके १६९८ सुमार

श्री

राजश्रीयाविराजीत राजमान्य राजेश्री नरसिंगरावजी स्वामी गोसावी यासी सेवक बाजीराव गोविंद सा॥ नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल छ ११ रबिलावल जाणुन स्वकिय लेखन केले पाहिजे + + + + + + + + + पत्र पाठविले लिहिले सविस्तर कळले व रा॥ नारोराम याणी (मुखोद्गत) सांगितल्यावरून कळले असे

[1] हीं अक्षरें बाळबाधेर्ति वेडी वाकिडी. [2] ही अक्षरें परशराम बल्लाळ गणपुले यांची आहेत.

यासी नबाबसाहेबास वर्तमान सांगितले पाहिजे तेथुन जाबसाल होईल त्याप्रमाणे लेहून पाठउ दरबारातून जाब लवकरी पावेल + + + + ह्मणाले कीं आपणास गहावयासी अवकाश नाहीं याजकरिता उतर लेहून दिले आहे बहुतें काय लिहिणे लोभ करावा हे विनंती

श्री

रो या विराजीत राजमान्य रा नरसिंगराव देसाई स्वामीचे शेवेसी पा जिवाजी अनंत फडक मा नमस्कार विननी उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकिय कुशल लेखन करित गेले पाहिजे विशेष तुम्ही पत्र पाठविले ते पावले श्रीमंत रो बाळासाहेबानी तुह्मास पत्र पाठविले त्याची नक्कल पाठविली ते पावली लिहिला मजकुर सविस्तर कळला आणि रो नारोराम याणी ही नकार्नीचे मजकुर सांगितले ऐसियास नकार्नीचे मजकुर आहे तो खडल्याचे आहे सर्व मजकुराविशीं रो रामाजीपंत आपटे आलेच आहित त्यास तूर्त राजश्री बाबुराव पा यासी आह्माकडे पाठवावे ह्मणजे मुलपामोन सर्व मजकुर रुबरु विचारून मग मशारनिल्हेस पत्र पाठवावयाचे सर्वाचे विचारे करावयास येईल आजच रा पाटील यासी पाठवावे कळावे बहुत काय लिहिणे लोभ किजे हे विनंती

श्री

शेवेसी नरसिंगराव गोवेद विनंती एसाजे स्वामीचे पादाजवळ येऊन आजपर्यंत नव दाहा वर्षे जाली त्यांत देणे साहासष्ट हजार रुपये केले एकतर देणेचे पेचांत आणि पुढे अन्नवस्त्र नाहीं यास्तव सर्व फौजेचे कारभारी व स्वामीचे पदरचे मुत्सदी यास पराकाष्ट विनंती करावयाची तेथवर केली परंतु मजविशीचे दैन्य स्वामीजवळ कोणी सांगत नाहीं प्रत्तीक्षा प्राण जावा हा समय आला आहे स्वामीस क्रोध मजविशीचा आसल का की ज्याची चाकरी केली त्याची एकनिष्टपणें केली आता स्वामीपाय पाहिल्यावर इतका खराबा जाला परंतु वाकडी गोष्टे सवका + + + + + पासून जाली आमचा शेवकाचा स्वधर्म हाच कीं ज्याची शेवा करावी त्याची एकनिष्टपणे करावी स्वामी सुज्ञत्र आहेत परंतु जे जाले ते जाले आता स्वामीचे चित्तातील संशय दूर होउन मजपासून शेवाचाकरी घेऊन मी एकनिष्ट आहे अथवा नाहीं याची परीक्षा करावी एकनिष्टेचे पेचामुळें ही अवस्था जर मजकडून आंतर स्वामीचे पायाजवळ जाल्यास स्वामीचे पाये व कासीविश्वेश्वर साक्ष आहे ह्या उपरांत्तीक उपेक्षा केल्यास निरापक्ष विनंती करणार कोणी नाहीं तोंड काल करून जोवईल आणि फार वाईट क्रीया भ्रष्ट होतो दुसरी यास विनंती करावयास सांगितल्या अर्थी तातपर्य पाहतात यास्तव मजजवळ अर्थ नाहीं उपेक्षा केल्यास प्राण जाईल यास्तव विनंतीहि लिहिली आहे इतकही लिहिले आहे यात ही आपला संशय नच जाये तर एक सनेसी बोलाउन मजला सनेश ग्रहण यावे त्यात माझे लिहिण्याची मीमा

---

१ हस्ताक्षर निराळें.

असें स्वामीचे मर्जीस येईल तैसे करावे व आपल्यावाचून माझा त्राता दुसरा नाहीं शेवेसी शृतहोये हि विनंती

श्री

राजश्रीया विराजीत राजमान्य राजेश्री बाजीराव गोविद स्वामीगोसावी यासी पो रघुनाथ बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरी येथील + + + + + खुशाली लिहित जाणे विशेष रा नरसिंगराव गोविद मोरापुराकडे रवाना केले होते त्यास सांप्रत मशारनिल्हे व सस्थानिक एक विचारे होऊन सरकार चाकरीवर लक्ष ठेउन कांही फौजेचा जथा धरून मुलकाची जप्ती करित आहेत येविर्सी संस्थानीकानी व नरसिंगराव गोविंद यानी हुजुर विनंतीपत्रे लिहिली आहेत त्याजवरुन हे पत्र तुह्मास लिहिले आसे हे तरी उभयता फौज धरुन पंढरपुर पावेतो जप्ती करतील तुम्ही ही त्याची कुमक करणे जाणिजे छ ५ जिलकाद बहुत काय लिहिणे हे विनंती

श्री

यादी लक्षुमणराव नरसिंह याची विज्ञप्ती ऐसिजे तीर्थरुप नरसिंगराव गोविद याणी श्रीमंत साहेबाचे पायी लक्ष ठेउन सेवा एकनिष्टे केली वडिलोपार्जित संग्रह पागा हत्ती व कांही घुड्या संचय होता ती अगदी नाहिसा होऊन कर्ज मनस्त्री जाले कित्येक लोक पेचात आले व भाउबंद व आपविशी याजवर पेच पडले करनाटक प्रांतापासोन क्षेत्र पंढरपुर पर्यंत फौजा धरून भाउशी लढाई केली व करकंबेवर होळकर व मिरजकर व सरकारी कुमक तोफासुद्धा पन्नास हजार फौजेसी तीन महिने टकर दिली हे सर्व त्याचे श्रम साहस स्वामी जाणतात बहुत दुःख भोगुन डोळ प्राण ठेउन होते त्याचे एकनिष्टेचे फळ इतकेच की स्वामीचे पाये दृष्टी पडल्यानंतर देह ठेविला यात सर्वनोपरी त्याची सार्थकना जाली कृपेची जोड करुन ठेविली-मी कृपा अवलोकन मजवर आहे आह्मास साहेबाचे पायाखेरीज आधार किमपी नाही वडिलाचा हेत होता त्याप्रमाणे अर्ज लिहिला आहे.

१ पो करकंब अर्ज करून मागावयाचा हेत बहुत होता त्यास तुर्त पा मजकुर पैकी मौजे उंबरे वतनाचा गाव आहे तो गाव देखील करकंबच्या खटल्या पासोन पारखा झाला आठ नउशे रुपये वसुलि आहेत तेवढा गाव + + + + + + + इनाम करून देवावा ह्मणजे तीर्थरुप मातोश्री तेथे स्नानदान करून राहातील

१ माझी मुंज यंदा केली पाहिजे स्वामीनी केल्याशिवाय होत नाहीं.

१ साहेबाचे आज्ञेवरून मुंडवयाचे तळावर तीर्थरुपानी लोक ठेविले त्याचे खर्चास भोसल्याकडील चार लक्ष रुपयेची खत व कागदपत्र वो जगन्नाथ शास्त्री जवळ गाहाण ठेऊन पाच हजार रुपये कर्ज घेतले ती खते साहेबानी रूबरु आणुन उगवाणी याचा अर्थ करावा ह्मणजे कर्जमुक्त होऊन सेवेत मुखरूप राहु

१ जातीची बोली ठराऊन देऊन सेदोनचे लोकासुद्धा चाकरीस असावयाचा बंदो-

बस्त करून देऊन पालखीसुद्धां सरंजाम लाऊन देणार धणी समर्थ आहेत वडिल येथे विपत्य भोगुन होते आता कृपा करून बंदोबस्त करुन घ्यावा

१ नीर्थरुपाचे पुतणे बाबु + + + + यार्जावसी आनंदराव शिवाजी याणी साहेबास अर्ज करून भेटी केली होती त्याचे जातीचा बंदोबस्त करून देववितो ह्मणोन आश्वासन झाले होते त्याचा बंदोबस्त कृपा करून साहेबानी करून द्यावा फार दिवस जाले

५

एकूण कलम पाच विनंती अवलोकन करून कृपालु होऊन बंदोबस्त करून दिल्हा पाहिजे

श्री

राजश्रीयाविराजीत राजमान्य राजश्री बापु स्वामिचे शेवेसी

पो विठलराव शिवदेव कृतानेक सा नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकिय कुशल लेखन करावे विशेष गोविंदराव शिवदेव यांनी पुण्यात कर्जे घेतली आणि राजश्री मुधोजी भोसले याजकडे ऐवज दिला त्यावरील ऐवज फिरावा सावकारास पाववावा तो योग जाला नाहीं गोविंदराव यांनी तगादा भोसल्यास केला तेव्हा सरकारातून मना केले याजमुले याचा गुंता तैसाच राहिला सावकार तगादे करितात त्यास गोविंदराव गुदस्ता निवर्तले चिरंजीव त्याचे राजश्री नरसींगराव गोविंद आमचे पदरी आहेत त्यास धनी सावकार तांबवेकर वगैरे चौकी बसवितात रुण निघणे नाहीं परंतु तसदी होती एविसी आपल्यास पत्र घ्यावे ह्मणोन विदित केले त्याज वरुन स्वामीस पत्र लिहीले आहे तरी विचारें करुन चौघास सांगावे भोसल्या कडिल निर्गम होउन आल्यास यासी देणेदाराची काळजीच आहे तो पावतो त्याजवरी जमी न बसे ते करविले पाहिजे विशेष लिहिणे लोभ असो दिजे हि विनंती

श्री

नक्कल

शेवेसी नरसिंगराव गोविंद विनंती ऐसी जे मजला आपणा जवळ येऊन आठ नउ वर्षे जाली येथील फौजेचा कारभारी यासी जितकी पराकाष्टा करावयाची ती केली दुसरीकडे गेलो नाहीं असे असता माझा काहींच परिणाम नाहीं ऐशा बहुत संकटात आहे माझा मानस होता की स्वामीसेवा एक वेळ करुन दाखवावी ते ही माझे दैवी नाही व मृत्य ही येत नाही तत्रापी आपणास न कळता परागंदा व्हावे तेव्हा मी स्वामी जवळ आश्रीया पुरस्कर आलो असे असता न कळता जावे तेव्हा मी आश्रीया भ्रष्ट होतो आता माझा काही परिणाम नाही त्यास स्वामींनी कृपा करुन मी काही समक्ष विनंती करावयाची ती करीन आणि आज्ञा घेऊन श्रीमाहाया-त्रेस जाईन आता माझा उपाय नाहीं असे संकट ईश्वरक्षोभ जाणोन विनंती लिहीली आहे एक वेळा समक्ष बोलणे होईल हे मानस आहे माझी भेटी स्वामीस घेणे नसल्यास तसेच सांगोन पाठविणे आपले चरणा जवळ माझा दुसरा विचार नाहीं मी

१ ग्रंथून हस्ताक्षर निराळें.

या दरबारी मर्वाचा वाहक आहे मजविशी स्वामी जवळ कोणी विनंती करणार नाही हे सर्व आपणास ठाउक च असेल व आता मी फार संकटात आहे कृपा करुन माझे दोन घटका बोलणे ऐकून आज्ञा यावी यावयास आज्ञा दिली पाहिजे हे विनंती

-

श्री

यादी नरसिगराव गोविंद याचे पुत्र लक्ष्मणराव यांची विज्ञापना ऐसिजे स्वामिनी आमचे बंदोबस्ता विषई राजश्री बालाजीपंत पटवर्धन यासी रूबरु आज्ञा केली आहे त्यास वडिलानी स्वामीकार्यीस्तव स्वराज्यात काय जे मेहनत केली ते स्वामिस विदित आहे आता कृपालु होउन बंदोबस्त करून देविला पाहिजे

१ श्रीमंत राजश्री बाबासाहेब यांची भेटी होउन बस्त्रे आह्मास देवीली पाहिजेत

१ तीर्थरूप नरसिगराउ गोविंद यांसी राजश्री नाना फडणीस यानी आज्ञातवासी ठेविले होते त्यास खर्चाची नेमणूक दुमाही

२५० जातीस
१०० पालखीस
२५ कारकून
―――
३७५

एकूण पावणे चारशे रुपये होते हल्लि कृपा करून जाजती नेमणूक करून देविली पाहिजे

१ अलिकडे बेविस महिने रोजमुरा नाही आणखी नूतन कर्जाचे पेंचात येउन बहुत श्रमात आहोत

श्री

सेवेसी गंगाधर बलालु कृतानेक विज्ञापना ऐसी जे येथील कुशळ ता। छ १० माहे रबिलावल पावेतो साहेबाचे कृपाकटाक्षे करोन मुकाम चंद्रपुर येथें सुखरुप असो यानंतर रा। गोविंदराव शिवदेव मजमदार यांची रवानगी करून लष्करात पावेत ऐसी खर्चाची बेजमी करुन देणे ह्मणौन आज्ञा त्यावरुन मशारनिल्हेची कुटुंब सुधल येथे घोडी वगैरा वस्तभाव बैतीते देऊन थोडीबहुत खर्चाची बेगमी करुन आपणाकडे रवाना केले आहे येथून हालतील याचे उर्जित येथापुर्वक करून विशेष चालवावे येविशी आह्मी वचन दिले आहे भेट व्हावी आणि आपले वचन खरे करावे ऐसा हेत बहुत होता परंतु इकडे येणे न जाले दिवसगती मुले यांची हैगणगत देखवेना याजला गिता पाठविले आहेत त्याचा सर्व प्रकारे गौरव करून जे वस्तभाव व घोडी वगैरा साहेब जवल असेल देविले पाहिजे यासिवाये सरकारातून सर्व साहित्य करून द्यावे ज्या प्रकारे प्रथम हे आपणा पासी आले ते समई पाहिले तसे मागती पाहुन त्याजपेक्षां विशेष उर्जित करून उभये लोकी उतम लौकिक होये तो अर्थ करावा विशष यांची पत सरकारीत व सरदारीत वाढे ऐसे करणार साहेब समर्थ आहेत अन्य आश्रय असत नाही आह्मा सेवकलोकावरी कृपा पुर्ण आहे त्यात सर्वांशी खात्री आहे न्युन काही नाही याचे आपण उर्जित करावे त्याचा लवकिक आहे यात्रा याजला दृष्टिस उत्तम प्रकारे पाहावे हे अपेक्षा आहे पुर्ण साहेबी करावी विशेष काय लिहिणे हे विज्ञापना सहस्र

श्री

यादी स्मरणार्थ श्रीमंत रा॥ पेसवे यानी पूर्वी पैवस्तीत नगारखाने ठेवले

देवस्तानाकडे

१ श्री परवती पुणेची
१ श्री वोकारेश्वर पुणेचा
१ श्री नागेश्वर
१ श्री तुळशीबाग पुणे
१ श्री फुलगावी
१ श्री अलंदी
१ श्री पाशाणी
१ श्री कुंबर साहेब
१ श्री नरसीमपुर
१ श्री पंढरीस आहे

राजमंडळी सरदार

१ श्री माहाराज छत्रपती
१ प्रतीनीधी
१ सचीव
१ मंत्री
१ आलि बहादर
१ परशराम रामचंद्र
१ ढमढेरे
१ विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर
१ राजेबाहादर नारो शंकर
१ रास्ते
१ गोपालराव मिरजकर
१ चिंतामणराव सांगलीकर
१ हरीपंत फडके
१ सीदे, होळकर
१ मालोजी घोरपडे
१ पानशे

यादी स्मरणार्थ

१ मोगलाई जाउन बहिरजी पाडरे याचा आजा मंगलवेढ्यास आला त्यास पैवस्ती सन ११११ येउन सन ११५३ नात गेला ऐकून वर्ष ३५ होता कलम

१ आताजी शिवदेव याचा अमल मंगल-वेढ्यास त्रेपन अखेर आला तो ११६० त गेला नउ वर्षे होता

१ गोविंद हरी पटवर्धन याचा अमल श्रीमंत पेशवे याचे कडून आला सन ११६० आखेरीस आला तो सन १२३२ पर्यंत आहे पुढे किती दिवस आहे

१ श्रीमंत भाउसाहेब पेशवे सन ११७० पानपती गिलजानी बुडविले

१ सन ११७१ पंढरपुरास रामचंद्र जाधव येउन क्षेत्रास उपद्रव करुन नागवान

१ निजाम मोगल पंढरी आला सन ११७२ येउन उपसर्ग करता गेला

१ सन ११७३ मिरज पेशव्यास जुजली मिरजेत गोपाळराव होते ते निघोन मोगला-कडे जाउन मोगल पुण्यास घेउन जाउन पुणे जाळले मग मिरजकराचा सला होउन लस्कर उठोन गेले

१ वेंकोजी केशव याचा जन्म काले सु॥ सन ११८२ पासून सन १२

मृत्य जाला

१ सन १२२५ वैशाख शु॥ १० सोमवारी रामचंद्र व्यंकाजी दसणेर याचा काळ जाला

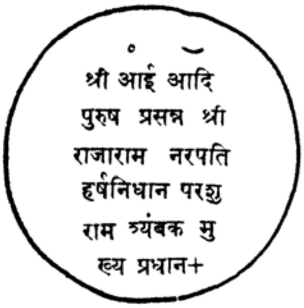
श्रीराम

परशुराम त्र्यंबक मुख्य प्रधान

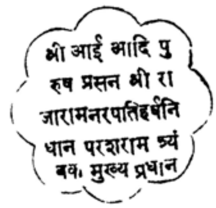
परशुराम त्र्यंबक यांच्या नांवापुढें प्रतिनिधि हें पद ऐकण्याची आपणांस संवय आहे, परंतु ते केव्हां हि मुख्य

प्रधान होते ही गोष्ट, मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें छापण्यापूर्वी कोणत्या हि प्रकाशित मराठी-इंग्रजी ग्रन्थांत नमूद आहे, असें वाटत नाहीं. परंतु १६२१ च्या आश्विन कार्तिक या दोन महिन्यांत तरी निदान परशुराम त्र्यंबक हे मुख्य प्रधान होते, असा पुरावा उपलब्ध झाला आहे.

मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १५, लेखांक १७९, यांत परशुराम त्र्यंबक यांचा शिक्का दिला आहे तो असा आहे :

ह्या शिक्कयांतील ओळी व शिक्कयाचा बाह्य आकार हीं दोन्ही नकलकारानें चुकीचीं उतरलीं आहेत असें वाटतें. लेखांक १७९ हें श्री राजाराम छत्रपति यांचें तिमाजी यमाजी देशाधिकारी पा सातारा यांस आज्ञापत्र आहे. परंतु श्रीसमर्थसंप्रदायाच्या कागदपत्रांचा जो भाग नुकता च धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रसिद्ध केला आहे, त्यांतील लेखांक १५५ हें खुद्द परशुराम त्र्यंबक यांचें पत्र असून त्यांत ते स्वतः आपणांस प्रधान ह्मणत आहेत. या लेखांकांत जो त्यांचा शिक्का आहे, तो असा :

हा शिक्का बरोबर लावलेला आहे. १५ व्या खंडांतील लेखांक १७९ ची मिति १६२१ आश्विन वद्य ५ आहे व श्रीरामदासी लेखांकाची मिति त्या च शकांतील कार्तिक शुद्ध ११ आहे. यापूर्वी, पंधराव्या खंडांतील १६२१ वैशाख वद्य ६ च्या १७४ व्या लेखांकांत परशुराम त्र्यंबक यांचा जो शिक्का आहे, तो प्रतिनिधि ह्मणून च आहः व यानंतर १६२३ भाद्रपद वद्य ५ च्या श्रीरामदासी ११४ व्या लेखांकांत हि ते आपणांस प्रतिनिधि ह्मणून च ह्मणवीत आहेत. यावरून इतकें निर्विवाद ठरतें कीं, कांहीं जुजबी कारणापुरते १६२१ त कांहीं महिने परशुराम त्र्यंबक हे मुख्य प्रधान होते. त्यापूर्वी आणि त्यानंतर ते प्रतिनिधि च होते.

मुख्य प्रधान मोठे कां प्रतिनिधि मोठे असा एका इंग्रज इतिहासकारानें उत्पन्न केलेला प्रश्न विचारास घेऊन रा. सरदेसाई यांनीं प्रतिनिधि मोठे असें उत्तर दिलें आहे. (मराठी रियासत, पूर्वार्ध, आवृत्ति पहिली, पृष्ठ ६२३) परंतु वरील व इतर लेखांकांच्या आधारानें असें ह्मणतां येतें कीं, प्रतिनिधि या शब्दाचा अर्थ मोठा होत असला तरी वस्तुतः मुख्य प्रधानांचा च अधिकार मोठा होता आणि ह्मणून पर-

शुराम त्र्यंबक यांनीं प्रधानपदाची अपेक्षा केली असल्यास ती वावगी नव्हती.

वर उल्लेखिलेल्या लेखांकांच्या योगानें आणखी एक शोध लागतो. परशुराम त्र्यंबक यांना प्रतिनिधिपद केव्हां प्राप्त झालें असा प्रश्न आहे. "Timmojee Rugonath (तिमाजी रघुनाथ) being found unfit for his high Station, Pureshram Trimbuck was raised by Tara Bye to the rank of Pritee Needhee and received general charge of all the forts". (History of the Mahrattas by J. Grant Duff, third Edition, published at the Times of India Office, page 175) असें ग्रँट डफ ह्मणतो व त्याचा च अनुवाद ग. सरदेसाई यांनीं हि केला आहे. (मराठी रियासत पृष्ठें ५११-५१२). श्री छत्रपति राजाराम महाराजांच्या पश्चात् ताराबाईनीं परशुराम त्र्यंबक यांस प्रतिनिधि नेमले, असें या इतिहासकारांचें ह्मणणें आहे. पण आतां ही समजूत वरील किल्येक लेखांकांवरून चुकीची ठरत आहे व छत्रपति राजाराम महाराजांच्या च कारकीर्दीच्या शेवटीं शेवटीं परशुराम त्र्यंबक हे प्रतिनिधि होते, इतकें च नव्हे तर कांहीं काळ मुख्य प्रधान हि होते.

पुणें, वैशाख शु. १०
शके १८३७

शंकर श्रीकृष्ण देव

माध्व आणि रामदासी

द्वैतमताचे प्रख्यात श्रीमन्मध्वाचार्य यांच्या मतानुयायी लोकांस माध्व असें ह्मणतात व महाराष्ट्रांतील साधुवर्य प्रख्यात श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांच्या अनुयायांस रामदासी असें ह्मणतात.

माध्व आणि रामदासी ह्या दोघांच्या आचारविचारांत पुष्कळ साम्य आहे, ह्या गोष्टीकडे आजपर्यंत कोणाचें लक्ष गेलेले दिसत नाहीं. मी ज्या गोष्टी खालीं लिहीत आहें त्यांकडे लक्ष दिल्यानें हें साम्य कसें आहे तें समजून येईल. श्रीसमर्थांनीं आपल्या जन्मानें ज्या घराण्यास धन्य केलें तें घराणें माध्व होतें असा लोकप्रवाद आहे व सांप्रत रामदासांचा मूळ गांव जो जांब त्याच्या आसपास व अन्यत्र पसरलेले त्यांचे भाऊबंद माध्वमतानुयायी आहेत असें ह्मणतात. सांप्रत त्यांपैकीं पुष्कळ रामदासी सांप्रदायानें हि वागतात.

रामदासांचें घराणें मूळचें माध्व असल्यामुळें माध्वांचा वैष्णवी बाणा त्यांच्या ग्रंथांत व रामदासीयांच्या आचरणांत झळकताना दिसतो. त्यांचा "रामदासी बाणा" आहे, असें एखाद्याविषयीं बोलतांना ह्मणण्याची वहिवाट आहे. दोघांचा हा बाणा ह्मणजे एकविधभक्ति हा होय. समर्थ हे जरी अद्वैतवादी आहेत तरी अद्वैताचा भलताच परिणाम त्यांनीं कर्ममार्गावर घडूं दिला नाहीं, ही गोष्ट त्यांचे ग्रंथ वाचले असतां ध्यानांत येईल. उत्कटभक्तीचें बाळकडू त्यांच्या पूर्वजांपासूनच त्यास मिळालेलें आहे.

माध्व व रामदासी यांच्या समजुतींत व आचारविचारांत साम्य कसें आहे तें सांगून मग तदनुरोधानें द्वैताद्वैतमताचे परिणाम आपल्या देशावर कसे घडले, त्याचें दिग्दर्शन करण्याचा माझा विचार आहे.

श्रीमन्मध्वाचार्य यांचें उपास्य दैवत श्रीरामचंद्र होय. मध्वाचार्य हे वायुदेवाचा अवतार असें माध्व वैष्णव समजतात.

प्रथमो हनुमान्नाम द्वितीयो भीम एव च। पूर्णप्रज्ञस्तृतीयश्च भगवत्कार्यसाधकः ॥

हें वचन माध्वांत प्रसिद्ध आहे. हनुमान् म्हणजे मारुती, पंडुपुत्र भीमसेन व पूर्णप्रज्ञ म्हणजे मध्वाचार्य हे भगवत्कार्यसाधक वायुदेवाचे अवतार आहेत, असा ह्या वचनाचा अर्थ आहे, श्रीसमर्थांनी जर अद्वैताचें प्रतिपादन न करितां द्वैत प्रतिपादन केलें असतें तर आमच्या माध्वांनीं " रामदासश्चतुर्थकः " असें घालून ह्या श्लोकाच्या चतुर्थ चरणांत पाठभेद केला असता ! असो.

श्रीमध्वाचार्यांप्रमाणें श्रीसमर्थांचे हि उपास्य दैवत श्रीरामचंद्र च होय. आणि समर्थ मारुतीचे म्हणजे वायुदेवाचे अवतार अशी महाराष्ट्रांत सर्वत्र समजूत आहे. पुष्कळ लोक रामदासांना शेंपूट होतें असें म्हणतात ! ह्यावरून वर सांगितलेल्या श्लोकाच्या चतुर्थ चरणांत वर सांगितल्याप्रमाणें चतुर्थ स्थानीं बसण्यास ते किती योग्य झाले असते हें ध्यानांत येईल. दुसरी गोष्ट सर्व माध्वांचे गुरु मध्वाचार्य व रामदासांचे गुरु श्रीमद्धनुमान् हे एका च देवाचे अवतार.

माध्व वैष्णव गोपीचंदनाचे द्वादश तिलक म्हणजे नाम शरीरावर लावून गोपीचंदनाचे च शंखचक्रादि मुद्रांचे व श्रीनारायणनामांकित मुद्रेचे ठसे त्या नामावर व शरीरावरील यथानियमित भागीं लावितात. त्याचप्रमाणें रामदासी हि गोपीचंदनाचे नाम लावून त्यांवर रामनामांकित मुद्रेचे ठसे उठवितात. माध्वांच्या चक्र, शंख, गदा, पद्म व नारायणनाम ह्यांच्या पांच मुद्रा असतात व रामदासीयांच्या तशा नसून एक च रामनामांकित मुद्रा असते. एवढा फरक आहे. भोजनापूर्वी भगवंताचा तीर्थप्रसाद घेऊन कपाळीं, गंध, अंगारा, अक्षत दोघे हि लावितात. अलीकडे सुधारणेचा प्रसार वैष्णवांत व रामदासीयांत हि झाला आहे, त्यामुळें पुष्कळ माध्व वैष्णव मुद्रा, अंगारा, अक्षत लावीत नाहीतः त्याप्रमाणे रामदासीयांनीं हि ह्या गोष्टींचा त्याग केलेला दिसतो.

माध्व वैष्णव सर्व देवता सारख्या च आहेत, असें मानीत नाहींत. त्यांत तारतम्य मानितात. योग्य काय व अधिक योग्य काय ? हा विचार त्यांच्या मताचें सार आहे असें म्हटल्यास चालेल. हव्यकव्यादि नित्यनैमित्तिक कर्में करितांना हि तारतम्यभाव ते ठेवितात. त्यांची पूजानैवेद्यादिकांची पद्धति ह्या च तत्वावर अवलंबून आहे. अगोदर भगवंतास नैवेद्य समर्पण करून त्या निवेदित अन्नानें वैश्वदेव करितात. श्राद्धादि पितृकर्मे नैवेद्यवैश्वदेवादिक झाल्यावर करितात. रामदासी लोकांत हि हा च प्रचार आहे. रामदासांचा मुख्य मठ चाफळ येथें आहे. तेथें वर सांगितलेल्या माध्वांची आचारपद्धति च चालू आहे. भागवतपंथ

ह्मणून जो महाराष्ट्रांत पंथ आहे, त्याच्यांत हि अशी च पद्धति आहे. आह्मी रामदासी आहों, आह्मी भागवतपंथी आहों, इत्यादि ह्मणणारे आजकाल पुष्कळ च आहेतः परंतु त्या त्या पंथांचे आचार त्यांना माहित नाहींत, असें त्यांचें आचरण पाहिलें असतां दिसतें. नव्या पद्धतीवर कै. माधवराव गोविंद रानडे यांनीं लिहिलेल्या निबंधवाचनापेक्षां अधिक माहिती पुष्कळांना असेल, परंतु आचार–पद्धति फार च थोड्यांना ठाऊक असते. आचाराला फाटा देण्याकडेंच हल्लीं बहुतेकांची प्रवृत्ति आढळते.

वर सांगितलेले माध्वांचें तारतम्य रामदासी व भागवतपंथी मानितात. रामदास दशक १३ समास १० मध्यें ह्मणतात :

देहीं आत्मा देह अनात्मा। त्याहून पर तो परमात्मा । निरंजनास उपमा । असेचिना ॥७॥ रायापासून रंकवरी । अवघ्या मनुष्यांचिया हारी । सगट समान सरी । कैसी करावी ॥ ८॥ देव दानव मानव । नीच योनी हीन जीव । पापी सुकृति अभिप्राव । उदंड आहे ॥ ९ ॥ येकांशें जग चाले । परी सामर्थ्ये वेगळालें । येकासंगें मुक्त केलें। येकासंगें रवरव ॥ १० ॥ साकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां नये । गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥११॥ पुण्यात्मा आणि पापात्मा । दोहीकडे अंतरात्मा । साधु भोंदु सीमा । सांडूंच नये ॥ १२ ॥ अंतर येक तो खरें । परी सांगातें येऊं न येती माहारें । पंडित आणि चाटें पोरें । येक कैसीं ॥ १३ ॥ मनुष्य आणि गधडे । राजहंस आणि कोंबडे। राजे आणि माकडें। येक कैसीं ॥ १४ ॥ तैसें निंद्य सोडून द्यावें। वंद्य तें हृदईं धरावें। सत्कीर्तीनें भरावें। भूमंडळ ॥ २० ॥ उत्तमासि उत्तम माने। कनिष्ठास तें न माने। ह्मणौन करंटे देवानें। करून ठेविले ॥ २१ ॥

ह्यावरून श्रीसमर्थांचें मत तारतम्यविचारास किती अनुकूल आहे हें लक्षांत येईल व तदनुरोधानेंच त्यांच्या मठांतील व रामदासी मंडळींतील हि आचार आहेत व त्यांचें माध्वाचारांशीं साम्य आहे.

कर्नाटकांत व दक्षिण महाराष्ट्रांत हनुमंतव्रत ह्या नांवाचें व्रत माध्व वैष्णवांपैकीं कित्येक लोक करितात. हें व्रत मार्गशीर्ष शुद्धांत असतें. अनंतव्रतांत ज्याप्रमाणें तांबड्या दोऱ्याची पूजा असते, त्याप्रमाणें हनुमंतव्रतांत पिवळ्या दोऱ्याची पूजा असते. महाराष्ट्रांत हें व्रत रामदासी लोकांत सज्जनगड व चाफळ येथील लोक करितात, हें म्यां पाहिलें आहे. महाराष्ट्रांतील बहुतेक माध्वांना ही व्रताची गोष्ट माहित हि नाहीं ! ह्यावरून लक्षांत येईल कीं, रामदासी पंथांत जो कांहीं जिव्हाळसूदपणा दिसून येतो, त्यांत माध्वमताच्या झऱ्याचा फाटा येऊन मिळालेला आहे ! किंवा मूळचा च आहे ह्मटले तरी चालेल !

शके १५७७ त श्रीसमर्थ कर्नाटकप्रांतीं तीर्थयात्रेस गेले होते. तेव्हां माध्वांच्या उत्तरादि मठाच्या सिंहासनावरील अधिकारी श्रीराघवेंद्रस्वामींच्या व उडपी

सुब्रह्मण्य येथील श्रीमन्मध्वाचार्यांच्या मठांतील मुख्य आचार्यांच्या दर्शनास गेले होते. राघवेंद्रस्वामींनीं समर्थांस पुष्कळ दिवस आपणाजवळ ठेऊन घेतलें होतें. ह्या गोष्टींचा उल्लेख समर्थांच्या चरित्रांत हि आलेला आहे.

आतांपर्यंत म्यां माध्व आणि रामदासी यांच्या आचारांत दिसणारें साम्य दाखविलें: आतां विचारांत कितपत साम्य आहे हें पाहूं. रामदासांच्या पूर्वींचे अगर त्यांच्या समकालीन जे साधुपुरुष होऊन गेले त्यांच्या कोणत्या हि संप्रदायाशीं रामदासांच्या संप्रदायाचा संबंध नाहीं. त्यांचा कोणी हि मानवी गुरु नसून श्रीमारुतीराय त्यांचे गुरु; त्यांच्या कृपेनें त्यांस श्रीरामचंद्राचें दर्शन झालें. त्यांनीं सर्व संतजनांस आपल्या ग्रंथांत मान दिला आहे; परंतु अमुक एकाचें नांव घेऊन कोणाची प्रशंसा केलेली नाहीं. शंकराचार्य, मध्वाचार्य, रामानुजाचार्य किंवा वल्लभाचार्य यांपैकीं कोणत्या हि आचार्याचें नांव त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत–दासबोधांत–उल्लेखिलें नाहीं. ह्मणून ते स्वतः शांकरमताचे किंवा मध्वमताचे असें ह्मणतां येत नाहीं. आपल्या ग्रंथांत रामदासी हा एक स्वतंत्र पंथ आहे व त्यांतील विचार स्वतंत्र आहेत. त्यांनीं आपल्या मठांतून व शिष्यांस घालून दिलेले आचार माध्वांच्या आचारासारखे आहेत. माध्वांचें तारतम्य त्यांस मान्य आहे असें त्यांच्या दासबोधावरून दिसतें. ते अद्वैतमती आहेत तथापि इतर अद्वैत्याप्रमाणें आचार, व्यवहार व ज्ञान ह्यांची कालवाकालव ते करीत नाहींत. असो जे प्रपंची मूर्ख । ते काय जाणती परमार्थ सुख ॥ असें ह्मणून उत्तम रीतीनें प्रपंच कसा करावा, हें त्यांनीं आपल्या दासबोधांत जागोजाग सांगितलें आहे. अद्वैतमताचें प्रतिपादन करून आपण ब्रह्मज्ञानी झालों असें मानून, हवे तसे वागणारे, रामदासांना आवडत नाहींत. आचार उपासना सांडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती । जळो त्यांची महंती । कोण पुसे ॥ असें ह्मणून त्यांनीं त्यांचा तिरस्कार व उपहास केला आहे. आचार आणि उपासना ह्यांत बावळटपणा व ढिलेपणा किंचित हि नसावा, ह्यांचें उत्कटत्व असावें. बालोन्मत्तपिशाचवत् वागून, आपण मोठे योगी व ज्ञानी आहों, असें दाखविणाऱ्या ढोंग्यांचें वर्णन त्यांनीं आपल्या गोसावी ग्रंथांत केलें आहे व अशांच्या आचारावर, फाल्गुन मासीचा खेळ । पाहतां अवघा चि बाष्कळ । तेथें पाहूनि निर्मळ । काय घ्यावें ॥ असा शेरा मारिला आहे. तात्पर्य, आत्मज्ञानीपणाचा डौल आणून आचार व उपासना सोडूं नयेत. ज्ञानीजनांस हि कर्में सुटत नाहीत. प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही हि साधावीं. प्रपंच करितांना परमार्थाकडे दुर्लक्ष करूं नये. परमार्थी लोकांस हि प्रपंच आहे च. संसारी व परमार्थी ह्यांच्या प्रपंचाची तऱ्हा निराळी असेल, परंतु प्रपंच कोणास सुटत नाहीं, असें त्यांचें मत त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसतें. " सत्यं जगत् तत्वतः " असें जरी ते निश्चयानें माध्वाप्रमाणें ह्मणत नाहींत, तथापि क्रिया माध्वाप्रमाणें जग सत्य मानून करावयास सांगतात. मी ब्रह्म आहे, ब्रह्म सत्य, जग मिथ्या आहे, सगळी माया आहे, प्रपंच असार व असत्य आहे. कोठें तरी राहावें, काय मिळेल तें खावें व स्वस्थ पडावें; अशा प्रकारच्या बोधाचा एक च

गोंधळ करून रडगाणें गावयाची कला ते कोणास शिकवीत नाहींत. त्यांनीं कोणत्या हि व्यक्तीचें नांव घेऊन कोणास दोष दिला नाहीं. तथापि अद्वैत आणि द्वैत वाद्यांचीं दोघांचीं हि मतें त्यास सर्वोपरी मान्य नव्हतीं. शैवीं आणि वैष्णवीं । केली आवघी गाथा गोवी ॥ असें ह्मणून दोघांविषयीं हि त्यांनी अनादर दाखविला आहे. फार अद्वैतवादी जनांनीं सगळें च मायेत गुंडाळून असत्य व नाशवंत आहे, एक ब्रह्म मात्र खरें व तें ब्रह्म आपणच, असा उपदेश करून प्रपंचा कडून लोक परावृत्त केले व त्यांचे मनोविकार ढिले करून त्यांस बावळट बनविले तर उलटपक्षीं द्वैतवाद्यांनीं भेदभावाची परमावधी करून समाजांत फूट पाडली व तेणेंकरून आपलाच समाज दुभंग झाला. हें पाहून त्यांनीं मधला च मार्ग धरलेला दिसतो. आचार आणि उपासना ह्यांस त्यांनी माध्वांचें वळण दिलें आहे व कर्ममार्ग उत्कट राहावा अशी त्यांनीं योजना करून वैष्णवांचा कडकपणा अंगिकारलेला दिसतो व ज्ञानी जनांस अंतीं अद्वैतप्राप्ति होते खरी, तरी त्यास कर्म सुटत नाहीं असा कांहीं अद्वैत्या सारखा व कांहीं द्वैत्या सारखा त्यांचा विचार आहे. तात्पर्य त्यांचा पंथ द्वैताद्वैतमिश्रित आहे. त्यांच्यापूर्वी महाराष्ट्रांत शांकर, माध्व, जैन, लिंगायत्त, वगैरे आपल्यांतील मतें व मुसलमान आणि ख्रिस्ती ही परकीय मतें दशांत कमजास्त प्रमाणानें पसरून लोकांच्या आचरणांत व मतांत त्यांचा संकर झाला होता. हें पाहून त्या काळास योग्य असा भक्तिमार्ग [illegible] स्थापिला. त्यांच्या काळीं असलेल्या परिस्थितीहून निराळी परिस्थिति त्यांनीं आपल्या पराक्रमानें उत्पन्न केली. तेणेकरून द्वैती वैष्णव व अद्वैती शैवादि लोक ह्या सर्वांचा संग्रह रामदासी मंडळांत होऊं लागला.

आचार व उपासना ह्यांत बहुतांशी साम्य असल्यामुळें माध्व लोकांचा फार मोठा समुदाय रामदासीपंथांत मिळून गेलेला आहे. महाराष्ट्राप्रमाणें कर्नाटकांत ही रामदासी मठ आहेत. मराठी भाषेंत माध्वमताचें वाङ्मय नसल्यामुळें व माध्वांच्या आणि रामदासीयांच्या आचारादिकांत साम्य असल्यामुळें ही महाराष्ट्रीय माध्व रामदासी पंथाकडे सहजच वळतात.

पुणें
ता. ३०।५।१५ } कृ. वि आचार्य
कालगावकर

सखारामबापु बोकील

'पेशवाईंत साडेतीन शहाणे झाले' असा लोकप्रवाद आपणा सर्वांप्रमाणें मी हि लहानपणापासून ऐकत होतों. या साडेतीन शहाण्यांत च सखाराम भगवंत ऊर्फ बापू बोकील, यांचा अंतर्भाव होतो. ह्या अलौकिक गृहस्थाला 'सोळा आणे शहाणा' असें सर्टिफिकिट मिळालें असतां हि, पेशवाईंत व इतर दरबारांत या पुरुषाचें अत्यंत वजन [illegible]तें, असे असतां हि व १७७०–१७७८ पर्यंत बापू प्रायः सर्वाधिकारी असतां [illegible] त्यांच्या संबंधानें आपणांस कांहीं दंतक[illegible], पेशव्यांच्या बखरींतील तुटपुंज[illegible] वृत्तां[illegible]. पटवर्धनांच्या दप्तरांतील कागदपत्रांत आलेला संबंध, काव्येतिहासांत, मराठी इ[illegible]िहासाच्या साधनांत व इतिहास

संग्रहांत मिळून प्रसिद्ध झालेलीं दहावीस पत्रें, याशिवाय कांहीं च माहिती नसावी याचें मला वाईट वाटे. असो. पांचचार वर्षांपूर्वी मी मध्यभागच्या कमिशनर साहेबांस एलि-निएशन डिपार्टमेंट [इनाम चौकशीचें खातें] मध्यें जुने कागदपत्र सरकारनें जपून ठेविलें आहेत. त्यांतील बापूसंबंधीं माहिती देणारे रुमाल पाहण्याची परवानगी मागितली आणि मला लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, ती परवानगी कमिशनरसाहेबांनीं दिली. याबद्दल त्यांचे आभार मीं मानले हें सांगणें नलगे.

परवानगी मिळाल्यावर मी त्या आफि-सांत जाऊं लागलों. आठ एक दिवस जात होतों. तेथें आफिसांत मला तीन रुमाल पाहण्यास मिळाले. घडणी, जमाव आणि सरंजाम, अशीं ही तीन व्यवस्थेनें ठेवलेलीं दप्तरें होतीं. या दप्तरांत बापूंचा खासगत जमाखर्च, त्यांस वेळोवेळीं मिळालेल्या सनदा आणि त्यांस असलेल्या जात व फौज सरंजाम यांचा जमाखर्च दिला आहे घडणी दप्तरावरून कांहीं हकीकत काढितां येते.

महादाजीपंत बाबा पुरंदरे यांचे वशिल्यानें बापूंचा नानासाहेब पेशव्यांजवळ प्रवेश प्रथम झाला. हे प्रथम शिलेदार कारकून ह्मणून होते. यांस सालिना ३०० रुपये तैनात व शिवाय पोषाख असे. शेवटीं शेवटीं ह्मणजे राज्याचे पूर्ण यखत्यारी झाल्यावर यांस सालिना ६०,००० रु. ची नेमणुक आणि शिवाय इनामें आणि जहागिरी होत्या असें दिसतें. इसन्ने अर्बैनांत (१७४१-४२) यांस नेमणुक ३७७ रु. ची होती, ती खम-सेनांत ६००० ची झाली, सीत खमसेनांत १९००० तर समान सितेनांत नेमणुक ५६ हजार व फौजेबद्दल ६ लाखाची झाली. शिवाय, इनाम, मोकासे व जहागीर गांव होते, ते निराळेच. समानसबेनांत यांस ७२ हजार तनखा मिळे. शिवाय ६ लाखा-ची जहागीर फौजेबद्दल असे. तिसेन सबैन मध्यें बापूंस अटकाव झाला. त्यांस पुष्कळ गांवांत शेरीबागा, पुष्कळ गांवें पेशव्यांनीं इनाम दिलीं. त्यांचा वसूल सालीना ८००० असे. शिवाय, जोशी कुळकरणाच्या वृत्ती त्यांनीं पेशव्यांच्या कृपेनें संपादन केल्या. वंदनचा किल्ला बापूंच्याच ताब्यांत असे. मराठे सरदारांकडून व इतर सरकारांतून त्यांस दरवर्षी रोख रकमा पोहचत असत. सरदारांच्या जाहागिरींत फडणीशीचे व चिटणीसीचे दरकदार बापूंच्या नेमणुकीचे असत.

जमाव दप्तर

यमाजीपंत
|
महादाजीपंत (यांस शाहुमहाराजांनीं हिवरें गांव दिला १७१० याच्या च फेर सनदा १७४५ मध्यें खंडोपंतांनीं व १७५६ मध्यें बापूंनीं पेशव्यांकडून घेतल्या.)
|
गंगाधरपंत
|
भगवंतराव
|
खंडोपंत | बाजीपंत | सखारामपंत [बापू]
|
अकोपंत
|
यशवंत [दत्तक]

सरंजाम दप्तर

घडणींतील जमाखर्चाशीं या दप्तराचा मेळ आहे. त्यांचा जात जमाखर्च अर्बा सब्बेनांत २०३, ३०४ जमा व १९१, २४६ खर्च आहे. बापूंस कैद केल्यावेळीं त्यांच्या घरांची जप्ती झाली, तींत सुमारें ८ लाखांची मोजदाद झाली. यावेळीं त्यांचें इनामी उत्पन्न व जहागीर मिळून सालीना सुमारें ५।६ लाख उत्पन्न असे. बापू जिवंत असतां व त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या २ बायकांस व सुनेस मिळून ८००० ची नेमणूक नानांनीं करून दिली.

बापू २५ साबान ? इसन्ने समानीनांत वारले. त्यावेळीं त्यांच्या उत्तरक्रियेस ५००० रुपये खर्च केला अशी नोंद आहे. शिवाजीपंत ह्मणून त्यांचा कोणी नातेवाईक होता, त्यानें बापूंस सोडविण्याचा यत्न केला, पण बिचाऱ्यानें आपल्या मात्र पायावर धोंडा पाडून घेतला.

या दप्तरांत मिळालेली किरकोळ माहिती.

बापू हे देशस्थ असून ऋग्वेदी अश्वलायन शाखेचे असत. बोकीलांचें गोत्र जमदग्नी. बापूंचे पणज्यांनीं शाहूमहाराजांची सेवा करून व प्रसंगीं उपयोगी पडून राजास प्रसन्न करून घेतलें व हिंवरे गांवची वंशपरंपरा सनद मिळविली.

बापूंस अकोपंत या नांवाचा एकच मुलगा होता पण मुली बऱ्याच असाव्या. सीत समानीनांतील जमाखर्चावरून यासालीं बापूंच्या तीन बायका जिवंत होत्या असें दिसतें. सबासबेनांत बापूंनीं चवथें लग्न केलें. या वेळीं यांचें वय कमीतकमी ६० च्या पलीकडे असावें. बापूंनीं आपल्या शेवटच्या मुलीचें लग्न मोठ्या थाटानें केलें असावें. श्रीमंत सचिवांकडे ही मुलगी दिली त्यावेळीं बापूंस ४०,००० रुपये खर्च आला.

तथापि बापू जपून खर्च करणारे असत. त्यांचा गोतावळा मोठा व घरीं चाकरमाणसें हि मनस्वी नुसते धर्मादायाकडे च बापूंचे १०,००० खर्च होत. इतका खर्च करून हि बापूंजवळ शेवटीं ८ लाखांची माया होती, असें जप्तीच्या वेळीं दिसून आलें. बापूंचा आचारविचार शुद्ध ब्राह्मणाचा असे. ते स्नानसंध्यादि नित्य नैमित्तिक कर्में सहसा चुकूं देत नसत. बापूकडे कोणी गेला व तो भिक्षुक विन्मुख परत आला, असें झालें नसावें, हें त्यांच्या नित्याच्या जमाखर्चावरून दिसतें. वैदिक, शास्त्री, पुराणिक, इत्यादि विद्वानांची व नटनर्तकादि कुशल तमासगिरांची संभावना बापूंच्या घरीं चांगली होई. जप्तीच्या वेळीं ताब्यांत घेतलेल्या मालाची यादी दिली आहे, त्यावरून शेलके स्वदेशी व परदेशी जिन्नस बापू विकत घेत, मिळवीत अगर त्यास भेट ह्मणून येत असत असें दिसतें. बापूंच्या कोठींत ४ पौंड चहा व सामानाच्या यादींत चहाची बरणी, हातमोजे इत्यादि पदार्थ पाहून मला मोठी मौज वाटली. बापूंची द्राक्षावर फार भक्ति असे, असें दिसतें. सुवर्णवर्ख व नारायणतेल त्यांच्या कोठींत असावयाचें च व नेहमीं आणवावयाचें च. यावरून मी तर्क केला कीं बापूंस

कांहींतरी रोग जडला असावा. किंवा त्या काळीं बरेच लोक हे जिन्नस मागण्यासाठीं बापूंकडे जात असतील. गुलाबपाणी हि त्यांस प्रिय असावें.

बापूंचें निशाण व डंका हीं स्वतंत्रच असावींत. ते दोन शिक्के वापरीत असत.

त्यांनीं किल्येत ठिकाणीं नवीन घाट व देवळें बांधिलीं आणि किल्येकांचा जीर्णोद्धार केला. तसें च, देवालयाच्या आसपास फुलझाडें व फळझाड लावून त्यांस पाणी घालण्याची ही व्यवस्था त्यांनीं केली असावी. दादासाहेबांबरोबर ते काशी प्रयाग वगैरेस जाऊन व त्रिस्थळी करून त्यांनीं आपली तीर्थयात्रा संपूर्ण केली होती.

त्यांचें अक्षर अगदीं सामान्यांतलेंसामान्य आहे. ह्मातारपणीं त्यांचा हात कांपूं लागला असावा, असें त्यांचे लिहिण्याचे ढबीवरून अनुमानतां येतें.

याबेळा पेशवाईत गंगावन, बिलोरी पेले, मेणबत्त्या, गालीचे इत्यादि जिनसांचा बराच वापर असे. लोहचुंबकाचा उल्लेख आहे. डगलीं, टोप्या पेशवाईत गैरमाहित नव्हत्या. श्रीमंत व मध्यम लोक पलंगावर निजत असत. सरकारी कामदारांस खरेदीविक्रीवर बसणाऱ्या जकाती माफ असत. १०० रुपयांस घोडा विकत घेतला, तर त्याला १२८८ जकात पडे. बापूंजवळ २००० रुपये पर्यंतचे घोडे असत. ह्मशी वगैरे बद्दल बापूंस २५०० पर्यंत पट्टी भरावी लागली आहे. लढाईप्रीत्यर्थ बापूंनीं ' व केव्हां वर्षाची सर्व नेमणुक सरकारचे स्वाधीन केली आहे.

घोड्यावर बसून वरात काढण्याचा कुंभारांस हक्क नसे पण थोरल्या रावसाहेबांनीं तो गरीब कुंभारांस दिला, हें वाचून मला भारी कौतुक वाटलें. हल्लींच्या केळवणाचा प्रघात पेशवाईंत जारीनें चालू होता. पेशव्यांच्या वाड्यांत पुष्कळ च केळवणें होत व या समारंभांत वस्त्रांचे आहेर करीत. हळदीकुंकवाच्या समयीं बापूंच्या बायकांस शालू, शेले दिल्याचे उल्लेख आहेत.

प्रतापगडावर बापू कैदेंत असतां त्यांची बरदास्त चांगली ठेविली होती. त्यांची सर्व नित्यनैमित्तिकें व श्राद्धपक्षादि सर्व धार्मिक कृत्यें यथासांग होत असत.

सुमेरसिग (नारायणरावाचा खून करणारा गारदी) यास बाळाराम नांवाचा एक मुलगा होता, त्याची मिळकत सल्लाससभेनांत जप्त केल्याचा दाखला बापूंच्या दप्तरांत कां सांपडावा हें समजत नाहीं. बापूंची जहागीर जप्त करण्याच्या दादांच्या पुष्कळ सनदा या दप्तरांत दृष्टीस पडतात.

कागदाच्या गड्डीस ६॥ रुपये पडत. जमाखर्ची पद्धति फारच सुरेख दिसते. प्रतिवर्षी कीर्दखतावण्या, रोजबंद, तेरजा यांची रुजवात होई.

या टिपणांत दिलेले आंकडे ढोबळ आहेत.

वर उल्लेखिलेल्या माहितींतील बरीच माहिती मला नव्हती. सरकारच्या कृपेनें ही मला मिळाली, हे सरकारचे मजवर उपकार च होत. पण ही माहिती फारच एकांगी व तुटपुंजी आहे. मराठेशाहींत किल्येक वर्षेपर्यंत प्रामुख्यानें वागून रावसाहेब पेशव्यांवर सुद्धां वचक ठेवणाऱ्या बापूसारख्या अद्वितीय पुरुषासंबंधानें ही

माहिती ह्मणजे 'दर्यामेखसखस' इतक्याही योग्यतेची नाहीं. बापूंनीं पेशवाईंत कमीआधक ४० वर्षें वावरून पुष्कळ च उठाठेवी केल्या आहेत. त्यांवर नानासाहेबांची बहालमर्जी असे. दादासाहेबांचे तर ते कित्येक वर्षे मुख्य कारभारी होते आणि पुतण्याचा खून करून अथवा करवून ब्राह्मण्यास व माणुसकीस पारखे होणाऱ्या दादासाहेबांचे थेर पाहून बापूंनीं आपल्या बुद्धिकौशल्यानें व आटोकाट शहाणपणानें दादांस "धुळीचे दिवे चारण्यास" आरंभ केल्यानंतर सुमारें ४।५ वर्षें ते मराठी राज्याचे मुख्य चालक होते. इतक्या योग्यतेस केवळ आपल्या बुद्धिवैभवानें चढलेल्या पुरुषानें हजारों पत्रें लिहिलीं असतील, यादी व खलिते लिहिले अथवा शुद्ध केले असतील, मराठी राज्याच्या ध्येयासंबंधानें विचार प्रगट केले असतील, नव्हे? अशा थोर पुरुषाविषया उपलब्ध असलेली माहिती अगदीं च थोडी व ती ही धरसोडीची आहे. असली माहिती याच इमारतींत चिटणीशी दप्तरांची गच्चोनगच्च भरलेलीं पोतीं आहेत, त्यांत मिळावी. पण चिटणिशी पोत्यांना 'दप्तर' हें नांव द्यावें कीं नाहीं. ही च वानवा आहे. हीं पोतीं फोडून त्यांतील कागद चाळण्याचें काम रा. ब. डोंगरे व रा. ब. पारसनीस करीत आहेत. पण सणासुदीच्या वेळीं काम करणाऱ्या या रा. ब. च्या हातून काय होणार ? इतिहासाला वाहिलेले वीस पदवीधर राजवाडी परिश्रमानें वीस वर्षें एकनिष्ठ तपश्चर्या करतील, तर कांहींतरी बरें च माठ कार्य होणार ! असा तेथील रंग आहे ! दुर्दैव आमचें कीं शहाणपणा, युक्ति प्रयुक्ती, धैर्य, प्रत्युत्पन्नमतित्व इत्यादि गुणांत प्रसिद्ध असलेल्या, स्वतः गरिबींतून वाढलेल्या आणि राज्याचा सर्व भार शिरावर घेणाऱ्या बापूसंबंधानें आपल्यास कहीं माहिती नसावी व माहिती मिळवून देणारें कागदांचें भांडार आपल्यास दुर्भिळ व्हावें. १००।१५० वर्षांत जर ही दशा, तर पुढें काय होईल, याची मला कल्पना हि करवत नाहीं.

अशा अर्थाचें पत्र मे. कमिशनर साहेबांस लिहून त्यांनीं आपल्या या ऐतिहासिक मंडळाचें साह्य घ्यावें व ही ऐतिहासिक अडचण दूर करावी, असें मी आपल्या पत्रांत सुचविलें आहे. हे मंडळ खटपट करील तर इष्टहेतु साध्य होईल. निदान प्रयत्न केला नाहीं, या पापापासून आपण मुक्त होऊं.

चिंतामण गंगाधर भानू

बाळाजी विश्वनाथाविषयीं नवीन माहिती.

सदरहू बखर पुणें येथील शनवारवाड्यालगत दर बुधवारीं व रविवारीं दुपारीं भरणाऱ्या जुन्या अथवा मोडक्या बाजारांत विकण्याकरितां आली होती. प्रथमदर्शनीं बखर हातांत घेऊन चाळली तों बाळाजी विश्वनाथाबद्दल वगैरे अश्रुतपूर्व हकीकत पाहिली त्यामुळें विशेष उत्कंठेनें बरीच किंमत देऊन हि घेतली सदर बखर मंडळामार्फत स्वतंत्र छापून काढण्याचा विचार आहे त्यावेळीं तीसंबंधीं विशेष विवेचन करीन च. ऐतिहासिक पुराव्याचे दृष्टीनें कोणती हि बखर दुसऱ्या अथवा तिसऱ्या

प्रतींत आते. बखरींत असलेला मजकूर कारणापुरता आतां वाचला आहेच. या मजकुराचे पुष्टीकरणार्थ अस्सल तत्कालीन पत्रव्यवहारादि कागदपत्र मिळाल्यास अनुमानास बळकटी येईल हें खरें तथापि तोंपर्यंत वरील बखर प्रमाणभूत धरण्यास हरकत नाहीं असें मला वाटतें.

बाळाजी विश्वनाथ हे कोंकणांतून आल्यावर अगदीं थोड्या च अवकाशांत त्यांस पेशवे पद प्राप्त झालें अशी बहुतेक लोकांची समजूत बरेच दिवस होती परंतु संशोधकांच्या परिश्रमानें ही समजूत चुकीची आहे असें आतां सिद्ध होत चाललें आहे.

बाळाजी विश्वनाथ यांस शके १६३५ मध्यें "पेशवे" पद प्राप्त झालें शके १६३३ मध्यें "सेनाकर्ते" हें पद मिळालें. शके १६३० मध्यें "मुतालिक" झाले. शके १६२१ मध्यें पुणें प्रांताव "सरसुभेदार" होते हें तर आपणांस नुकतेच सप्रमाण समजलें आहेच. पेशवाईचें एवढे मोठें पद मिळविण्याकरितां बाळाजी विश्वनाथ याला कोणकोणत्या पायऱ्या आक्रमण कराव्या लागल्या हें वर स्पष्ट दाखविलेलें आहे च. शके १६२१ च्या पूर्वी बाळाजी विश्वनाथ कोण होता हें हि समजणें अवश्य आहे सरसुभेदारीचे पद मिळविण्याइतकी कर्तबगारी त्यानें कांहीं तरी केली असली पाहिजे हें उघड होय.

बखरींतील... ... " तून आल्यापासून शंभुसिंग... ... ... याचे शिवायदु० "

हा मजकूर बाळाजी विश्वनाथ यांसच उद्देशून असला पाहिजे असें अनुमान सहज निघतें.

बखरींत उल्लेखिल्याप्रमाणें शाहुमहाराजांस बाळाजीनें दिल्लीस नेले तेव्हां शाहू तीन साडे तीन वर्षांचा होता. शके १६०२ च्या सुमारास शाहूचा जन्म आहे त्यावरून शके १६०५ मध्यें दिल्लीस जाण्याकरितां बाळाजी निघाला. परंतु त्याचे अगोदरच जाधवाकडे राहून नंतर दिल्लीस जाऊन राजकारण करून मग शाहूस नेण्याकरितां परत दक्षिणेंत आला. इतक्या सर्व गोष्टीस निदान ५।६ वर्षांचा अवधि लागला असला पाहिजे. म्हणजे शके १६०० च्या सुमारास बाळाजी विश्वनाथ देशावर आला असला पाहिजे असें निर्विवाद अनुमान निघतें. प्रतिनिधी व पेशवे वगैरे मंडळींचा शाहूस ताब्यांत देण्याइतका त्याच्यावर बऱ्याच कालांतरानें विश्वास बसला असला पाहिजे हें सांगणें नकोच. एवं च बाळाजी विश्वनाथ इकडे शके १६०० च्या सुमारास आला असावा असें दुय्यम अथवा तिय्यम प्रतीच्या पुराव्यावरून कां होईना स्पष्टपणें म्हणण्यास हरकत दिसत नाहीं.

गं. ना. मुजुमदार.

बखरींतील जरूर तेवढा भाग खालीं दिला आहे.

संभाजीस धरून औरंगाबादेस आणून कैदेत ठेविले महिना दोन महिने कैदेंत होते तेथून काढुन पिंजऱ्यात घातले तेथें हीं चार महिने होता नतर येके दिवसी बातशाहा बोलले कीं हा बदमस्त आहे यास मुसलमान करावा (संभाजिनें उत्तर केले कीं हा तक्तावर बसले म्हणजे आपण तक्तावर

बसावे या प्रो होत होने नंतर बालाजीपत याचे कागद प्रतिनिधी व पेशवे यास उजागरीने लागले बातशाहानी मुलास जड जव्हाइरा बहुतयेक देत गेले त्याच पाच साहा वर्षे गुजरली तो येके दिवसी दरबार आम भरला आहे मानसींग राजे जा''वराव देउलगावकर यास बातशाहा ह्मणाले कीं तुह्मी आपली लेक यास देणे जावराव बोलले कीं मी देणार नाही हजरत बोलले की तुमचे जातीचा नाही ह्मणोन यास लेक देत नाहीत की कारण काय मा

—तून आल्यापासून शभुसिग जाधव याचे तीर्थरूपापासी चाकर होते सातआठ वर्षे होते तेथे च त्याम आल्फागिरी मिळाली तो बाना आघाप आल्फागिरीचा काळाचा लावितात जाधवराव याजपासून दूर होऊन वामनराव पिंगले मुख्य प्रधान पेशवे याचे चाकरीस राहिले होते तेव्हा आवध्यानी मनसुबा केला कीं बालाजी विश्वनाथ यास धरला आगर मारला तरी परभारे कोकणचा आहे आपला काही आप्त नाही यास पाठवावे याचे सीवाय दु॥

गेला आसता संभाजीचा मा विचार......त नाही या आदेशात होते तो येके दिवसी वाण्याचे दुकानी बसले त्याचे समोर फकीराचा तकीया होता तेथे दाहापाच फकीर मीळोन सहाजीचा कारखा......शुरु होता तेथे येक फकीर आपले आपसात बोलो लागला की "बादशहाबी चूतीया उसकी जोरु बी चूतीइ उसकी बेटी वो बी चूतीइ सब चूतीयेच मीले है" दुसऱ्याने विचारीले कीं कसे चुतये तेव्हा सागितले की दक्षिणकडील मुदसद संभाजी धरून आणिला होता त्यास बातशहा ह्मणाले की तू मुसलमान हो त्याणे उत्तर केले कीं तू आपली लेक देशील तरी होईन बेआदबीचे उत्तर जाले ह्मणोन त्याचे डोकेस मारले हे वर्तमान कोणी बातशाहा याचे लेकीस सांगितले ती ह्मणाली की त्याणी मागितले तेव्हा तोच नवरा दुसरा करावयाचा नाही हे काही बातशहास ठाऊक नाही ती माहालांत बोलली बातशाहा मूरू मोठी जाली ह्मणोन नवरा पाहावयास लागले तो बातशहाचे बायकोनें सांगितले की तुह्मी नवरा कशास पाहाता लेक काही ——————१

१०

करीन नाही तिचे ह्मणणे की संभाजी —तले तोच नवरा आतां लग्न करावयाचे नाही हे बातशाहानी ऐकून लेकीस रुबरु बोलावून आणून सांगितले की ही गोष्ट लौकिकांत चांगली नाही तो मुदसद त्याचे प्राणावर आला ह्मणून तो बोलला याजवर न जावे लग्न करावे ती एकेना तिचा आग्रहच पाहिला तेव्हा बातशाहा बिदेही होते त्याणीहि रुकार दिल्हा याप्रमाणे जाले लग्न राहिले जाणोन आह्मी त्यास चुतिये———हे अवघे फकीर बोलला ते बालाजीपत याणी ऐकून घेतले यास बातमी लागली नतर यास आठपधरा दिवस जाले बेगमेचे कुणबुणीची भेट घेतली तीस दाहा पाच रुपये देऊन कुणबुनीची जमादारीन कुणबीन आसील होती तिची भेट घेतली तिला शंभर रुपये नजर केले आणि तिचे घरी जायाचा पाठ घातला जाता जाता येके दिवसी आसिलेनें विचारले की तुह्मी का येता तुमचे काम काय आहे याणी

सांगतलं की आह्मी उमेदवार आहो आह्म जवळ पैका अडका नाही की मामलत करावी त्यास आमचे बदल बेगमसाहेबासी आपण आर्जे करून त्याकडून हजरतासी सांगून येखादे काम १'

११

सांगवावे याजकरिता आलो तीहि बोलली– आहे संधी पाहून बोलेन दैव तुमचे (आहे) आसील बेगमेची वेणी घालीत होती आणखी जाता येता बातनी आसीलाचे घरी घेतली की बेगमसाहेब ह्मणजे खचित लग्न करीत नाही हे ऐकन येके दिवसी आसिलासी बोलले की बेगम याचा जन्म तरी व्यर्थच गेला नवरा जेव्हा नाही मुदसदास नवरा ह्मणोन राडवपण घालितात त्यास येक तरी करा की लौकिक अधिक होईल संभाजीचे पोर बाल असल्यास त्यास याणी आपले जवळ आणोन त्याचे चालवावे आसील ह्मणाली की तो मुदसद त्याचे जवल मूल आहेत किंवा नाहीत ठाऊक कोणास असले तरी नमूद होणार नाहीत त्यास येथे आणिनो कोणी आणल्यास त्याचे चालवणे बेगमसाहेबास अगाध नाही बालाजीपंत बोलले की तुह्मी अगोदर बेगमसाहेब यास विचारावे त्यांचे मर्जीस ही गोष्ट आल्यास मला नेऊन भेटवावे त्याणी आभ—

१२

दिल्यास मलाहि रोजगार नाही आणि आपल्याने हि सांगवत नाही त्यास हेच सिध जाहले तरी दक्षणेत जाऊन त्याचा शोध करून त्यास घेऊन येतो आसील बोलली की फार बरे आहे या गोष्टीस काहीयेक दिवस गुजरल्यावर येके दिवसी बेगमसाहेब सतोषात पाहून वेणी घालतेवेलस अर्ज केला की आपण तरी रांडवपण मागिता हा लौकीक जघन्यांत जाला आहे इतक तरी करा की संभाजीचा लेक बाल असल्यास शोध करून त्यास आणून आपलेजवळ ठेवावे आधिक लौकिक होईल बेगमसाहेब ह्मणाले की माझे चितांत आहे परतु त्यास कोण आणितो आणिल्यास मी त्याचे लेकराप्रमाणे चालवीन तो माझा लेक आसील बोलिली की हे तरी खचीत नाही तरी संभाजीची गत्य जाली तसी याची न व्हावी याचे वचन द्यावे ह्मणजे माझे घरी साहाचार महिने दक्षणी ब्राह्मण येक येत असतो त्याजला तिकडे पाठवून तो शोध करील आसल्यास घेऊन येईल आपण त्याची खातरजमा करावी आणि वचन यावे तेव्हा बेगमसाहेब बोलली की माझे वचन शपतपूर्वक आहे त्या ब्राह्मणास मजकडे घेऊन येणे मी त्याची खातरजमा करून देईन नतर आसिलेने——

१३

बालाजीपंतास मार जाला तो सांगून मारनिलेस बगमसाहेबाकडे घेऊन गेली याणी हाजार रुपये नजर केली बेगमसाहेबानी सांगितले तुह्मी खातरजमेने शोध करून त्याचे मुलास घेऊन येणे त्याचा बंदोबस्त करून देईन व तुमचा हि बंदोबस्त करून देईन याप्रमाणे वचनप्रमाण देऊन बालाजी निरोप घेऊन देसी आले प्रतिनिधी व पेशवे पिगले यास मार सांगितला की राजा तरी मारला गेला मी जाऊन बेगमसाहेब याची भेट घेऊन वचन घेऊन आलो आहे मर्जी असल्यास मुलास हवाली करावे दैवी असल्यास आव-

घेच घडेल नाही तरी येथे बी कोणी राहू देणार नाही आह्मास काय जसे सांगाल तसे तेव्हा राण्या व प्रतिनिधी व अष्टप्रधान मिळोन येक सला ठरवून राजा शाहूस बाळाजीपत यांचे हावाली केले तेव्हा राजा तीन साडे तीन वर्षांचा होता बाळाजीपत येक पालखी मुलास बसावयास दाहा वीस माणसे दाहा पाच घोडे इतके लवाजम्यानसीं मुलास घेऊन दिलीस आले शाहूची आसिलाची भेट करवून नतर बेगमसाहेबाची भेट केली दैव शाहूचे आधिक बेगमेने पाहातांच आपले मांडीवर बसवून आपले वाड्यांत मुलाम जागा करविली मुदबखा—

१४

ने स्वयपाक करून जेऊ घालावे आणि आष्टौप्रहर निजावे बसावे बेगमसाहेब याजपासी याप्रमाणे काहीयेक दिवस गुजरले हे वर्तमान बातशाहास समजले की बेगमेने संभाजीचे मुलास आणोन आपणाजवळ ठेविले आहे तेव्हा बुध्यात बेगमसाहेब याजकडे बातशाहा येऊन त्यास विचारले की तू आपला कोणता लेक आणला तो आह्मास दाखविला नाही. तिने आणोन पायावर घातला त्यांणी आपले माडीवर बसविले बाळाजीपंत बाहेर उभेच होते कसा हा आणला हे वर्तमान बेगमेस विचारले त्यांणी सांगितले की आवघी खटपट या मुलाची बाळाजीपत याणी केली तेव्हा बाळाजीपत यास बातशाहानी पाहून शाबासकी दिल्ही हुकूम चोपदार यास जाला की बाळाजीपत या मुलास दरबारांत घेऊन येन जातील तेव्हा येऊ देणे दिकत न करणे बाळाजीपंतास सांगितले की तुह्मी आमचे पोतऱ्यास राजे कचेरीत आणीत जाणे याप्रो हुकूम जाला बातशाहा आपले मकानास गेले नतर रोज बेरोज शाहूस जेऊ घालून बाळाजीपत याणी कचेरीत नेत असावे शाहू लाहाणच होता कचेरीत आला ह्मणजे बातश—

१६

—मनात संकेत केला की आपला नातू तेव्हा त्यास सर्वोपरीस आधिक आधिकार द्यावा तेव्हा योजना सहा सुभे दक्षणेची सरदेशमुखी दहा रुपये शेकडाप्रों वतनदारचा वतनदार व फौजबदचा फौजबद ही योजना करून सनद छ १ रबिलावल सन १०८८ फसली करून दिल्ही बाळाजी विश्वनाथ याणी सनदा इकडे पाठविल्या की आमल जारी करणे तेव्हा प्रतिनिधी व पेशवे वगैरे दिवाभीत जाले होते याच्याने कोणतीहि गोष्ट जाली नाही सनदा मात्र जवल घेऊन बसले राजे शाहू व बाळाजी विश्वनाथ——यावर दिलीसच विचार—बातशहानी बाळाजीपंतास विचारिले की तुह्मास सनदा सरदेशमुखीच्या करून दिल्ह्यां त्याचे कसे जाले आमल जारी जाला की नाही याणी अर्ज केला की आद्याप आमल जारी नाही त्यास तुह्मी शाहूराजास तिकडे घेऊन जावे आमल जारी करावा त्याजवरून बातशाहानी बेगमसाहेबानी जडजवाहीर माहीमरातबे दौलतीचे इतमाम तितके दिल्हे पागेपाो हजार घोडे व दाहा हत्ती सरकारातून दिल्हे त्या सधीत महमद-

१७

खा सुभे दक्षणेचे होते यांजकडून काम काढून सैद हुसेनखा याससुभेदारीची खिलत-

जाली बातशाहानीं हुसेनखानास सांगितले की याचा अमल सरदेशमुखीचा तुह्मी बसवून द्यावा आणि यास याचे मायेपासीं पोचाऊन द्यावे राजे शाहू याची व सैदाची पैवस्तीबा हजरतानी बाळाजीपंत यास सांगितले की तुह्मी हुसेनखाचे समागमे जावे बदोबस्त करून आमचेपासी तुह्मी वकीलीस येणे जी कमती पडेल त्याची पुर्वणी करून देऊ नतर राज्यानी बातशाहाच्या पायावर डोकी ठेविली त्याणीं मस्तकावर हात ठेविला बातशाहा व बेगमसाहेब वगैरे याणीं निरोप राज्यास देते वेळेस हैराण जाले की सात आठ वर्षे मूल आपणाजवळ होता आता दूर चालला हा ममतेचा विचार हि होऊन निरोप आवघ्याचे घेऊन बाळाजीपंत राजास घेऊन सैदाबरोबर देसी आले मातोश्री व रामराजा वगैरे याच्या भेटी होऊन आनंद जाला नतर याणी सिवाजी याचे वेळेस मुलूक विज्यापूर सुभ्या पौ दाबला होता तो पुन्हा माघारे घेतला आणि

१८

औरगाबाद सुभ्यात आमल चालविला हे वर्तमान सांगावयास पुन्हा दिलीस बाळाजी विश्वनाथ जाऊन आला नतर औरंगाबादेस कामकाज लागले तेव्हा सैदाकडे बाळाजी विश्वनाथ याणी जावे याप्रो चालत होते सन १०९२ फसली औरगजब बातशाहा आखेर जाले गादीवर महंमदशाहा बातशाहा गादीवर बसले सन १०९३ प्रतिनिधि मेले नंतर श्रीपतराव प्रतिनिधि व बाळाजीपंत मिळोन दौलतीचा कारभार करीत होते फौज घेऊन प्रतिनिधी जाऊ लागले कर्णाटका तेलंगण वगैरे खंडणी मात्र घेत असावी सरदेशमुखीचा आमल माहालोमाहाली गुमास्ते औरगाबाद सुभ्यात बसले वरकड सुभ्यात आमल ज्यारी नवता विज्यापूर सुभ्यापैकी आसपास दरसाल लाख दोन लाख रुपयाचा मुलुख सोडवावा याप्रो आन्हिक होते चाली सपनास हजार जमियेत होती राजे हि दिवसेदिवस उमेदीसआले पिंगले पेशवे होते याचे ह्मातारपण जाले होते त्याचेवरचा कारभार बाळाजी विश्वनाथ त्याचे गुमास्ते ह्मणोन करीतच होते राजे बाळाजीपंत यास येके दिवसीं ह्मणाले—

१९

की पेशवायगिरीची वस्त्रें तुह्मास देतो त्याणी उत्तर केले की जोंपावेतो आहे तोपावेतो असेच चालो द्यावे मला वस्त्रे घेयाची नाहीत ते आस्ता वस्त्र घेतली तरी लौकिकाम चांगले नाही बदमामली होती ते दिवसी इतकाच मार जाला सन ११०२ फसली पिंगले पेशवे याचा काल जाला त्याणी तेच दिवसी पेशवयगिरीची वस्त्रे बाळाजी विश्वनाथ यास दिल्ही त्याणी आपले नावाची मोहोर काही केलीच नाही कागदपत्रावर कारण पडले तरी येजमानाचेच नावाची मोहोर करीत होते बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याचे चिरंजीव बाजीराव हि उमेदीस आले राजे दरबारास येऊ जाऊ लागले काहियेक दिवस येसेच गुजरले श्रीपतराव यास राजे शाहू याणी सागितले की तुह्मी स्वारीस जात आसता त्यास येखादे निकडीचे काम पडल्यास तुह्मी जात जावे नाही तरी बाजीराव हुशार आहे याचे तैनातीस फौज सरंजाम देऊन पाठवीत जाणे याप्रो हुकूम जाला सन ११०३ फसली बाळाजी विश्वनाथ दिलीस गेले होते तेथे जनार्दनपत

भानूस वकिलीचे कामावर ठेवून आले दिवसें -वस मान आधिक बसत चालले याजकरिता औरंगाबादेस सैदाकडे साह्या च्यार महिन्यानी जावसालास येत होते ते. राहूब आनंदराव सुमत याजकडे वकिली सागितली याप्रो क्रम चालला आसता राजे याणी आपले प्रधानास जागिरी नेमनुक करून दिल्ह्या बीतपसील सरमजाम व जात जागीर सन ११०४ फसली ... ...

श्रीशिवाजीमहाराजांचीं वाघनखें व भवानी तलवार

१ श्रीशिवाजीमहाराजांचीं वाघनखे व भवानी तलवार हीं ब्रिटिश म्युझियम् लंडन येथें असल्याचा समज आहे. परंतु तो **साफ खोटा** आहे. यां बाबतींत मी लिहिलेल्या पत्राला पुढील उत्तर आले आहे:—

Department of British and Medieval Antiquities and Ethnology British Museum London W. C.

March 24th 1915.

V. L. Bhawe Esq.
THANA,
near Bombay, India.

Dear Sir,

We do not possess the original 'tiger's claw' or sword of Sivaji in the British Museum.

You have quoted† the label accurately.

Yours faithfully
(Signed) C. HERCULES
Record Keeper.

विनायक लक्ष्मण भावे

पतितपावनपद्धति

१ कऱ्हाडचे धर्माधिकारी गिजरे यांच्या घरीं सांपडलेले कांहीं कागद नकला करून रा. राजवाडे यांनीं कृपाळू होऊन माझ्या हवाली केले. त्यांपैकीं निवडक सात कागद एका विषयासंबंधीं निराळे काढून त्यावरून दोंडदोनशें वर्षांपूर्वीच्या पतितपावन पद्धतिची रूपरेखा ठरविण्याचा अल्पसा प्रयत्न पुढें केला आहे. तो पाहतां, ध्यानांत येईल कीं सनातनधर्माच्या नियमांचें जाळें बाहेरून किती हि गुंतागुंतीचें दिसलें, तथापि त्यांत हि पुष्कळ लवचिकपणा, पळवाटा, व सोई ठेविलेल्या आहेत. पतितपरावर्तनाच्या प्रश्नावर कांहीं वर्षांपूर्वी आपल्याकडे रण माजलें होतें परंतु पूर्वीच्या परिस्थित्यनुरूप काळीं, या बिकट प्रश्नाचा उलगडा उदारमनानें सहज व सरळ केलेला पाहिला, ह्मणजे स्वयंसत्ताक समाजाचें महत्त्व समजून येतें. अस्तु !

२ आधारास घेतलेलीं सात पत्रें :—

---

† "A waghnukh like the one used by Shivaji" अशी चिठी ब्रि. म्यु. मधील वाघनखावर आहे.

(१) एका मुसलमानाधमाच्या बळात्कारास बळी पडलेल्या सावित्री नामें बाईतर्फे संभाजी आंगरे सरखेल यांजकडून विनंतिपत्र कऱ्हाडकर शिष्ट ब्राह्मणांस
(शके १६५६ आश्विन व. १)

(२) खंडू जाधव यास यवनाश्रसंसर्ग बळात्कारें झाला त्याजबद्दल हुकुमवजा विज्ञप्ति कऱ्हाडकर शिष्ट ब्राह्मणांस रघुनाथभट्ट पंडितराव यांजकडून

(३) व (४) यातिभ्रष्ट करून बलात्कारानें यवन झालेल्या अनुतप्त ज्ञातिबांधवाकरितां समस्त कायस्त कुलप्रभूंची विनंति क्षेत्रवासी वेदमूर्तीस (शके १६१७)

(५) मातेच्या बदअमल दोषाच्या संसर्गापासून मुलाला मुक्त करण्याबद्दल श्रीनिवास परशराम प्रतिनिधीकडून समस्त कऱ्हाडकर ब्रह्मवृंदास
[शके १६६७ आश्विन शु. १]

(६) श्रीशंकराचार्य आपण दिलेल्या पावनपत्र मान्य करण्याबद्दल

(७)पांचरात्रिक दिव्यानें शुद्ध ठरलेल्या बाईबद्दल कऱ्हाडकरांचें आज्ञापत्र मोकदम नाणेगांव प्रांत पुणे यांस
[शके १७०८ श्रावण शु. १३]

३ हीं सर्व पत्रें बारकाईनें पाहतां एक गोष्ट ठळकपणानें नजरेस येते, ती ही कीं या पावनीकरणाविषयीं क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंदाचा अधिकार व महत्व विशेष आहे. लांबलांबच्या ठिकाणाहून हि कऱ्हाडकरांस विनंतिपत्रें शुद्धीकरणार्थ आलेलीं आहेत. ले. ३ व ४ यांत " समस्त कायस्त कुलप्रभु " यांनीं स्वतःच एक विनंतिअर्ज कऱ्हाडकरांस सादर केला आहे. अशा भारदस्त अर्जांचा विचार अनुकूल च होत असे, हें इतर लेखांकांतील अनुकूल निकालांवरून स्पष्ट दिसतें.

कऱ्हाडकरांसारख्या क्षेत्रस्थांशिवाय पंडितराव, शंकराचार्य, छत्रपती, वगैरे अधिकारी हि स्वतंत्रपणें पतितांस पावन करून घेत. (ले. ५) पतित व्यक्तीला हि क्षेत्रस्थ ब्रह्मवृंदाकडे, श्रीशंकराचार्यांकडे, पंडितरावांकडे अगर छत्रपतीकडे स्वतंत्रपणें दाद मागतां येत असे व सदरील ठिकाणांहून पातित्याचें निराकरण हि होत असें.

ले. १ मधील बलात्काराची "हकीकत हुजूर जजिरे विजयदुर्गचे मुकामी लिहून आली" व ले. ७ मध्यें " सरकारचे वरातदार यांनि तुह्मास व माळी व अतार ऐसे चौकशीबद्दल क्षेत्रास श्रीमंत राजश्री बळवंतराव सुभेदार यांकडेस आणिलें " यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, पातित्याचीं प्रकरणें वर चौकशीकरितां पाठविण्याचें काम खालचे अधिकारी करीत.

ले. २ मध्यें " या पासुन दोन रुपये घेणे " असें पंडितराव लिहितात. प्रायश्चित्त देण्याबद्दल ही आकारणी आहे.

ले. ६ मध्यें आचार्यांनीं " ब्राह्मणसभा व राजसभा बैसउन शास्त्रमतें मनास आणुन विधिपूर्वकें प्रायेस्छीत देउन ब्राह्मणात मेलउन सुधपत्र दिल्हे. " यावरून ब्राह्मणांबरोबरच इतर वरिष्ठ: लोकांचें हि संमत अशा कामीं घेण्यांत येत असे.

ले. ४ ह्याला इतरांपेक्षां एक विशेष महत्व असें आहे कीं त्यांत सुप्रसिद्ध वीरशिरोमणि " बाजी देश कुलकर्णी तो हिर-

उस मावल याचा पुत्र पिलाजी यासि शामळानी " धरून नऊ वर्षे ठेवून बाटविला. तो पळून आला तेव्हा त्याच्या पुनर्ज्ञातिप्रवेशनाबद्दल " समस्त कायस्त कुलप्रभु " यांनीं ब्रह्मवृंदास प्रार्थना केली आहे कीं " यासी प्रायेस्छीत दिल्हे पाहिजे ये गोस्टीस आह्मी समस्त मान्य असो " कागदावर शक नाहीं तथापि ले. ३ मध्यें शामळाचे स्वारीचा जो उल्लेख केला आहे तो, त्याचप्रमाणें ले. ३ वर दादाजी नरस प्रभूची असलेली सही, व ले. ३ व ले. ४ ह्या विनंति एकाच मिनीच्या आहेत ही गोष्ट, या तीन बाबी ध्यानांत घेतल्यास या लेखांचे अंतीं दिलेला युवा संवत्सर त्याच वार न जुळला तरी खास शके १६१७ हा च ठरतो. शामळाच्या धामधुमीची वेळ ती च. दादाजी नरस प्रभू हि तेव्हांच हयात होता. तात्पर्य ले. ३ व ४ शके १६१७ मधले आहेत.

ले. ६ मध्यें कऱ्हाड क्षेत्राचें महत्व दर्शविणारा मायना आरंभीं आहे.

कै. न्या. माधवराजी रानडे यांनीं पेशव्यांच्या रोजनिशीवरील आपल्या इंग्रजी प्रबंधांत पृ. २७ वर पतितपरावर्तनाचीं चार उदाहरणें दिलीं आहेत. त्यांचा हि तात्पर्यानें निष्कर्ष हा च आहे. रा. सरदेसाई यांच्या मराठी रियासतींत बजाजी निंबाळकर शिवाजीचा जावाई याचें उदाहरण दिलें आहे. कै. न्या. तेलंग यांनीं आपल्या Gleanings from Maratha Chronicle या निबंधांत पृ. २६६।६७।६८ व पृ. २८१ मध्यें कांहीं उदाहरणें घेऊन विषयाची चर्चा केली आहे. त्यांचा मुख्य हेतु मराठी राजांचे धार्मिक सभाक्षेत्र दाखविण्याचा च फक्त आहे.

प्रायश्चित्तप्रकरणाचा सांगोपांग इतिहास लिहिण्यास अद्यापि पुष्कळ साधनप्रकाशनाची जरूर आहे. विशेषतः गिजऱ्याप्रमाणें इतर धर्माधिकाऱ्यांचे कागद पुढें आणिले पाहिजेत.

वैशाख शु. ११ १८३७ पुणें } **दत्तो वामन पोतदार**

श्री

वेदशास्त्रसंपन्य राजमान्य राजेश्री शीष्टे ब्राह्मण व धर्माधिकारी प्रमुख समस्त ब्राह्मण वास्तव्य कसबे कराड प्रांत मा। स्वामी गोसावी यास

सेवक संभाजी आंगरे सरखेल दंडवत विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये लेखन करणे विशेश येशो पुरुषात्तम पळसुरा वास्तव्य मौजे धोपेश्वर ता। राजापूर याची स्त्री बनाम सावित्री हे मौजे रायेपाटण ता। मास आपले माहेरास जात होती मार्गी मलिक—आबदला मुसलमान याणे बळात्कार करून अकर्म केले हे वृत बाइको मजकुरीनें आपले घरास येऊन आपले स्वमुखे लोकास सांगितले याची हकीकत हुजूर जजिरे विजयदुर्गीचे मुकामी लेहून आली त्यावरून मलिक मजकुरास हुजूर आणून गर्दन मारिली हाली बाइको मानें हुजूर येऊन विनंती केली कीं आपणावरी त्यानें बळत्कार केला पुढें साहेब धर्मस्थापक आहेत आपणास प्रायश्चित होऊन कृतीत मरती होऊन यथायुग्त वर्तावयाचा विचार होऊन येई ते करावें ह्मणौन त्यावरून याचा विचार मनास आणिता माहाक्षेत्र प्रसीध व

समस्त सिद्ध माहाक्षेत्री व समंतात यौग ब्राह्मण याचे संमतें प्रायश्चित होऊन क्षत्रीत अधिकार व पंक्तिपावन व्हावया ब्राह्मणाचा विच्यार आहे तो मान्य असे ह्मणऊन हे पत्र कुशाल लिहिले आहे तरी शास्त्रसंमतें करून क्षत्रीत अधिकार होऊन येथापूर्व ब्राह्मणात येऊन पावन होये ते बाइकोस आज्ञा करून बाइकाचे वलित सुभा प्रांत राजापूर या जागा संमतें पत्र दिले पाहिजे जाणिजे रा छ १७ जमादिलेवल बहुत काये लिहिणे सुा खमस सलासीन मया अलफ हे विनंति

मूल बालबोध लिपी

श्रीमुद्रल

आज्ञापत्र राजेश्री वेदशास्त्रसंपन्न कऱ्हाड-क्षेत्रस्त समस्त ब्रह्मवृंदेषु याप्रति रघुनाथ भट्ट पंडितराव नमस्कार श्री छत्रपतीनि आज्ञा केली ऐसि जे खंडु जाधव याजवर्ती यवनानि जोराबरि करून आपलें अन्न याज (क) डून खाविले त्यास राजेश्री स्वामि छत्रपतिनी क्षेत्रास पाठवणें त्यावरून खंडु जाधव पाठविला आहे तर यापासुन दोन रुपये २ घेणें यास निबंध प्रायश्चित देणें त्यास शुद्धपत्र देउन हुजुर रवाना करणें विलंब न लावणें हे नमस्कार ईयं विज्ञप्तिः

श्री

श्री वेदमूर्ती क्रियाविराजित राजश्री समस्त क्षेत्रवासी स्वामीचे शेवेसी

सेवेसी विद्यार्थी समस्त कायस्त कुलप्रभु
कृष्णाजी हरी पालकर
अंताजी तुकाजी प्रभु कलमुडीकर
पुतलाजी श्रीरंग कुलकर्णी पनवेलकर
प्रयाग अनंत पनवेलकर
यादव काकाजी पेणकर
विनाजी निलकंठ निमक कुलकर्णी पणवेल
बावाजी बाजी व कृस्णाजी फुलाजी देस कुलकर्णी ताा हिरडस माबल
रघुजी केशव राजपूरकर
नरसो विठल
नरसो मेरेश्वर
यादव सोन प्रभु पनवेलकर
बाजी सूर्याजी देस-कुलकर्णी ताा पोडखोरे
रायाजी रंगनाथ कुलकर्णी ताा अमरनाथ
सखाजी वैज प्रभु बदलापुरकर
दामाजी कुस्ण कुलकर्णी मौजे पोईनाड ताा सिरगांव मामले चेउल
आउजी बापुजी प्रभु अधिकारी ताा लिंगारतण
गोपाल बाजी पेणकर
विठल ह्माउ प्रभु बदरापूरकर
चिमणाजी तान प्रभु कल्याणकर
शंकराजी तावजी माहाडकर
पिलाजी कृस्ण कुलकर्णी पणवेल
नरहरी गोज प्रभु खारकर
बालाजी संभाजी प्रभु कुलकर्णी दुर्गवाडीकर
माहादाजी गोपजी कुलकर्णी कसबे पणवेल
रघुजी विठल पनवेलकर
विनाजी आउजी केलसीकर
विठल नरसी देसकुलकर्णी कानडवीकर
कासीराम कल्याणकर
रामाजी गोमाजी
सजणाजी रंगनाथ कुलकर्णी अमरनाथ
रायाजी मल्हार
तानाजी अत्माजी निमक कुलकर्णी ताा पनवेल
मुकुंद कृस्ण अधिकारी ताा पेरेडी

अंताजी त्रिंबक देसकुलकर्णी ताा मोशेखोरे
बालाजी रुद्र देसकुलकर्णी ताा वनखल
हरी महिपाजी प्रभु देस--कुलकर्णी प्रा
करनाळें
मुंदर काकाजी टिपनीस बोरघाट
दादाजी नरसिंह कुलकर्णी रोहिडकर
मजणाजी खंडो भडळीकर
रामाजी माहादेव देसकुलकर्णी प्रा
नमरापूरकर
बावाजी गोविंद अधिकारी ताा निजा(म)पूर

साष्टांग दंडवत विनंती उपरी रायाजी नरसी देसकुलकर्णी मामलेपाल ताा हवेली व ताा आतवणे याचा पुत्र शामजी हा मुखवस्तीनें मौजे आंबवली ताा तुडल येथे होता ऐसीयास सुा सन, खमस समानिना मधे शामळाची स्वारी राजपुरीहून मौजे मजकुरावरी आली ते समई धरून नेलें जंजिरे राजपुरीमधें नेऊन येकवरीसपरयंत अदबखाना ठेउन चुना वाटविला याचे सुट-केचा येत्न भावबंदी करावा तरी त्यास अनकूल पडलें नाहीं याकरितां मुख्य शामले बलत्कारें भीन यातीचा विचार करून याती-भ्रस्ट केले आणि आपणासंनिध सेवेसी टेविला होता त्यादारभ्य मनाच्या तिरस्कारें गंतव्याच्या सूचनेमधें असोन तेथून निघा-याची संधी पाहून गंतव्य केलें आणि आपले समुदायामधे आला मनामधें पश्चात्ताप होऊन स्वयातीस शरण निघाला कीं आप-णास येकवेल मुक्तता केली पाहिजे जरी आपणास स्वयात मिलोन मुक्त करीत नाहीं, तरी आपण प्राणत्याग करीन पूर्ण पश्चात्ताप जाला ऐसे कलोन समस्तांनीं मनावर घेऊन त्यास स्वयातीमधें घ्यावा हा निश्चय जाला परंतु शास्त्रनिर्णय न केला ह्मणून स्वामीस विनंतिपत्र लिहिले असे तरी स्वामींनीं शास्त्रनिर्णयें यासी प्रायेश्चीत्त द्यावें ऐसे जाले तरी क्षेत्र प्रायश्चीत देऊन प्रायेश्चित्ताचा निर्णय करून आह्मास आज्ञापत्र पाठविले पाहिजे स्वामीचे आज्ञेवरून वर्तणूक करूं हें पत्र श्रावण सुध सप्तमी भोमवासरे युवानाम संवत्सरे हे विनंती

श्री

श्री वेदमूर्ती राजमान्य राजश्री
क्षेत्रवासी ब्राह्मण स्वामीचे शेवेसी
सेवक विद्यार्थी समस्त कायस्त कुल प्रभु

क्रुष्णाजी हरी पालकर
बाळाजी संभाजी देशकुलकर्णी ताा
तुरुगवाडा
तान्हाजी आत्माजी नीमे कुलकर्णी. ताा
पणवेली
बाळाजी रुद्र कुलकर्णी वनखल
मल्हारजी वैज प्रभु बदलापुरकर
नरसो मोरेस्वर पणवेलकर
अंताजी तुक प्रभु कलमुंडकर
माहादाजी गोपजी कुलकर्णी कसबे पणवेल
रघुजी विठल पणवेलकर
विनाजी आउजी केलसीकर
नीलाजी माहादेउ कुलकर्णी मामलेपाल ताा
हवेली व तपे आतवणे
रामाजी गोमाजी शाहाबाजकर
विनाजी निलकंठ निमक कुलकर्णी काा पण-
वेलकर
आउजी बापूजी गुमस्ते अधिकारी ताा
लिंगार
विठल म्हाउ प्रभु बदरापूरकर
मजणाजी खंडो भडळीकर

शंकराजी तावजी माहाडकर
पिलाजी कृस्ण कुलकर्णी पणवेल
वेंकाजी दामोदर प्रभु आतोणकर
नरहरी गोज प्रभु खारकर
रायाजी मल्हार पणवेलकर
मुकुंद कृस्ण अधीकारी ताा वरेर्डा
अंताजी त्र्यंबक देस कुलकर्णी ताा मुसेखोरें
दामाजी कृस्ण चेउलकर
बाजी सूर्याजी देसकुलकर्णी ताा पौडखोरें
यादव सोन प्रभु पणवेलकर
पुतळाजी श्रीरंग कुलकर्णी पणवेलकर
प्रयाग अनंत पणवेलकर
यादव काकाजी पेणकर
कासीराम कल्याणकर
सजणाजी रंगनाथ अंबरनाथकर कुलकर्णी
रघुजी केशव राजपूरकर
रायाजी रंगनाथ कुलकर्णी
अमरनाथ

हरी महिपार्जा देस कुलकर्णी प्राा करनालें
गोपाल नमाजी पेणकर
सुदर काकाजी टिपनीस खोपवलीकर
चिमणाजी तान प्रभु कल्याणकर
रामाजी माहादेव देस कुलकर्णी प्राा नसरापूर
बावाजी गोविंद अधिकारी ताा निजा(म)पूर
दामाजी त्रिंबक देस कुलकर्णी मामले तले

साश्टांग दंडवत विनंती उपरी ऐसा जी बाजी देश कुलकर्णी ताा हिरडस मावल याचा पुत्र पिलार्जा यासि शामळानी राजपुरीस धरून सा वर्षे नेळा त्याचे समंधी कोणी सोडवावया येतील ह्मणौनु मार्ग पाहिला परंत कोणी आला नाहीं ऐसें देखोन यासी बलत्कार करून अविंध केळा आणि मागती त्यासी अर्डासेरी देऊनु तीन वरसें ठेविलें त्यासी जे समई अनुकूल पडिलें ते वेलेसी निघोन आला या प्रांतासी आलेवर यासी अनुताप बहुतच आला की आपळया स्वयातीस शरण जाऊनु कुलामध्यें यावें ऐसी यासी तुह्मी हा शास्त्रार्थ मनासी आणून जो शास्त्रयुक्त विध जैसा असेल तैसा निर्वाह मनासी आणून यासी प्रायेस्छीत दिल्हे पाहिजे ये गोस्टीस आह्मी समस्त मान्य असो प्रायेस्छीत विध संपादून येक आपले आज्ञापत्र पाठविलें पाहिजे त्यापत्रावरून वर्तणूक करून सुत जालें पाहिजे. हे पत्र स्त्रावण शुध सप्तमी भोमवासरे युवानाम संवत्सर हे विनंती

श्री

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री समस्त ब्राह्मण
क्षेत्र कसबा कराड स्वामी गोसावी

सेवक श्रीनिवास परशराम प्रतिनिधी नमस्कार सुाा सीत अबैन मया अलफ अपाजीराम वस्ती मसूर याचें आईवर बदअमल याचा दोश येऊन ती माहेरास गेली त्याम अपाजी गैरमजकूर यास अनवेव्हार जाहाला पाहिजे याजकरिता प्रायश्चीत देऊन सूध करविले आहे तर समस्त ब्राह्मण मिळून सूध करणे अनवेव्हार करवणे छ २९ साबान बहुत काय लिहिणें

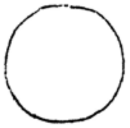
राजत
लेखना
वधी

श्रीशंकर

श्रीमतु परमहंस परिव्राजिकाचार्ये श्रीमतु शंकराचार्ये अभिनव विद्याशंकर भारती स्वामीकृत नारायेण स्मरणानि

सकलगुण अलंकरण हरिगुरुभक्तिपरायेण

राजमान्ये राजेश्री मोरेस्वरभट व त्रिबकभट व समस्त ब्रह्मर्षी दप्रांत कऱ्हाड भक्तोत्तमाप्रति — विशेश श्री—चे पुण्येंतिर्थाचे मोहछाव जाहाला तदनंतर खंडो सोमनाथ येथें आला होता त्यावरी ताम्रांचा शब्ददोश होता हे तुह्मास विदित आहे ऐसीयास ब्राह्मण दुर्बल नित्राणी बहुत लिहीनपणें शरण आला देखोन स्वामी कृपाळु होऊन ब्राह्मणसभा व राजसभा बैसउन शास्त्रमतें मनास आणुन विधिपूर्वकें प्रायेस्छीत देउन ब्राह्मणात मेलउन सुधपत्र दिल्हे असे तरी तुह्मी मठ.चे मठाभिमानी अहा अह्मी केले ते तुह्मी केले दुसेर कोणही असक करितील नरी त्यास बुधीवाद सांगणें अह्मी त्या प्रांते येणार असो भेटीनंतर सकल वर्तमान कळूं येईल दरयेक विशई याची साहेता केली पाहिजे विशेश लिहिणे काये असे सुधपत्रीं अवघा येथान्यायें लिहिला असे त्यावरून कळू येईल हे असीर्वाद

श्रीमत्कृष्णा ककुद्मती प्रीति संगमो विजयते

स्वस्ति श्रीमत्निखिलवसुधामूर्धावतंस निदानस्थान परिसरवर्ती आदिस्थान महाक्षेत्र दक्षिणवाराणसी श्रीउत्तरालक्ष्मी प्रियकर कमलोपरिधृताष्टादश शक्तिपीठांतस्थित महाशक्तिपीठ महासंस्थान श्रीमत् करहाटकक्षेत्रस्थ विद्वद्वैदिकसमूह यांनी मोकदम मौजे नाणेगांव ता। पाटस प्रांत पुणे यांसि अज्ञा केलि ऐशी जे मौजे मजकुरी यमा बिन तुक माळी याची स्नुषा गंगी शेतातुन घरास अपल्या येत होती त्यास मार्गी साव्या अतार मौजे मजकुर हा तीजला झोंबला तेव्हा तीने गलबाला व माहावाध केलि तत्समई मार्गाने वाटसरु जात होता त्याने गलबाला श्रवण होताच तोहि तेथे अला अणि अतार पळु लागला वाटसराने धरून त्याची पांघ्रुगे घतलि गंगी घरास गेलि अणि झाले वर्तमान अपल्या घरी सर्वत्रास व तुह्मास हि सांगीतले तदनंतर माळी याने तीजला वेघळि ठेविलि सरकारचे वरातदार यांनि तुह्मास व माळी व अतार ऐसे चौकशीबद्दल क्षेत्रास श्रीमंत राजश्री बळवंतराव सुभेदार यांकडेस अणिलें यांचे झालें वर्तमान लेहुन घेतलें माळिण यिनें सांगीतले अतार पद्रास झोंबला चौकशी केलि परंतु व्यभिचार कर्म घडले नाही ऐसा निश्चय जाहला परंतु संशय निवारण जाहला पाहिजे एतद्विषई गंगी माळीण बोलिलि की श्री—संगमी दिव्य करीन ऐसे बोलून दिव्यास राजी जाहली त्याजवरून समस्त ब्राह्मण व हकिम व समस्त दैव प्रभृति यानी दिव्य पंचरात्रीचे नेमिले क्रियापत्र लेहून घेतले अणी श्रावण शुक्र ५ पंचमीस श्री—त संगमी स्नान करून त्रिवार उच्चार करून दिव्य केले तीला घेऊन सरकारच्या वाड्यात अणून ठेविलि पंचरात्री गेल्यानंतर गंगी माळिण दिव्यातून खरी जाहलि त्यावरून गंगीचा सन्मान केला अणी शुद्धपत्र दिल्हे पाहिजे एतद्विषई शुद्धपत्र तुह्मास सादर केले अहे तरि तुह्मी व त्याचे ज्ञातीस सांगणे पूर्ववत्प्रमाणें अन्नोदक व्यवहार करणे मिती शके १७०८ पराभवनाम संवत्सरे श्रावण शुक्र १३ त्रयोदश्यां एवं शुद्धपत्रस्य पंक्तयः २९

मोरोपंतकृत धन्यरामायण

मोरोपंतांनीं अनेक रामायणें रचिलीं परंतु त्यांपैकीं कांहीं रामायणें गाहाळ झालीं असून हल्लीं उपलब्ध नाहींत ही गोष्ट महशूर आहे. कांहीं दिवसापूर्वी जुनीं दप्तरें तपाशीत असतां ' धन्य ' रामायणाची एक पोथी मला आढळली. परंतु या पोथींतील मधलेंच एक पान गाहाळ झालेलें आहे. यामुळें पोथी त्रुटित आहे. त्रुटितच कां होईना, पण पंतांच्या नामशेष झालेल्या कृतींचा हा भाग, महाराष्ट्राला सादर करण्याचें पुण्य मला लाभलें. याबद्दल मी परमेश्वराचे आभार मानितों. याखेरीज एका वृद्ध गृहस्थानें ' हूं ' रामायण प्रत्यक्ष पाहिल्याचें सांगितलें व त्यांतल्या एकदोन आर्याही मला ह्मणून दाखविल्या. सदरहू ' हूं ' रामायण मिळविण्यासाठीं, मी अनेक वेळां, अनेक यत्न केले. आतां तर ते गृहस्थ कैलासवासी झाले असल्यामुळें ' हूं ' रामायण मिळण्याची आशाही तूर्त सोडून दिल्यासारखी आहे. पुढें मागें कोणा शोधकांस ' धन्य ' रामायणाचा अनुपलब्ध भाग, व इतर कांहीं नवीं रामायणें मिळतील व पंतांची ' अष्टोत्तर शत ' संख्या प्रसिद्ध होण्यास मदत होईल अशी आशा आहे. तस्कराच्या उपद्रवांत रामायणें नष्ट झालीं तीं आतां पुन्हा सांपडावयाची नाहींत ही समजूत टाकून देणें भाग आहे.

ज्या चिठीवरून मला या रामायणाचा प्रथम सुगावा लागला त्या चिठीसंबंधें एकदोन बाबी विचार करण्यासारख्या असल्यामुळें चिठिची असल बरहुकुम नकल येथें देतो.

(पुढील बाजू आडवी लिहिलेली)

॥ यादि स्मरणार्थ रामचंद्र निळकंठ परित प्रो भोस यास हरिभक्तपरायण दादानी मयूरकृत आर्या रामायणें द्यावयास केली त्याचें स्मरण रामचंद्र याजपासि आहेत तपशील

१ साधुरामायण १ मंत्ररामायण १ परंतुरामायण १ तीर्थरामायण १ मंत्रमयरामायण

५

एकूण हीं पांच रामायणें वेगळीं करून दुसरी जी असतील ती द्यावी दादानी करार केला आहे त्यांत आगत्य द्यावयाचा करार दादाचा जी असतील ती अगत्यरूप दिली पाहिजेत सेवकाचा लळा समर्थांनीं च पूर्ण करावा १ अवोष्ट्र रामायण १ धन्यरामायण १ रामरामायण

सदरहू तीन रामायणें कार्तिकीस पोंचती करावी ह्मणून दादानी वचन दिलें आहे याशिवाय दुसरी काय असतील ती ही द्यावयाचें वचन दिल्हे दादास प्रपंचामुळें गरिबाचें स्मरण राहणार नाहीं ह्मणून विनंती स्मरण लेखन केलें शिवाय तीर्थरामायण पुस्तक नेलें तें पाठवावें हे विज्ञापना

वरील दिलेल्या चिटीच्या उताऱ्यावरून पुढील बाबी लक्षांत येतात

(१) भोसें प्रांतांत रामचंद्र निळकंठानें पंतांचीं रामायणें उतरून घेतलेली असावीत व त्या प्रांतीं शोध केला असतां अझून ही कांही नवीन रामायणें सांपडण्याचा संभव आहे.

१ भोस हा प्रांत पंढरपुरा जवळ आहे.

(२) आपण इतके दिवस ' लघुरामायण ' निराळें व ' सुखरामायण ' निराळें असें समजत होतो. या सोबत जोडलेल्या पानांवरून हीं दोन भिन्न नांवें एका च रामायणचीं आहेत असें स्पष्ट दिसतें. म्हणजे १०८ संख्येंत एक नांव कमी झाले व ती पुरी करून घेण्यासाठीं आतां एक नवें नांव पाहिजे. हें उघड आहे. नांव म्हणजे नवें रामायण न सांपडलें तर रा. पांगारकरांनीं दिलेली यादी १०७ नांवांची होते.

(३) चिठ्ठींत ' साधुरामायण ' व ' रामरामायण ' अशीं दोन नांवें आलीं आहेत. रा. पांगारकरांच्या, रा. काव्य संग्रहकारांच्या व इतर यादींत हीं नांवें नाहींत. यापुढें ही यादी पुन्हां प्रसिद्ध करतांना रामायणाच्या एका नांवापुढें त्याला च असणारीं दुसरीं नांवें ही कंमांन देणें इष्ट आहे.

विनायक लक्ष्मण भावे

" धन्यरामायण "

श्रीगणेशायनमः ॥ विष्णुप्रभु अवतरला जेथें तो वंश भानुचा धन्य । धन्य दशरथ त्रिजगीं कोण्ही झाला नसे असा अन्य ॥ १ ॥ देवर्षि धन्य धन्य श्रीमान् वाल्मीकि आदिक विलोकीं । धन्य महाकाव्य श्री रामायण जें बुडो न दे शोकीं ॥ २ ॥ धन्य विभांडकसुतमुनि कौसल्या रामसुप्रसू धन्या । तोही धन्य सपूर्वज ज्याची हे अदितिसी सती कन्या ॥ ३ ॥ धन्या कैकेयी सुत भरत जिचा जो द्विषन्मुखें सुकवी । धन्या सती सुमित्रा, लक्ष्मण शत्रुघ्न हे जिचे सुकवी ॥ ४ ॥ धन्य वसिष्ठमहर्षि श्रीरामा सानुजासि जो पढवी । सद्गुण नृपनंदन जे त्या सर्वांच्या हि मस्तकीं चढवी ॥ ५ ॥ धन्य श्रीमान् गाधिज सच्छिष्य प्रेम जो करी रामीं । शत अस्त्रें शिकवि म्हणे देतों हें कवच तव शरीरा मी ॥ ६ ॥ ती ताटका हि धन्य रामें वधिली वनांत जी चंडी । धन्य सुबाहु हि ज्याचे शिर राघव पूर्तिमार्गे पोखंडी ॥ ७ ॥ ज्या बाणपूरवातें शत योजन दूर संगरीं उडवी । मारीच धन्य होय त्रासें रामीं च चित्त जो बुडवी ॥ ८ ॥ सिद्धाश्रम धन्य तसा धन्य श्रीगौतमाश्रम हि झाला । होय अहल्या धन्या प्रभु उद्धारा स्वयें जिच्या आला ॥ ९ ॥ धन्य जनक नृप मिथिला धन्या धन्या धरासुता बाळा । धन पण धन्य शिवधनु धन्या श्रीरामकंठगामाळा ॥ १० ॥ धन्या श्रीरामाला सीता आणूनि दशरथा अन्या । दे जनक लक्ष्मणाला गाधिजपद नमुनि उर्मिळा कन्या ॥ ११ ॥ धन्य कुशध्वज दे जी भरताला ते हि मांडवी धन्या । धन्या श्रुतकीर्ति दिली शत्रुघ्नालाहि जी दुजी कन्या ॥ १२ ॥ अति धन्य विवाहोत्सव ज्यांहीं मिथिलेंत पाहिले सुर ते । हे ही धन्य चि गाती ऐकति अद्यापि रसिक जे पुरते॥१३॥ बहु सुगुण दासदासी रथ हय गज रत्नभूषणें कनकें । अति धन्य सर्व झालें जें श्रीरामासि अर्पिलें जनकें ॥ १४ ॥ मार्गे धरि क्रोध करी ज्याचें दे मोहदिप्रथागात्र । भृगुराम धन्य झाला प्रभुनें केला सुशांतिला पात्र ॥ १५ ॥ साकेत धन्य झाले विजयिसुतयुत प्रभुप्रवेशमहे । पौर सकळ यश गाती भृगुरामा मद हरूनि देशमहे ॥ १६ ॥ धन्य युधाचित्प्रेक्षुनि परमोत्सव होय लोक-

रायास । पुसुनि सशत्रुघ्नभरत ने स्वपुरा धन्य तो करायास ॥ १७ ॥ दशरथ ह्मणे करावा युवराज जेष्ठ सुत विचाराया । गुरु सचिव धन्य ह्मणती वररोधी जी प्रिया तिचा राया ॥ १८ ॥ धन्या देवर्षिमतें जरि जनधींतून मंथरा गेली । धन्या कैकेयी जरि पतिवारि सोडूनि पंथरा गेली ॥ १९ ॥ स्त्री वर मागे सुत युवराज जटावल्कधर जसा वन्य । राम चतुर्दश वर्षे हो तूं ही सत्य रक्षणें धन्य ॥ २० ॥ हा परम धन्य आग्रह देवर्षिप्रिय यशस्करस्तव्य । कव्यति मंडित मांडितराट फळदशमुखशीडित प्रजा भव्य ॥ २१ ॥ वनवासा राम निघे जे पुत्री देव विप्र राजन्य । त्यांत कराया रक्षुनि सत्य व्रत आपुला पिता धन्य ॥ २२ ॥ सीता लक्ष्मण हि निघे सर्व हि वदले तदा तया धन्य । हें यश पोषी विश्वासा तें च जेंवि बाळका स्तन्य ॥२३॥ धन्य सुमंत्र तुरग रथ धन्य चि ये हाय पौर वदनाते । धन्य गुह निषाद सखा हें दे प्रभु ज्यासि गौर वदनातें ॥ २४॥ धन्य वट जटावळि ज्याच्या गंधें सहानुजें रामें । तापसवेष हि धन्य चि तो जो स्वीकारिला रमाधामें ॥ २५ ॥ शय्या ज्याहीं रचिली ते पल्लव तीं तृणें महा धन्यें । धन्या गंगा धन्या नौका धन्यें फळादिकें वन्यें ॥२६॥ धन्य भरद्वाज हि तो प्रभु वंदी ज्यास जेंवि जनकास । धरितीयन्नामाची दुस्तर भवसागरींत जनकास ॥ २७ ॥ नग चित्रकूट धन्य प्रभु जेथें उटज करूनि वास करी । ज्याचा मोह न साहे गुण जैसा गंध हस्ति वास करी ॥ २८ ॥ तो धन्य शाप धन्य चि दशरथ नृप मृत्यु रामराम असे । ह्मणत प्राणत्यागी प्रभुशोकें मरण हें न धन्य कसे ॥ २९ ॥ माते तें धिक्कारुनि धन्य भरत होय अन्यता पावें । परि बहु साधुनि बोले सत्पुत्रें ती हि धन्यता पावें ॥ ३० ॥ शत्रुघ्न धन्य दासी ह्मणतां चि स्वाग्रहें रहा न वधी । कौसल्या भरतातें धन्य ह्मण कीं कळ न हा नवधी ॥ ३१ ॥ करि संस्कार पित्याच्या जा अंती योग्य होय देहातें । धन्यत्वार्थ भरत तो विधिनें तिळमिश्रतोय देहातें ॥ ३२ ॥ गुरु राज्यग्रहणाज्ञा कुळगुरुची जी तिची अवज्ञा त्या । धन्यत्वचि दे भरता न स्पर्शे अज्ञ[illegible] लवज्ञातया ॥३३॥ धन्य प्रेमळ गेला तो स्वामी आपला परत वाया । राज्याधिकार इतर सुखद गमे तापला परत वाया ॥ ३४ ॥ धन्य स्वयें परंतु न धन्य असें भरत आपणां मानी । गमती गुहा मुनिसही जातो प्रभुची करावया हानी ॥ ३५ ॥ भी राज्यस्वीकारा परधर्मा जेंवि जेंवि अन्याया । प्रभुपादुका न मिळल्या कोण वळवि त्या सुबुद्धि धन्या या ॥ ३६ ॥ नंदिग्राम हि धन्य प्रभुच्या जेथें दया समा चवदा । बहु करिती पादुका या धन्या सुगुणा तया समा चवदा ॥ ३७ ॥ अतिधन्य अत्रि रामें जो दशरथ साच मानिला धन्या । अनुसूया शोभवितां जी गमली माय जानकी कन्या ॥ ३८ ॥ धन्य विराध जयाच्या वारी श्रीरामचंद्र शापातें । दंडक वन मुनि धन्य प्रभु नुरवी तन्मनीत तापातें ॥ ३९ ॥ शरभंग सुतीक्ष्ण घटज धन्य सरी अप्सरांस जो भ्रमला । तो मांडकर्णि धन्य प्रभु चित्तीं यद्व्रतव्ययें श्रमला ॥ ४० ॥ गृध्रहि धन्य जटायु प्रभु वदला ज्यास बाजपासून । हे

तुमची सुत आम्ही रक्षा गहनांत आजपासून ॥ ४१ ॥ श्रीपंचवटी धन्या धन्या गोदावरी नदी अजि ते । निरुपम भाग्य तयाचें ज्या सादर सुचिर सेविल्या अजितें ॥४२॥ धन्या शूर्पणखा जी करि जीवांची उदंड हानि रया । नासेच्या प्रकटि तिच्या चुकवि प्रभुकृत सुदंड हा निरया ॥ ४३ ॥ चवदा सहस्र राक्षस धन्य चि केवळ न धन्य तो खर चि । त्रिदंशातचि न प्रभुच्या + + + + [1] दिघट कर्ण कर्ण ना साजो । तो धन्य धन्य ऐशा पावुनिया कां न वर्णना साजो ॥८८॥ क्षोभे विकर्णनास त्रासे ज्याच्या महेंद्र हा केला । तोडुनि भुज चरणशिर प्रभुनें अति धन्य वीर हा केला ॥ ८९ ॥ घनरवध्य म्हणुनि घे न गणुनि परयत्न सानुजा रामा । सबळा पाडी जैसा प्रळयानिळरत्न सानुजा रामा ॥ ९० ॥ मारुति वोषधिपर्वत शृंगयुतऋक्षवरवचें आणी । उठवी सबळा प्रभुला ऐके अति धन्य धन्य हे वाणी ॥ ९१ ॥ झाले धन्य घट श्रुतिसुत कुंभनिकुंभ गुरु समर यज्ञ । रावण-पुत्र त्रिशिरा अतिकाय हि करुनि गुरु समरयज्ञ ॥ ९२ ॥ श्री वधुनि विभुसि मोही ज्यासे ह्मणति धन्य लक्ष मायावी । त्या रावणितें लक्ष्मण वधि खळदल नीच न क्षमा यावी ॥ ९३ ॥ प्रभु या कर्मे अनुजा बहु धन्य ह्मणे द्रवोनि कुरवाळी । जेणे पळांत वधिला येकें चि शरें चिरूनि उरवाळी ॥ ९४ ॥ सुत शोकार्त दशानन सीतेसि वधावया कृपा न धरी । सचिव सुपार्श्व तयातें वारुनियां आपणासि धन्य करी ॥ ९५ ॥ चतुरंगबळ सहस्राधिक कोटि दशास्य पाठवी राहे । होउनि धन्य स्वर्गी राम ह्मणे दे न पाठ वीरा हे ॥९६॥ मग समरण निश्चयें ये प्रभुंसी दशवदन तो करी जन्य । बैसुनि रामप्रभुही त्या शत्रुरथासही रणीं धन्य ॥ ९७ ॥ सौमित्र पडे वक्षीं खरशक्ति महेंद्र जिसिता ह्मणी । म्हणणी रक्तें पुनरपि तें वोषधिशृंग धन्य तो आणी ॥ ९८ ॥ सप्त अहोरात्रें रण होय न जो अन्य समरस वदावा । देवर्षि वदे प्रभुजी चिर जग हो धन्य समरस वदावा ॥ ९९ ॥ मनुदा घटावरदा अर्का धन्यता अरिस दे वधुनी । सत्कवि ह्मणति न अधिका या प्रभुच्या कीर्तिपरिस दे वधुनी ॥ १०० ॥ ते दिव्य दुंदुभीरव स्तव जयजयकार देव मुनिजन्य । हिम मंद सुगंध पवन ते दिन तें नृत्यगानही धन्य ॥ १ ॥ तापद कुसंग सुटला प्रभु सांत्वन करि मनीं दया आली । मंदोदरीहि धन्या साधु बिभीषण समाश्रयें झाली ॥२॥ जळद साधु बिभीषण मेला अभिमुख करूनि जो जन्य । प्रभुमहिमाप्येषयथा तव हें बोले कसा न तो धन्य ॥ ३ ॥ केला धन्य बिभीषण अभिषेचुनि लक्ष्मणें पुन्हा विधिनें । धन्या सीता झाली दिव्यें स्वीकारितां दया निधिनें ॥ ४ ॥ वर देउनि रणमृत कपिकोटि उठविल्या अशा यशें शक्र । केला धन्य प्रभुनें जेणें गज साचि तारिला नक्र ॥ ५ ॥ झालों मी धन्य ह्मणे दशरथ रामहि तसेंच वदला हो । तात तसें सुत हि वदे स्वीकारीं धन्यतेसि पद लाहो ॥६॥ पुष्पकविमान धन्य प्रभुनें केलें बसोनि बसवून । सकटक कपि यातुपति हि मोक्षपदीं स्वस्थ जेंवि वसवून ॥ ७ ॥ सेतु विलोकुनि सीता मी धन्य

[1] येथून एक पान हरवलें असल्यामुळें मधील ४४ ते ८८ या आर्या नाहींत.

ह्मणे असा पहायास । अत्यद्भुत हाचि
जना मजकरितां सोसिले महायास ।। ८ ।।
तारा धन्या केली सीतेनें पुष्पकांत वाहून ।
दृष्टिस सधन्य करि प्रभु पंचवटी पाहवूनि
पाहून ।। ९ ।। धन्य करि भरद्वाजा वदुनि
भेटुनि गुहास्त्रसादरता । प्रभुभक्ता भरताची
करि धन्या त्रिभुवनांत सादरता ।। ११० ।।
राज्याभिषेक विधितें राज्यपदातें वशिष्ठ-
पद नमुनी । स्वीकारुनि धन्य करी स्तवि-
ति ससुर सुप्रसन्नवदन मुनी ।। ११ ।। धन्या
पुरी अयोध्या धन्या सर्वप्रजाधरा धन्या ।
धन्या भास्कर संत रामकथा लाजवी कथा
अन्या ।। १२ ।। साकेत चि वैकुंठ झाते
याचें चि धन्य यश गाती । अत्यंत दुर्लभा
जी मुक्ति अयोध्या पशूसि वश गाती ।।१३।।
श्रीराम राज्य धन्या श्वा ही नकरी जयांत
अन्याया । राज्यप्राज्य गुण असो महदंतर
सूत्र वदति अन्याया ।। १४ ।। धन्य सुगल
अंगद कपिऋक्ष बिभीषण सरजानिचर धन्या।
अति धन्या मारुति अगा न त्रिजगीं श्रीश
सुबहुमत अन्या ।। १५ ।। धन्य श्रीवाल्मिकि
प्रभुचें यश जो अशेष गाय कवी । नायक
विश्व + एके सादर सभेसि आयकवी ।।१६।।
थोर कलींत **मयूर** हि गावतुनि स्वयश धन्य
केला हो । हे श्रीराम प्रभुची कीर्ति सखी
जन्हु कन्यके लाहो ।। ११७ ।।

श्लोक

भावें हें धन्य रामायण रघुपतिच्या वाहिलें
पादपद्मीं । छद्मायदृष्टि ते ही प्रभुवर वसवी
जो सदा दिव्यसद्मीं । दीनाभक्ता मयूरा
मजहि निजयशीं लाविली नित्य गोडी ।
जोडी पीयूष ज्यातें कर सुरसिक हो हे दया
काय थोडी ।। १ ।।

अनंतसुत त्र्यंबक

सुमारें दहा पंधरा वर्षांपूर्वी "आनंद-तनय" कृत महाभारत आपण प्रत्यक्ष पाहिलें असल्याचें मला माझ्या एका स्नेह्यानें सांगितलें. व ग्रंथ कल्याणप्रांतीं मिळण्याचा संभव आहे असें सुचविलें. पुढें शोधाअंतीं कल्याणाजवळ भिवंडी येथें हा ग्रंथ असल्याचें कळलें. व प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहतां तो प्रसिद्ध 'आनंदतनया' चा नसून, दुसऱ्या कोणा अनंत-तनयाचा आहे असें दिसून आलें. आणि ह्मणून च तो आनंदतनयाच्या इतर प्रकरणांबरोबर 'महाराष्ट्रकवि' त छापला नाही.

हा ग्रंथ साग्र भारत नसून फक्त उद्योग-पर्व आहे. ग्रंथांत कवि आपणास 'अनंत-तनय' 'अनंत सुत' 'अनंताचा पुत्र' व त्र्यंबक अशा नावांनीं आपला उल्लेख करितो. 'ही त्र्यंबकें आपुली वाणी । वाग्पुष्पांची गुंफिली श्रेणी । अर्पिली असे श्रीकृष्ण चरणी । अर्थ सुगंधें घमघमित ।।१२६।। असे १३ व्या अध्यायाचे शेवटी ह्मटलें आहे (अ १३)

आपल्या नांवापलिकडे इतर कोणतीही माहिती कवीनें या ग्रंथांत दिली नाही. मात्र पंधरावे अध्यायांत योजिलेल्या नौकेच्या रूपकावरून हा समुद्रकांठचा राहणारा असावा असें वाटतें. महाराष्ट्राच्या हल्लीं परिचयाचे असलेल्या अनंतसुतांहून हा अगदीं भिन्न कवि आहे एवढें मात्र निश्चित आहे. प्रसिद्ध आनंदतनय ह्मणजे अरणीबावा गोपाळराव हा उघड नव्हे. रुक्मणीस्वयंवरकार अनंतसुत तो हि हा नव्हे. 'काळेया मर्दन' गाणारा

अनंतसुत तोही हा नव्हे. व ' विठ्ठलस्तुति' किंवा ' चेंडुफळी ' लिहीणार अनंतात्मजही हा नव्हे. ह्मणजे ठाऊक असलेल्या चारी अनंतपुत्राखेरीज हा कोणा पांचव्या अनंताचा पुत्र, हें उघड आहे.

या अनंततनयानें महाभारताचें उद्योगपर्व कां रचलें याविषयीं आपल्या ग्रंथांत पुढील प्रमाणें खुलासा केला आहे. कवि ग्रंथारंभींच ह्मणतोः—

असो पूर्वीं मुक्तेश्वरें । ओविकाकवीच्या ईश्वरें । आरंभिलें भारत सारें । भाषाधारें वर्णावया ॥ ६ ॥ परी ते न गेलें समाप्ती । ऐसें तर्कूनी सर्वमती । चतुर्थानंतरे पंचमी प्रीती । उद्योगीं मती संचरली ॥ ७ ॥ आदि–सभा–वनपर्व । विराट पर्यंत वर्णिलीं सर्व । परी उद्योग भारती अपूर्व । यास्तव सर्व ही प्रेरिती ॥ ८ ॥ तया साधूंचिये प्राज्ञे । आरंभ केला असें म्यां अज्ञें । परंतु चतुरिं या अवज्ञे । क्षमा कृपेनें करावी ॥ ९ ॥ कोठें गहन उद्योग पर्व । कोठें रंक मी प्रज्ञा खर्व । जेथें विद्वद्वर्य गर्व । सहजें चि सर्व ही टाकती ॥ १० ॥ असो कुमुद कळिका कांही । आमुतें विकाशी ह्मणन नाहीं । परंतु इंदू स्वउदये पाहीं । विकास लवलाही करीतसे ॥१२॥ साधूंसी नलगे प्रार्थणें । खळासी न पाहिजे निंदणें । गुण घेणें दोष ठेवणें । निज निज गुणें करिताती । तयां साधूंचिये कृपे । आरंभिले म्यां ग्रंथगुंफे । तीते श्रोतीं श्रवणदीपें । प्रकाशरूपें प्रकटावे ॥ १३ ॥

पहिल्या अध्यायाचे शेवटीं कवीनें आपल्या नांवाचा उल्लेख आनंतात्मज असा पुढील ओव्यांत केला आहे.

इतिश्री भारतीं उद्योगपर्व । श्रोता जनमेजय पार्थिव । व्यासवाणीचे अर्थ गौरव । वैशंपायन निवेदी ॥ १४१ ॥ ही अनंतात्मजे स्वीय वाणी । आर्पण केली ईश्वर चरणीं । तीच श्रोत्यांचिये श्रवणीं । पडतां आनंद देतसे ॥ १४३ ॥

" पहिल्या अध्यायाच्या ओंव्या लिहिल्या नंतर कवीनें " श्रीमद्भारत व्यासनिर्मित तयां ग्रंथांत हें पांचवें । " पर्वश्रेष्ठ वरिष्ट जो परिसतो तो या भवा आंचवे । " तें म्यां प्राकृत भाषणें विरचिलें ऐकोनियां पाहिजे । " कांहीं अंतरही असेल पडिलें तें सज्जनीं साहिजे ॥

असा एक श्लोक लिहिला आहे. बहुतेक सर्व अध्यायांचे शेवटीं या अनंतात्मज कवीने त्या त्या अध्यायाचा सारांश देणारा असा एक एक श्लोक योजला आहे

या उद्योगपर्वाचे एकंदर ४६ अध्याय असून त्याची ग्रंथसंख्या अदमासें ६००० आहे. अदमासें ह्मणण्याचे कारण असें की माझे पोथींत मधलेच एक दोन अध्याय कमी आहेत. उद्योगपर्वानंतरची सर्व पढील पर्वें कवीनें रचली किंवा नाहीं हें माहीत नाहीं. पण याचें कर्णपर्व तरी असावें असें मला वाटतें.

उद्योगपर्वांतर्गत कृष्णशिष्टाई, कर्णभेद प्रयत्न, विदुलाख्यान वगैरे सर्व रसभरित आख्यानें यानें चांगली गायीलीं आहेत. कृष्णकर्ण संवादांत तुला राज्यप्राप्ती होईल व पांच पांडव तुझ्या चरणीं वागतील असें आमिष कृष्णानें दाखविल्यावर, मी कानीन ह्मणजे कुमारीपुत्र असून पंडुराजाचा व कुंतीचा विवाह होण्या पूर्वीं च जन्मलो

असल्यामुळें, पंडुराजाच्या राज्यावर माझा हक्क कसा पोंचतो असा कर्णानें प्रश्न केला आहे. मराठी वाचकांनां तरी हा प्रश्न अगदीं नवीन आहे असें मला वाटतें.

तसें च कुंतीनें सांगितलेलें बिदुलाख्यान ही कवीनें थोडक्यांत व सरस सांगितलें आहे. या उत्साहकारी अख्यानाची अनंतसुतानें वर्णिलेली फलश्रुति, जुन्याना आणि नव्यानां, भाविकानां किंवा शास्त्रज्ञानां, सर्वांनाही सारखी च पटेल अशी आहे कवि म्हणतो

क्षत्रिणी जे गर्भिणी । तिणें ऐकतां हे श्रवणीं । पुत्र प्रसवेल वीर्यखाणी । अथवा दाता तपस्वी ॥ ७१ ॥ अथवा ब्राह्मणी सादर श्रवणी । तरी ब्रह्मवर्चस्वी परम गुणी तेजःपुंज जैसा तरणी । पुत्र पावें निर्धारें ॥ ७२ ॥ अ. ४०

याप्रमाणें या त्र्यंबक कवीनें मुक्तेश्वरी-भारत पूर्ण करण्याच्या हेतूनें प्रारंभिलेलें आपले उद्योगपर्व ४६ अध्यायांत सांगितले आहे. ४६ व्या अध्यायाचे शेवटीं जरी कौरव व पांडव हे निरनिराळीं सैन्यें उभारून युद्ध चालवीत होते तरी त्या दोहोंचा खरा चालक तो भगवान् श्रीकृष्ण च होता असें "श्रीमत् कृष्णबळें करूनि सकळें दोन्ही दळें हालती । वाढे ज्या सलिलें पलांडुहि फुले तेणें च कीं मालती ॥" असा श्लोक योजला आहे.

मुक्तेश्वराचे महाभारता संबंधें या वेळीं साहजिकपणें कांहीं विचार मनांत येतात ते आपणापुढें ठेवतों.

१ पुढील पर्वांतर्गत कांहीं त्रुटित आख्यानें सांपडतात.

२ शुकरंभा संवादाचे शेवटीं तें प्रकरण 'तृतीय' अध्याय असल्याचें लिहिलें आहे. सबब हें एकाद्या मोठ्या ग्रंथाचा तुकडा असणें संभवनीय आहे.

३ विराटपर्वाचे शेवटीं "तेंचि निरुपण पुढारें । उद्योगपर्वी सविस्तारें । श्रवण कीजें चतुरें" असें लिहिलें आहे.

४ सौप्तिक-पर्वाचे एका पोथीवर शेवटीं 'उद्योगपर्व पुणियाजवळ दाभाडियाच्या तळेगांवीं आहे' असें लिहिलें आहे.

५ फार दिवस हीं पर्वें प्रत्यक्ष पाहिल्याचें लोक सांगत आहेत.

६ सौप्तिकपर्व अलिकडे च सांपडलें आहे.

या सहा मुद्यांवरून मुक्तेश्वरानें पुढील पर्वें रचिलीं असावींत व तीं पुढेंमागें सांपडतील असें वारंवार मनांत येतें. परंतु आज सुमारें २०० वर्षें महाराष्ट्रांतील साधु व कवि व जिज्ञासू संशोधक, महाराष्ट्रांत व बाहेर मुक्तेश्वराच्या काव्याचा शोध करीत असून त्यांस पुढील पर्वें आढळलीं नाहींत.

निराश झालेल्या कवींनीं पुढील पर्वें स्वतःच रचण्याचा यत्न केला व कांहीं रचलीं मुक्तेश्वरानें स्वप्नांत येऊन आपणास पुढील पर्वें लिहिण्यास सांगितलें किंवा पुढील कृती पुरी करण्यासाठीं मुक्तेश्वराने पुन्हां जन्म घेतला अशी भावना महाराष्ट्रांत कांहीं पुरुषांची झालेली आढळते.

श्रीधरस्वामीनीं आपला पांडवप्रताप मुक्तेश्वरी भारताच्या साह्यानें रचला, हें तो ग्रंथ वरवर पाहणारासही सहज दिसून येईल. प्रतापाच्या ६४ अध्यायांपैकीं ३५ अध्याय पहिल्या चार पर्वांनीं व्यापले आहेत व पुढील बाकीचीं सर्व पर्वें २९ अध्यायांत

धांदलीनें उरकून घेतलीं आहेत. या ६४ अध्यायांत मुक्तेश्वराच्या बहुतेक सर्व कल्पना व दृष्टांत श्रीधरानें आपल्या ग्रंथांत घेतले आहेत. किंबहुना शृंगाराच्या या उत्पन्या अतिरेकानें तो ग्रंथ एके दृष्टीनें बालबोध कुटुंबांत ठेवण्यास थोडा, अयोग्य झाला आहे. प्रतापाचे हे अध्याय वाचीत असतां श्रीधरस्वामींना पांडुरंगानें "तूं स्वर्गारोहणाची कथा सांगूं नको" असें सांगितलें त्या ऐवजीं तूं मुक्तेश्वरी भारत पाहूं नको असें सांगितलें असतें तर बरें होतें असें दहा वेळां मनांत येतें.

तें असो. येथें विचार करण्याची गोष्ट अशी कीं ज्याअर्थी श्रीधरस्वामींनीं मुक्तेश्वराची चार पर्वें पाहून प्रताप रचिला व पुढे त्यांनीं मुक्तेश्वराचा आधार घेतला नाहीं –आणि हें तो ग्रंथ पहातां सहज दिसेल– त्याअर्थीं तेव्हांपासूनच हीं पर्वें लोकांच्या पाहण्यांत नाहींत हें उघड आहे. मुक्तेश्वराचा भारत रचनाकाल अदमासें शके १५७५ धरला तर त्यानंतर ५० वर्षांचें आंत च ह्मणजे श्रीधराचे वेळींच (हरिविज० १६२४: पां. प्रताप १६३४) बाकी पर्वें नष्ट झालीं; असें होतें. मुक्तेश्वर हा एकनाथाचा नातू व श्रीधर हा वाडवडलांपासून पांडुरंगाचा भक्त ही बाब लक्षांत घेतां पर्वें लिहिली असून नष्ट होणें हें असंभवनीय वाटतें.

आतां 'त्रुटित प्रकरणें' व उद्योग पर्वाचा उल्लेख' या दोन मुद्यांसंबंधें असें ह्मणतां येईल 'उद्योगपर्व' रचण्याचा कवीचा मानस असून तो तसाच राहिला असेल. व 'त्रुटित प्रकरणें' हीं 'त्रुटित च रचलीं असती च. महाराष्ट्रांतले मोठ मोठे ग्रंथकार अशी त्रुटित रचना करून मागाहून मधले दुवे जोडतात, हें आपणास माहीतच आहे. संत चरित्रकार महिपति बावा

संतांचीं चरित्रें संपूर्ण। एकदांच नाकळती जाण। जेव्हां जी झाली आठवण। तीं चरित्रें लिहून ठेविलीं ॥

व मग ती ग्रथीत करून ग्रंथ तयार केला असें प्रत्यक्षच सांगतात. आर्याभारताचे रचनेसंबंधानें ही मोरोपंतानीं पुढील पर्वें अगोदर रचल्याचें त्यांचे प्रकाशक सप्रमाण दाखवतात. व इतरत्रही हा प्रकार नजरेस येतो.

तेव्हां या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां मुक्तेश्वराची पुढील चवदा पर्वें नसावीत असें वाटतें. कांहीं असलीं तरी तीं चवदा नसावींत. मुक्तेश्वराच्या आदिपर्वाची गोडी सभापर्वांत नाहीं. वनपर्व देखील आदिपर्वाशीं लावून पाहिलें तर थोडें डावेंच आहे. व तिहींच्या मानानें विराटपर्व तर अगदीच नीरस व मळमळीत आहे. तें इतकें कीं भाषेची प्रभा अशी कमी कमी होत गेल्यास पुढील पर्वें न रचणें हेंच उत्तम असें कविलाच काय पण कोणाला ही वाटेल. मुक्तेश्वराची व मोरोपंतांची दोघांची ही भाषा कुमुदिनी आनंददायिनी खरी. पण एकाचा चंद्रमा कृष्णपक्षांतला व एकाचा शुक्लपक्षांतला दिसतो. एकाचा प्रकाश कमी होत जातो व दुसऱ्याचा वाढत जातो.

असो. हें बरेंच वाढलें. या माझ्या ह्मणण्याचा अर्थ मुक्तेश्वराची कोणतीही कृती आतां शोधांत बसूं नये, व आतां मुक्तेश्वराचें नवीन असें कांहीं च सांपडणार नाहीं असें मुळीं च नाहीं. आणि असें ह्मणण्याचा माझा बिलकुल आशय नाहीं अशी आ-

पर्ला खात्री करून देण्याकरितां मुक्तेश्वराचें एक पद व एक अप्रसिद्ध अशी आरती वाचून मी या टिपणाची आरती करण्यास ग्रेतों.

पदः—नाहीं घडलें यात्रा गमन । जळो त्याचें संतपण । परद्वार नाहीं ठावें । त्याचें संतपण बावें ॥ २ ॥ परवस्तूचा अभिलाष तो चि एक विष्णुदास ॥ ३ ॥ ऐसा संत वर्ते कोणी । मुक्तेश्वर लोळे चरणीं ॥ ४ ॥

आरतीः—कमळ सोडुनी हृदयीं कोमळदळमाळ । प्रेमाचे बडिवारें लेनो गोपाळ। नाना भजनीं लावुनि गोपीजन सकळ। प्रगट विष्णू आपण तुळसीदळ। जयदेव जंयदेव जयमाये तुळसी । अक्षय मोक्षाचेनी फळभारें फुलसी । तुळसीमूळमृत्तिका जो चर्ची भाळीं । तुळसी तीर्थे अनुदिनीं करितो आंघोळी । तुळशीकाष्टें ग्रीवा मंडित मणिमाळी । त्या संगें सर्वदा विचरे वनमाळी । मंजरीया दिसती वज्राच्या धारा । पापाचे पर्वत नुर्वीती अनु थारा । पळती यम किंकर ह्मणती रविकुमरा । आह्मा भूतळवासी न दिसे चि थारा । तुझीया येका दळें सोडविला देव । ह्मणवूनी तुझे ठायीं धरिला दृढभाव । वृंदावनि देई वस्तिसी ठाव । सहज संगे भेटे वैकुंठराव । मन हे तुळसीदळ श्री गुरुचे पायीं । याहुनि निश्चळ होतां प्रगटे निजदेहीं । अंती तयालागीं भवसंकट नाहीं । ह्मणे मुक्तेश्वर मुक्ति त्या ठायीं ॥

वि. ल. भावे.

दासोदिगंबरकृत संतविजय.

प्रसंग ५: नामदेव

प्रसंग ६: श्रीधर टीकाकार; बिल्वमंगळ. ज्ञानदेव (यांत तिमाजी नाईक सावकाराच्या घरीं पैठणांत हीं भावंडें राहिलीं होती व तिमाजी नाईक यांचे घरीं श्राद्ध असतां कोणी ब्राह्मण जेवण्यास आले नाहीत तेव्हां ज्ञानदेव यांनीं प्रत्यक्ष पितर आणून जेवविले अशी कथा सांगितली आहे.) याच प्रसंगांत आणखी सांवतामाळी व गोराकुंभार यांच्या कथा आहेत.

प्रसंग ७: चोखामेळा; विसाखेचर; जनाबाई; राकाबाका; भानुदास; दामाजीपंत; नरहरी व विठ्ठल पुरंदर

प्रसंग ८: मालोपंत; मुद्गलभट (रामार्याचा कर्ता) वडवाळ सिद्धनागेश; जोगा परमानंद; मुकुंदराज; जागाजगमित्र; बहिरापिसा; त्रिलोचन; वल्लभाचार्य

प्रसंग ९: संतराय; रूपाबाई; नरपाळ; रमाबाई; जगन्नाथ; भुवनचव्हाण; देवपंड्या; कर्मध्वज

प्रसंग १०: जयमल्लराजा; श्रीधरपंत (प्रसिद्ध श्रीधरस्वामी नाझरेकर नव्हे) रामरायाः हरिपाळ; नारायणभट; जसुस्वामी; नंददासः हरिभट; शामराय; नरपाळ; रोहिदास;

प्रसंग ११: कबीर; पिपाजीराजा; धना जाठः सेनान्हावी

प्रसंग १२: सुखानंदः सुरसुरीबाई; पद्मनाभः जीवानत्वा माधवदास; रघुनाथ राजाः नित्यानंद कृष्णचैतन्यः सुरपरमानंद; केशव भटः हरि व्यास

प्रसंग १३: त्रिपुरदासः कृष्णदासः वर्धमानः रामदास (प्रसिद्ध समर्थ रामदास नव्हेत एका राजाचा पुत्र) हरिसंत कमलाकर; नारायणः व्यास गोपाळभट; भगवानदास; नोकनाथ

प्रसंग १४: मधु गोसावी; कृष्णदास ब्रह्मचारी: कृष्णदास पंडीत; भूगर्भ गोसावी; रसिक मुरारी; सजन कसाई; काशीश्वर गोसावी; खोजीजी; लाड्ड; विठ्ठलदास; त्रिलोक सोनार; गोविंददास; गुजा हरी

प्रसंग १५: मधुकरशाहा; नरवाहन साधु; गोपाळदास; लाखाभक्त; नरसीमेहेता

प्रसंग १६: नंददास; राघवदास; अंगद: चतुर्भज राजा मिराबाई; पृथ्वीराज: रतनसिंह: रामदासराजा; विमलानंद; सूरदास मदन मोहन: मुरारदास

प्रसंग १७: तुळशीदास: चतुर्भुजस्वामी; कृष्णदास गोपाळनाथ: कान्हा हलालखोर: राघवदास: नारायणभट; हरिदास: परशराम; गदाधर: करमानंद चारण; कोधु आल्ह

प्रसंग १८: पृथ्वीराज; नारायण; विदुर; केवळकुवा सेरवावत; तुवरभगवान: हरिदास वाणी: कुवरबाई

प्रसंग १९: प्रेमानिधी; केवळराम; कृष्णदास सोनार; गदाधरदास: नारायणदास; भगवानदास; कल्याणदास गोविददास; गिरिधर

प्रसंग २०: जनार्दनपंत (जनार्दन स्वामी पैठणकर) एकनाथ दंडवत बोवा; नरसीभारती: विठारेणुकानंदन

प्रसंग २१: जयरामस्वामी (हे विठोबाचे सांगण्यावरून वडगांवी कृष्णा नापिक यांस शरण गेले) विठागोदा; कानोपाटक कृष्णदास मुद्गल; नारायणाश्रम; कमाल कमाली; कर्माबाई

प्रसंग २२: रामचंद्रभट; तुकाराम: माणकोजी बोधला

प्रसंग २३: केशवस्वामी; रामदास; (समर्थ); उद्धवस्वामी

प्रसंग २४: विठ्ठल पुरंदर (याचा कनकदास नांवाचा एक माहार शिष्य होता) जनजसवंत; कृष्णाबाई

प्रसंग २५: भर्तृहरी; गोपीचंद; विसोबा नाईक; बोडानाभक्त; ताजीमोहना

प्रसंग २६: स्वाहाक्षा; बलक बुखार, मधुकरशा; संताजी पोवार

प्रसंग २७: बोगरसा; हरि आनंद; शेख फरीद: नानकशा; रामगीर

प्रसंग २८: गोरक्षनाथ; कूर्मदास; रमाबाई; नरसिहसरस्वती

प्रसंग २९: नयनीस्वामी; रत्नाकर गोसावी; नारायणभट; रुद्राई; विठोबासंत; नारायणस्वामी; गुप्तनाथ (जगांत दासीच्या रूपानें वावरे ह्याचा शिष्य उद्बोधनाथ व उद्बोधनाथाचा शिष्य केसरीनाथ. केसरीनाथाचे शिष्य तीन (१) प्रसिद्ध शिवदिननाथ (२) नारायणस्वामी (३) अन्नपुर्णाबाई या पैकीं नारायणस्वामी व अन्नपुर्णाबाई ह्यांचीं चरित्रें ह्या अध्यायांत आहेत) माधवदास; हरतामलक

प्रसंग ३०: रणछोडदास, जडभरत; सहज राम: रतनभक्त

प्रसंग ३१: मावजी भक्त; खंडभट; पूर्णानंद; मनसुखदास

प्रसंग ३२: सिंहाजी; ब्रह्मानंदस्वामी

प्रसंग ३३. अद्वैतानंद; हरिनारायण; चौरंगीनाथ; रामानंद कुंडलीक

प्रसंग ३४:

महिपति व इतर चरित्रकार

प्रसिद्ध संतांची चरित्रें लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रांत फार पूर्वीपासून आहे. ज्ञानेश्वराचें चरित्र त्याच्याच वेळच्या सच्चिदानंदबावानें व त्याच्या नंतरच्या अनेक लेखकांनीं लिहिलें आहे. तसेंच नामदेवादि संतमंडळ, एकनाथ, दासोपंत, जनी जनार्दन, रामदास, तुकाराममहाराज वगैरेंची चरित्रें ही निरनिराळ्या लेखकांनीं लिहिलेलीं आहेत. तसेंच साधारणपणें आपल्या ग्रंथासंबंधीं व परंपरेसंबंधाची व स्वतःसंबंधाची काहीं कांहीं माहिती ग्रंथकार प्रायः आपल्या ग्रंथारंभीं किंवा शेवटीं देतो. पण ही हि माहिती त्या कवीच्या एकट्या पुरतीच ह्मणजे आत्मचरित्रात्मक च असते. अशी एक एकट्याची माहिती दिलेले ग्रंथ व चरित्रें सोडली तर ज्यांत अनेक कविंचीं किंवा साधूंचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत असे चारपांच च ग्रंथ मराठींत हल्लीं उपलब्ध आहेत. संताची नुसती यादीवजा नांवें व क्वचित चार दोन शब्दांत कांहीं माहिती सांगणाऱ्या ' संत मालिका ' पांचपंचवीस आहेत. यांचा काळ ठरविण्यास मात्र थोडास उपयोग होतो. याशिवाय त्यांचा फारसा उपयोग दिसत नाहीं. संतांसंबंधीं इतिहास कुतुहल पुरें करण्यास वर सांगितलेल्या चारपांच ग्रंथाचा मात्र उपयोग आहे. ह्मणून या ग्रंथांची व ग्रंथकर्त्यांची थोडीशी माहिती येथें सांगणें अवश्य आहे.

या सर्व चरित्रात्मक ग्रंथांत नाभाजीची भक्तमाला हा ग्रंथ फार महत्वाचा आहे. एकतर तो सर्वांत आधीचा आहे व दुसरें महाराष्ट्रांतल्या चरित्रात्मक ग्रंथकारांनीं, त्या ग्रंथाचा बराच उपयोग करून घेतला आहे. या दोन कारणांसाठीं या भक्तमाला ग्रंथाची व नाभाजीची हकिकत प्रथम सांगणें योग्य आहे. नाभाजी हा जातीचा नागर ब्राह्मण मूळ रामभद्राचल पर्वताजवळील राहणारा. लहानपणींच याला घेऊन याचे आईबाप व्यवहारधंद्यानिमित्त ग्वाल्हेर प्रांतीं गेले. थोडेच दिवसांत त्याचा बाप वारला. आणि संसाराचा व या मुलाचा सर्व भार याचे आईवर पडला. आधींच गरीबी होती. पण त्यांतही ती माउली दोन धंदे करून दिवस लोटी; व समाधानानें असे. परंतु पुढें मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां नाभाजीला घेऊन त्याची आई ग्वाल्हेर सोडून जयपुराकडे गेली. यावेळीं नाभाजीचें वय अवघें पांच वर्षांचें होतें. काळ कठीण येत चालला व दिवस निघतना पोटचें पोर पण तेंही नकोसें झालें तेंव्हां त्याला एकट्यालाच टाकून वाट चुकवून आई कोठें निघून गेली. मूल रस्त्यांत एकटेंच राहिलें. पण दैवयोग कांहीं विचित्र आहे. त्यावेळीं ' कील्हदास ' व ' अग्रदास ' या नांवाचे दोघे साधुपुरुष त्याच वाटेनें चालले होते. त्यांनीं जवळ येऊन, त्या मुलाला कमंडलूंतून पाणी पाजलें व उचलून आपल्या मठांत नेलें. तेथें या साधुपुरुषांनीं त्याचें पालनपोषण करून त्याजकडून विद्याभ्यास करविला. नाभाजी हा दोन्ही डोळ्यांनीं आंधळा होता. पुढें त्याला अग्रदासानीं उपदेश दिला व नांव ' नारायणदास ' ठेविलें परंतु हा नाभाजी याच नांवानीं हल्लीं महशूर आहे. नाभाजीनें ' भक्तमाला ' या नांवाचा संतचरित्रवर्णनात्मक एक ग्रंथ

मूळ ग्वाल्हेरी भाषेंत रचला. या ग्रंथास संतचरित्र वर्णनात्मक म्हणणे नीट नाहीं. कारण या मूळ ग्रंथांत संतनामांच्या उल्लेखापलिकडे फारशी हकीकत नाहीं. मूळ भक्तमाला ग्रंथाच्या १९७ छप्पा आहेत व या छप्यांवर म्हणजे मूळ 'भक्तमाला' ग्रंथावर नाभाजीच्या प्रियादास नामक शिष्यानें 'भक्तिरसबोधिनी' नांवाची टीका लिहिली आहे. ही टीका

'संवत प्रसिद्ध दससातसतउन हत्तर
'फाल्गुनमास वदि सप्तमी बिताइके

म्हणजे संवत १७६९ त लिहिली संवत १७६९ मध्यें शक १६३५ येतो.

या टीकेसंबंधें प्रियादास म्हणतो:—

रचि कविताई सखदाई लगे निपट सुहाई आ सचाई पुनरुक्ति ले मिटाई हैं॥ अक्षर मधुरताई जनुप्रास चमकाई अनि छबि छाई मोदझरीसी लगाई हैं ॥ काव्यकि बढाई निजमुख न भलाई होता नाभाजू कहाई याते प्रौढके सुनाई हैं ॥ हृदय सरसाई जोये सुनिये सदाई यह 'भक्तरस बोधिनी' सोनाम टीका गाई हे.

टीकाः प्रियादास म्हणे ते समर्यी । मी जें कवित्व करी पाहीं । तें सर्वांसी बहुसुखदाई । अतिशयेसी आवडे । जें सत्यत्वें शोभे पाहीं । पुन्हा पुन्हा भाषण ज्यांत नाही । अक्षरांत बहु मधुरताई । अनुप्रास यमकें उत्तम । यापरी कविता विस्तारली । आनंदामृतातें वर्षली । जैसे मेघ वर्षाकाळीं । संतत वर्षती जलधारा । आपुल्या काव्याचें आपण । न वर्णी मी श्रेष्ठपण । हृदयीं नाभाजी प्रगटोन । तें चि कवन करीतसे । ज्यांचें कां हृदय अतिसरस । ते चि योग्य येथें श्रवणास । इतर जे कां अभक्त वायस । ग्राम्यगीत परिसोत कीं । असो 'भक्तिरस बोधिनी' । या टीकेसी नाम ठेवोनी । गातसे मी ऐका श्रवणीं । शृंगार सहित भक्तिरूपा ॥

या प्रियादासाचे टीकेवर मराठींत श्रीमार्तंड बुवांनीं 'भक्तिप्रेमांमृत' नामें टीका केली आहे. याच ग्रंथाला हल्लीं सामान्यत्वें 'भक्तमाला' म्हणतात. नाभाजी हा शके १६०० च्या सुमारास होऊन गेला व त्या पूर्वीच्या च संतांचा त्याच्या ग्रंथांत उल्लेख आला आहे. त्यानें दिलेल्या शेकडों संतापैकीं ज्ञानदेव किंवा ज्ञानेश्वर, नामदेव व आणखी एकदोन संतखेरीज करून बाकी सर्व सतं महाराष्ट्राबाहेरचे आहेत. असें असूनही मराठी ग्रंथकारांनीं नाभाजीच्या भक्तमालेंतून शेकडों संतांचा उल्लेख—नांवें व चरित्रें मिळून—केला आहे. नाभाजीनें वर्णन केलेलें महाराष्ट्रांत जे ज्ञानेश्वर नामदेव वगैरे संत आहेत त्यांच्या ही कथा आपल्या इकडे प्रचलित असलेल्या कथांपेक्षां नाभाजीनें म्हणजे त्यांत टीकाकार जो प्रियादास यानें-अगदीं निराळ्या च वर्णन केल्या आहेत. किंबहुना या संतांची माहिती नाभाजीस अगदीं च

१ श्रीनारायणदासजु किती 'भक्तमाल' पुनिताकी टीका करी प्रियादास सुरलाल टीकाः नाभाजी हे चि नारायणदास भक्तमाल येही केली सुरस पुन्हां त्यावरी प्रियादास परम रसाळ टीका करी २ एकनाथ रामदास तुकारामासारख्या महाराष्ट्रांतल्या अत्यंत प्रसिद्ध संतांचाही उल्लेख किंवा निर्देश नाभाजीचें ग्रंथांत नाहीं,

थोडी व ती ही फारशी बरोबर मिळालेली दिसत नाहीं. नाभाजी हा मथुरा प्रांतात राहणारा असल्यामुळें व त्याचा मराठी भाषेशीं ही परिचय नसल्यामुळें महाराष्ट्रसंतांची माहिती केवळ दंतकथावरून किंवा इकडील एखाद्या प्रवाशाच्या सांगण्यावरून च लिहिली असली पाहिजे, असें वाटतें. ह्मणजे भक्तचारित्रे या दृष्टीनें नाभाजीच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्रास किती हि असला तरी महाराष्ट्रांतील साधुपुरुषांसंबंधीं ऐतिहासिक माहिती मिळवण्याच्या कामीं नाभाजीच्या भक्तमालेचा फारसा उपयोग होण्यासरखा नाहीं. किंबहुना त्याच्या ग्रंथाचा उपयोग महाराष्ट्र भक्तचरित्रकारांनीं मुळीं च केला नसता तरी ही चालण्यासारखें होतें.

नाभाजी नंतरचा चरित्रग्रंथकार एक उद्धवचिद्घन किंवा 'दासोदिगंबर' या दोहोंपैकीं एक होय. दोहोंपैकीं एक ह्मणण्याचें कारण या दोघांचाही बरोबर काल आपणास माहीत नाहीं. पण या दोहोंत उद्धवचिद्घन विशेष प्रसिद्ध असल्यामुळें त्याचा उल्लेख अगोदर करून दासोदिगंबराचा नंतर करावा हें बरें.

उद्धवचिद्घन या जोडशब्दापैकीं 'उद्धव' हें कविचें व 'चिद्घन' हें उद्धवाच्या गुरूचें नांव आहे. तथापी या कवीचा 'उद्धवचिद्घन' याच नावानें उल्लेख करण्याचा संप्रदाय आहे. उद्धवचिद्घनाचें उपनांव[2] 'कोकिळ' व हा धारूरचा राहणारा हा चैतन्य सांप्रदायांतलि एका परंपरेंत येतो. ह्मणजे प्रसिद्ध साधुपुरुष तुकाराम महाराज व उद्धव चिद्घन हे एका च चैतन्य सांप्रदायापैकीं होत. आत्माराम चैतन्यापासून दोघांची परंपरा निराळी झाली हें पुढील गुरुपरंपरेच्या दिलेल्या वृक्षावरून दिसून येईल

- श्रीदत्त
  - शिवचैतन्य
    - गोपाळ चैतन्य
      - आत्माराम चैतन्य
        - तुळशी चै०
          - कृष्ण चै०
            - अद्वय चै०
              - चिद्घन चै०
                - राघव स्वामी
                - उद्धव चैतन्य
                  - आत्माराम
                    - शंकर
                      - माधवदास
                  - उल्हास चैतन्य
                    - कविकाळ चै०
                      - वाघो चै०
        - राघव चै०
          - केशव चै०
            - बाबाजी चै०
              - तुकाराम

१ नाभाजी नामदेव हा वामदेव नांवाच्या विधवा मुलीस विठोबा पासून झालेला मुलगा ह्मणतो. तसेंच ज्ञानेश्वराच्या शिष्यांची नांवें त्यानें त्रिलोचन व नामदेव अशीं दिलीं आहेत. २ ग्रंथमाला. कोकिळ या उपनांवाचा गंगाधर कोकीळ या नांवाचा एक कवि होऊन गेला. याचा व उद्धव चिद्घनाचा काय संबंध होता तें माहीत नाहीं. या गंगाधर कोकिळाची पदें बरी च पाहण्यांत येतात.

उद्धवचित्घनानें आपल्या अनुभव शतकाचे शेवटीं आपली परंपरा ज्या श्लोकांत दिली आहे ते श्लोक असे.

श्रीदत्त जो तो शिवरूप झाला । गोपाळ, आत्मा, तुळसी ही बोला । श्रीकृष्ण अद्वयपदासि ध्यानां । चैतन्यता पूर्ण प्रकाश आनां ॥ ९९ ॥ श्री चिद्धर्ती स्नेहसुधा प्रसादे । वळोनियां वर्षत पूर्ण बोधें । आब्रह्म प्रेमोदधि पूर्ण झाला । पूर्णोदकीं उद्धव ही विराला ॥ १०० ॥

या परंपरे पैकीं अनेक पुरुषांनीं मराठींत ग्रंथरचना केली आहे. त्यापैकीं उद्धव चिद्घनाचा गुरुबंधु राघवस्वामी यानें शके १६११ मध्यें संदेहहरण नांवाचा एक ओवीबद्ध ग्रंथ केला आहे. व या ग्रंथसमाप्तीनंतर उद्धवास. चिद्धनाचा अनुग्रह झाला असें याच परंपरेतल्या माधवदास कवीनें आपल्या ' अलक्ष निधान ' ग्रंथांत सांगितलें आहे. ह्मणजे शके १६११ नंतर उद्धवचिद्धनास गुरुपदेश झाला असें होतें. व उद्धवचिद्धनाचा काळ ठरतो.

या अलक्ष निधानांत च उद्धवचिद्धनासंबंधीं लिहितानां माधवदास ह्मणतो

जयाच्या कीर्तनाचा डंका । चोहों देशीं विराजे भजन शिक्का । उभी शंकर देवता देखा । कीर्तनामार्जी ॥ व बहुत केला वाग्विलास । ' भक्तमालिका ' वर्णिली विशेष असें ही पुढें ह्मटलें आहे.

उद्धवचिद्धनाची उपलब्ध अशी बहुतेक सर्व कविता ' काव्यसंग्रहांत ' छापली आहे. याची छापलेली कविता निरनिराळ्या वृत्तांत आहे. वर उल्लेखलेलें ' अनुभवशतक ' हें अनेक वृत्तांत श्लोकबद्ध रचलेलें आहे. याचा ' गीतार्थ मंजरी ' हा गीतेचा छायारूपी ग्रंथ सवाई वृत्तांत आहे. याचा शुकरंभा संवाद ' दिंडी ' वृत्तांत आहे. व नागनाथ आणि त्याचे शिष्य ' हेगराज ' व ' बहिरंभट किंवा ' बहिरापिसा ' यांची चरित्रें तसेंच ' मृत्युंजय ' ' गोराकुंभार ही हीं चरित्रें यानें दिंडी वृत्तांत गाईली आहेत. अशी याची विविध रचना आहे. परंतु उद्धवचिद्धनाचें नांव आपणास नेहमी ऐकूं येतें तें याच्या यापैकीं कोणत्याही प्रकरणा वरून नसून याच्या अप्रसिद्ध व अनुपलब्ध अशा ' भक्तकथामृतसार ' किंवा अशा च नांवाच्या, संतचरित्रात्मक ग्रंथा वरून होय. हा ग्रंथ कोठेंही आढळत नाहीं. यामुळें या ग्रंथासंबंधें कांहींच लिहितां येत नाहीं. मात्र असा स्वतंत्र चरित्रात्माक ग्रंथ असतां वर सांगितलेलीं सुटीं चरित्रें कविनें कां लिहिली, याचा उलगडा नीटसा होत नाहीं.

उद्धव चिद्धनस्वामी पंढरीस समाधिस्त झाले. त्यांची समाधी पंढरपुरास असून त्यांचा मठ श्रीक्षेत्र काशी येथें आहे.

उद्धवचिद्धनाप्रमाणें च दासोदिगंबर या साधुनें भक्तचरित्रें गाइलीं आहेत. उद्धव चिद्धनासंबंधें थोडीफार माहिती उपलब्ध

---

१ हा ह. प. भिंगारकर बुवानी प्रत्यक्ष पाहिल्याचें लिहिलें आहे. व त्यातील उताराही दिला आहे. हा ग्रंथ पाहण्यासाठीं मी शक्य ते सर्व यत्न केलें. परंतु द्रव्य, काळ आणि मेहनत हीं सर्व फुकट जाऊन अखेर या ग्रंथाचा व भींगारकर बुवांचा नाद सोडला.

आहे पण दासोदिगंबरासंबंधें ती ही नाहीं. उद्धवचिद्घनाचा भक्तचरित्रपर ग्रंथ उपलब्ध नाहीं पण दासोदिगंबराचा भक्तचरित्रपर 'संतविजय' नांवाचा ग्रंथ उपलब्ध आहे. या ग्रंथाचीं ३४ प्रकरणें असून यांत अनेक संतांची माहिती सांगितली आहे. यांत कविनें नाभाजीच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला असून त्याच्या ग्रंथाचा उपयोगही पुष्कळ करून घेतला आहे. यांत वर्णन केलेल्या संतांचीं नांवें सांगतों ह्मणजे या ग्रंथाबद्दल कांहींशीं कल्पना बांधतां येईल.

नामदेव (६) जयदेव, श्रीधर (भागवत टीकाकार) ज्ञानदेव, सांवतामाळी, गोराकुंभार (७) चोखा मेळा

दासोदिगंबरांनीं आपली कोणतीहि माहिती किंवा आपला ग्रंथरचनेचा कालही आपले ग्रंथांत दिला नाहीं. मात्र महिपतिबावांनीं हा चरित्रग्रंथ पाहिला असावा असें वाटतें.

महिपतीबोवा ताहराबादकर हे महाराष्ट्र भाषेतील एक फार प्रसिद्ध कवि व साधुपुरुष होत. हे नगर जिल्ह्यांत राहुरी तालुक्यांत ताहराबाद ह्मणून एक गांव आहे तेथले राहणारे. हे ऋग्वेदी वसिष्ट गोत्री उपनांव कांबळे देशस्थ ब्राह्मण. यांच्या वडिलांचे नांव दादोपंत व आईचें गंगाबाई. दादोपंत व गंगाबाई हीं दोघें ही भक्तीपरायण असून पंढरीची वारी नियमानें करीत. दादोपंतांस फार दिवस पुत्रसंतान नव्हतें, पुढें वयाची साठी उलटल्यावर त्यांस ईश्वरकृपेनें शके १६३७ मध्यें एक पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं महिपती असें ठेविलें. महिपती हा रूपानें फार सुरेख असून याचा बांधा ही सदृढ होता. याची वृत्ती लहानपणीं जरा खोड्याळ होती. परंतु लवकर च ह्मणजे याचे वयाचे सोळाव्या वर्षीं वडील निवर्तल्यामुळें संसाराचा भार याचे च आंगावर पडला. यामुळें व्रात्यपणा टाकून महिपतीस संसारवृत्ती चालवणें भाग पडलें. वडिल हयात असतानांच हा पंढरीची वारी करूं लागला होता. लहानपणापासून धर्माचे व विद्येचे बाबतींत यास शिक्षा मोरोबा तांभेरकर[२] नांवाच्या एका गृहस्थाश्रमी सत्पुरुषाची असे. व यासच महिपती बुवांनीं गुरु ह्मटलें होतें. तहराबादची तेव्हांची कुग्रामवस्ती व गांवही जरा एकीकडे यामुळे महिपतीबुवांचें शिक्षण जितक्यास तितकें च झालें होतें. 'मी विद्वान् नाहीं, मला संस्कृतही येत नाहीं, फार काय पण 'म्यां नाहीं पाहिला अमरकोश। गीर्वाण भाषा तीही निःशेष । नाना पुराणें विशेष । श्रवण सायासें न केली कीं ।' अशासारखें उद्गार यानें अनेक ठिकाणीं काढले आहेत. यांत कदाचित् कांहीं भाग विनयाचा असेल पण यांत सत्यही बरें च आहे. महिपतीबावांचे हस्ताक्षर फार चांगलें होतें. व यांस संस्कृत वगैरे अनेक भाषांचें ज्ञान फार उत्कृष्ट होतें असें यांचे एक अधुनिक चरित्रकार सांगतात. याचा निवाडा स्वतः आपणास करता यावा व त्यांच्या हस्ताक्षराचें दर्शन

१ ही माहीती या ग्रंथावरून मी सुमारें पंधरा वर्षां पूर्वीं (१८१७) केलेल्या टिपणा वरून येथें देतों. हल्लीं ग्रंथ मजजवळ नसल्यामुळें अधिक लिहीतां येत नाहीं. मला मिळालेली पोथी पांचव्या अध्याया पासून पुढें होती. २ तांभेर हे गांव ताहराबादेपासून सहा मैलावर आहे.

घडावे याकरतां त्यांचीं स्वदस्तुरचीं पत्रें येथें ठेवतों.

दादोपंत वारल्यानंतर गांवची कुळकर्णपणाची वृत्ती करून महिपतीबुवा संसार संभाळून असत. बावांसंबंधीं पुढील आख्यायिका वारंवार ऐकूं येते. पुढें एकें दिवशीं सकाळीं बावा स्नानसंध्या व पूजाअर्चा करीत असतां यांस सरकारचे शिपाई बोलावूं आले. तेव्हां बावानीं सांगून पाठविलें कीं देवपूजा करीत आहे. झाल्यावर येईन. यासबबीनें समाधान न होतां सरकारकडून त्यांस फिरून बोलावणें आलें. व अधिकाऱ्यांचा बोल लागला. त्यावेळीं बावा सरकारांत जाऊन काम करून आले. पण मनांत बावांनीं विचार केला कीं दोन धन्यांची नोकरी आपले हातून होणार नाहीं यापेक्षां एक विठ्ठलाचीच नीट नोकरी करावी हें उत्तम. असें ह्मणून कानांतील लेखणी घरीं दादोपंतांनीं स्थापलेली विठ्ठलाची मूर्ती होती तिच्या पायावर ठेवली. व अतःपर आजन्मपर्यंत गांवकृत्याचें लिहिणें लिहिणार नाहीं अशी शपथ वाहिली. आणि तेव्हांपासून बावा भजन कीर्तन करून देहाचें सार्थक करूं लागले. ही बावांची प्रतिज्ञा आज तीनचार पिढ्या त्यांचे वंशजांनीं पाळली. परंतु आतां काळानुसार सेवावृत्ती पत्करणे त्यापैकीं कांहींस भाग पडलें आहे.

ईश्वराचे भजनकीर्तनांत व कुटुंबकार्यांत निमग्न असतां, काहीं ग्रंथ– रचना करण्याचें बुवांच्या मनांत आलें. व तुकोबानीं ही स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं ' नामदेवाची शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिज्ञा राहिली होती ती मी पुरी केली. आतां संतचरित्रें वर्णन करण्याचें काम त्वां करावें, ' असा दृष्टांत झाल्यावर तो च तुकोबाचा गुरुपदेश मानून बुवा संतवर्णनाचे कार्यास लागले. यावेळीं बुवा पन्नाशीच्या घरांत गेले होते.

संतचरित्रें वर्णन करावयाचीं तीं आपले पूर्वीं होऊन गेलेल्या नाभाजी व उद्धवचिद्धन यांच्या ग्रंथाधारेंच वर्णन करावी, असा संकल्प धरून महिपतीबुवा ग्रंथरचनेस लागले, असें दिसतें. कारण आपल्या चार चरित्रात्मक ग्रंथांपैकीं प्रथम रचलेला जो ' भक्तविजय ' त्याच्या प्रारंभीं च

> ह्मणाल निजबुद्धीनें त्वरित । आपुले मतिनें रचिला ग्रंथ । तरी तैसें नव्हें निश्चित । विकल्प मनीं न धरावा । उत्तर देशीं साचार । नाभाजी विरंचीअवतार

१ महिपतिबावांस श्रीमंत पंतप्रधान बाजीराव साहेब पेशवे यांजकडून व त्यांचे सरदारांकडून कांहीं जमीन व वतनें वगैरे इनामें मिळालीं होतीं. यांच्या सनदा त्यांच्या वंशजांजवळ मीं (शके १८१६ त) पाहिल्या आहेत. सनदा शके १७१० पासून पुढल्या ह्मणजे बावांची ख्याती सर्वभर पसरल्या नंतरच्या आहेत. सनदेंत ' हरिभक्त परायण महिपत गोसावी बीन दादाजी गोसावी कांबळे वास्तव्य ताहराबाद पा पारनेर हे श्रीहरी सेवा करून निरापेक्ष वृत्तीनें आहेत. परंतु पदरीं कुटुंब त्याचेंही संरक्षण होऊन चाललें पाहिजे याजकरितां...यांसी धर्मादाय वर्षासन करून देऊन हें पत्र तुह्मास सादर केले असे ' इ. इ. मजकुर आहे. या पेक्षां त्यांत विशेष मुद्याचें कांही नसल्यामुळें विस्तारभयास्तव येथें सनदांचे उतारे देत नाहीं. हल्ली इनाम कांहीं नसून भिक्षावृत्तीवरच कुटुंबाचा निर्वाह चालतो.

तेणे ' संतचरित्र ' ग्रंथ थोर । ग्वालेरी आर्येत लिहिला असे । आणि मानदेशी ' उद्धवचिद्धन ' त्यानीं भक्त चरित्रें वर्णिलीं जाण । दोहींचें संमत एक करुन । भक्तविजय आरंभिला ॥

असें कवीनें सांगितलें आहे. चरित्रग्रंथ लिहितानां नाभाजीच्या ग्रंथाबरहुकूम आपला ग्रंथ लिहावा असें प्रथमारंभीं कवीच्या मनांत होतें, असें दिसतें. व प्रारंभीचीं चरित्रें ही तशीं च लिहिलीं आहेत. परंतु नामदेव ज्ञानेश्वरादि कवींच्या चरित्रापर्यंत आल्यावर नाभाजीपेक्षां या पुरुषांसंबंधें या प्रांतांत जास्त व भिन्न माहिती प्रचालित आहे असें पाहून, महिपतीनें नाभाजीचा ग्रंथ सोडून इकडील ग्रंथांच्या आधारें हीं चरित्रें लिहिण्याचें योजिलें. व कांहीं[1] अध्याय नामदेवाचे तीर्थावळीवरून रचले[2]. हे असे लिहीत असतां महिपतीचें मन नाभाजीच्या ग्रंथावरून इकडील साधुसंतांकडे वळलें. व पुढें कांहीं अध्यायांत (२०।२२) इकडील संतांचीं च चरित्रें सांगितलीं. तीर्थावळीवरून रचना करूं लागल्यावर हें ओघानेंच आले. हे तीर्थावळींतले संत संपल्यावर कवि पुन्हा नाभाजीच्या ग्रंथाकडे वळला व पुढील सोळासत्रा अध्याय त्याने भक्तमालेच्या आधारें रचले. व एकोणतिसाव्या अध्यायानंतर दामाजी, भानुदास वगैरे चरित्रें सांगितलीं. भानुदासचें चरित्र सांगतांना, महिपतीसारख्या वारकऱ्यास, पैठणच्या भानुदासांच्या-नाथांच्या-वंशजांकडून साहाजीकच जास्त व विश्वसनीय माहिती मिळाली व तिचा त्यानें ग्रंथांत उपयोग करून घेतला. पुढें बहिरंभटाचें चरित्र आटोपून महिपतीनें तुकारामाचें चरित्र लावलें. तुकारामाच्या चरित्राची माहिती कोणाच्या ही आधारें न लिहितां ती महिपतीनें प्रत्यक्ष त्याच्या वंशजांकडून मिळवून लिहिली. हे तुकाराम चरित्राचे अध्याय सर्व भक्तिविजयांत किंबहुना महिपतीच्या सर्व ग्रंथांत फार सरस उतरले आहेत. यांत तुकारामास ' सद्गुरु ' म्हटलें आहे. तुकारामाची माहिती मिळवितानां व ती सांगतानां त्या वेळच्या इतर संतांची माहिती हि ग्रंथकारांस सहजासहजीं मिळाली व मनांत घोळून राहिली. अर्थात तुकारामानंतर बोधलेबुवा, गणेशनाथ, संतोबापवार वगैरेंच्या चरित्राचे संकीर्तन यापुढील अध्यायांत आलें. व पुढे ज्याच्या ग्रन्थाचा भक्तविजयास आधार झाला त्या उद्धवचित्घनाचें व नंतर विसोबा सराफाचें अख्यान सांगून महिपतीनें भक्तविजय ग्रंथ पुरा केला. ग्रंथसमाप्ती शके १६८४ चित्रभानु संवत्सरीं वैशाख वद्य २ येस झाली.

या ग्रंथांत भक्तांचा व भक्तचरित्रांचा जयजयकार केल्यानंतर ईश्वरप्राप्तीस साधनीभूत अशीं कांहीं व्रतें सांगण्याच्या उद्देशानें कवीनें 'कथासारामृत' नांवाचा एक ग्रंथ रचला. यांत कार्तिकव्रत, माघमहात्म्य, वैशाखव्रत व एकादशीमहात्म्य आणि त्यासंबंधींच्या पौराणिक कथा सांगून हा ग्रंथ

१ १२ ते १५. २ सच्चिदानंद बावाच्या ' ज्ञानेश्वरविजया ' चा उल्लेख महिपतीच्या ग्रंथांत कोठेंही नाहीं महीपतीस या ग्रंथाची माहिती नव्हती असें वाटतें. ३ स्वप्नांतला गुरुपदेश मनांत आणून. असें दिसतें.

शके १६८७ मध्यें श्रावण शु. ५ स पुरा केला.

भक्तांचीं चरित्रें व व्रतें गाईल्यानंतर यासर्वांचें ध्येय जो श्रीपांडुरंग त्यांचें चरित्र व त्यांच्या कथा वर्णन करण्याचें महिपती बावांच्या मनांत आलें. आणि हें मनांत आणून त्यांनीं 'पांडुरंगमहात्म' हा ग्रंथ रचण्यास सुरवात केली. पांडुरंगाचा सर्वांत जुना व प्रियभक्त, ज्यानें विठ्ठलाची पंढरीस स्थापना केली त्या पुंडलिकाचें चरित्र भक्तविजयांत आलें नाहीं. हें जाणून कवीनें या पांडुरंगमहात्म्य ग्रंथांत पुंडलिकाचें ही चरित्र सांगितलें आहे. भक्तविजयादि ग्रंथांप्रमाणें या ग्रंथांत सरळ कथानकें सांगितलीं नसून हा ग्रंथ शंकरपार्वती संवादरूपानें निरूपण केला आहे.

एकेवेळीं कैलासनाथ ध्यानस्थ बसले असतां गिरिजेनें त्यांस विचारलें कीं 'नाथ' तुह्मी सर्व देवांचे देव, सर्वांनीं ध्यान तुमचें करावें असें असतां तुह्मी ध्यान करतां नें कोणाचें ? तेव्हां किंचित हास्य करून शंकरांनीं श्रीकृष्णाचें नांव सांगितलें. व एके वेळीं पट्टराणी रुक्मिणी ही कृष्णावर रुसून दिंडिरव वनांत लोहदंडक्षेत्रीं जाऊन तेथें तपश्चर्या करीत बसल्याची हकीगत सांगितली. हें ऐकतां च गिरिजेनें त्या वनाला दिंडिरव वन कां ह्मणतात व त्या क्षेत्राला लोहदंडक्षेत्र हें नांव कशामुळें पडलें तें विचारलें. हे सांगतानां शंकरानीं मल्लिकार्जुनाच्या वगैरे कथा प्रसन्न मनानें सांगितल्या. शंकराचें मन प्रसन्न पाहून स्त्रीस्वभावानुसार पुन्हां 'श्रीकृष्णस्वा तुह्मी कोणत्या नावानें जप करता' असा प्रश्न पार्वतीनें शंकराला पुन्हा केला. तेव्हां मी 'विठ्ठल' नामानें जप करतों असें कैलासपतीनी तीस सांगितलें. याबरोबर विष्णुला विठ्ठल हें नांव कधीं पडलें अशी शंका मनांत येऊन ती दूर करण्याविषयीं गिरिजेनें आपल्या रमणाची प्रार्थना केली. हें सांगण्याकरतां शंकरांनीं पुंडलिकाची हकीगत, त्याचा जीवनवृत्तांत व पुंडलिकाच्या भेटीस श्रीविष्णू आले असतां जवळ वीट होती ती च पुंडलिकानें पुढें केल्याचा आणि तेव्हांपासून विठ्ठल नांव धारण करून विटेवर विठ्ठल तेथें अक्षय उभे राहिल्याचा इतिहास ओघानें च सांगावा लागला. याच अनुसंधानांत वृत्रासुराची कथा व भागीरथीला या ठिकाणीं चंद्रभागा हें नांव कशानें प्राप्त झालें ही हि कथा अपर्णेनें ऐकून घेतली. पुढें सभोंवतालच्या क्षेत्रांचीं नांवें व त्यांच्या चित्तवेधक कथा सांगत सांगत कविनें द्वादश अध्यायात्मक असा हा आपला ग्रंथ पुरा केला. हे कीर्तन शके १६८८ मध्यें भाद्रपदमासीं संपलें.

यापूर्वीं च एक चरित्रात्मक व एक पौराणिक असें दोन ग्रंथ कवीनें लिहीले होते. परंतु त्या ग्रंथाचे धाटणीचे मानानें पाहतां या ग्रंथाची उभारणी नीटशी झालेली दिसत नाहीं. एकंदरींत पौराणिक कथाभागापेक्षां चरित्रात्मक ग्रंथ सांगतानांच महिपती बावांच्या वाणीला विशेष भरतें यतें असें दिसतें. भक्तचरित्रें हा त्यांचा आवडता विषय दिसतो. आणि ह्मणूनच इतकीं चरित्रें त्यांचे हातून लिहून झालीं.

यावेळीं बोवांची पन्नाशी उलटून गेली होती. पण ग्रंथरचनेची हौस बिलकुल कमी झाली नव्हती. आणि भक्तविजय ग्रंथ रचिला तेव्हांपासून च 'भक्तस्तवनीं रमलें चित्त ।

१ अध्याय ३६ ओंवी संख्या ६९७७.

यालागीं ' संतलीलामृत ' । दुसरा ग्रंथ आरंभिला. व ' भक्तविजयांत राहिली चरित्रें । तीं येथें ऐकावीं सविस्तर । बुद्धीचा दाता रुक्मिणीवर । सर्व भार तयावरी ॥' असें सांगून ग्रंथास सुरवात केली. संतलीलामृतांतील चरित्र कोणत्याही एका ग्रंथाच्या आधारें न लिहितां, निरनिराळे ग्रंथ व अनेक पुरुषांकडून कळलेली माहिती यांच्या आधारें ग्रंथ रचला आहे. कांहीं आधार असल्याशिवाय उगाच मनास मानेल तशी भाकडकथा ग्रंथांत सांगितली नाहीं. ' विकल्प झणीं आणाल चित्तीं । तरी आधार टाकोनि आपुलें मनीं । बोलिलों नाहीं सर्वथा ' ॥ अशासारखीं अश्वासनें अनेक ठिकाणीं ग्रंथांत लिहीलीं आहेत. ग्रंथास सौरस्य येण्यासाठीं व विषय वाचकांचे मनांत नीट उतरण्यासाठीं ' दृष्टांत मात्र दिधले चार । तेणें चि ग्रंथ वाढला थोर' असें कवि ह्मणतो. आणि हे ठीकच आहे. हा ग्रंथ कवीनें १६८९ मध्यें पुरा केला.

यानंतर 'तुळसीमहात्म्य,' ' गणेश पुराण' 'दत्तात्रय चरित्र' यासारखीं लहान लहान प्रकरणें व 'मुक्ताभरण' 'ऋषिपंचमी' 'अनंतचतुर्दशी' सारख्या व्रतांच्या बारीकसारीक कथा कवीनें लिहील्या. परंतु पूर्वी रचलेल्या भक्तचरित्रांकडे महिपतिबावांचे मन पुन्हा वळलें. व आणखी एक चरित्रग्रंथ लिहावा अशी वासना महिपतीबुवांस उत्पन्न झाली.

पहिल्याप्रथम भक्तविजय लिहीलाच होता. त्यावर फिरून 'दुसरा' संतलीलामृत' सार । त्यांतही चरित्रें वर्णिलीं फार । परि आणिक कथा राहिल्या अपार । मग रुक्मिणीवर आज्ञापी मातें ॥ ह्मणोन ' भक्तलीलामृत जाण । ग्रंथ आरंभिला दुसऱ्याने ' असें हा ग्रंथ रचण्याचें कारण सांगितलें आहे. या भक्तलीलामृतांत पहिल्या दहा अध्यायांत, चांगदेवाच्या अवतारकृत्यांचें कीर्तन करून पुढें एक दोन अध्यायांत नानक व रोहिदास यांचीं चरित्रें सांगितली आहेत. तेराव्या नंतर अकरा अध्यायांत महासाधु एकनाथ महाराजांचें व त्यापुढें सोळा अध्यायांत सद्गुरु तुकारामबुवांचें चरित्र अशीं दोन चरित्रें वर्णन करून ग्रंथ चाळिसाव्या अध्यायापर्यंत आणला आहे. हे अकरा व सोळा मिळून सत्तावीस अध्याय शोधकपणानें माहिती मिळवून फार काळजीनें लिहीलेलें दिसतातें. भाषेच्या दृष्टीनें ही हे

१ संतलीलामृताचे कांहीं छापील पोथ्यांत ' शके सोळाशें एकोण ऐशीं ' असें छापलें असल्यामुळें कांहीं अधुनिक चरित्रकारानां थोडें घोटाळ्यांत पाडलें आहे. परंतु महिपतीबुवांच्या स्वदस्तुरच्या हस्तालिखीत प्रतींत ग्रंथ समाप्तीचा काळ ' शके सोळाशें नव्यायशीं । सर्वजीत नाम संवत्सरासी । फाल्गुन वद्य चतुर्थीसी । ग्रंथ सिद्धी पावला ॥ असा दिला आहे. २ चांगदेवाचे चरित्र त्याचा वंशज शामजी याच्या ग्रंथाधारें लिहिलें आहे. मागें माणकोजी बोधल्याचेंही चरित्र असेंच त्याच्या वंशजानीं लिहिल्या लेखाअधारें लिहिल्याचा उल्लेख महिपतीनें केला आहे. यावरून महिपतीबोवा माहिती कीती काळजीनें मिळवीत तें स्पष्ट दिसतें. एके ठिकाणीं महिपतीबुवा ह्मणतात. स्वदेशामाजी निश्चित । प्रख्यात जाहले जे महासंत । त्यांच्या वंशीं सज्ञान महंत । त्यांचे वचनार्थ पाहिले ॥ आपुल्याच मतें वदलों जर । तरी सर्वज्ञ न मानिती उत्तर । यासी साक्ष रुक्मिणीवर । जाणे अंतर सकळांचें ॥

फारच सुरस व चित्तवेधक उतरले आहेत. आपला ग्रंथविस्तार बराच झाला, परंतु चरित्रें मात्र अवघीं सहाच आलीं असें पाहून कवीनें पुढील भागांत चरित्रांची गर्दी करून दिली आहे. पुढील दहा अध्यायांत सुमारें पन्नास चरित्रें कोंबलीं आहेत. यामुळें या शेवटील भागांत ग्रंथाची प्रथमची गोडी राहिली नाहीं. व या चरित्रांची माहिती ही पहिल्याप्रमाणें काळजीपूर्वक मिळवली गेली नाहीं. यांत महाराष्ट्राबाहेरील व भक्तमालेंतली बरीच चरित्रें आली आहेत. याप्रमाणें एकाव्वन अध्याय पुरे करून ग्रंथ संपविला आहे.

भक्तलीलामृत १६९६ च्या फाल्गुनांत पुरा केला. ह्मणजे यावेळीं महिपतिबावा साठ वर्षांचे वृद्ध झाले होते. तरी त्यांनीं राहिलेल्या आयुष्यांत पुन्हां आणखी नवा ग्रंथ रचण्याची जमवाजमव चालविली होती च असें दिसतें. रचलेला भाग हल्लीं 'संतविजय' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण हा पुरा ग्रंथ नसून यांत एक रामदासस्वामीचें व दुसरें बाबाजी गोसाव्यांचें अशीं दोन च चरित्रें आहेत. हीं सुटीं चरित्रें लिहून झालीं होतीं. असें दिसतें कीं महिपतीबावा एकेका संताची माहिती मिळवून मिळविलेल्या माहितीचें एक चरित्र पुरें करीत. 'संतांचीं चरित्रें संपूर्ण। एकदांचि नाकळती जाण। जेव्हां जी झाली आठवण। तीं चरित्रें लिहून ठेवलीं॥' असें महिपतीबुवा स्वतःच सांगतात. व अशीं बरीच चरित्रें झालीं ह्मणजे आदिअंतीचे अध्याय व मधील दुव्याच्या ओंव्या वगैरे घालून ग्रंथ पुरा करीत. संतविजय हा असा पुरा केलेला ग्रंथ नाहीं. यांत नेहमींप्रमाणें नमन, किंवा ग्रंथाप्तीचा काल नाहीं याचेंही कारण हेंच आहे. ग्रंथ पुरा होण्यापूर्वींच बोवांचे आयुष्याचे दिवस सरले. यामुळें ग्रंथ अपुरा राहिला. हा ग्रंथ चालू असतां वृद्धापकाळांत कवीनें इतर ही लहानसहान कथा व स्तोत्रें रचलेलीं दिसतात. यांपैकींच 'अपराध निवेदन स्तोत्र' या नांवाचें स्तोत्र आहे. 'आंगासि आलें वृद्धपण। क्षुधा न सोसे शीत उष्ण' अशा आयुष्याचे काळीं, वयाच्या उमेदींत घडलेले अपराध आठवून तें पांडुरंगाच्या चरणीं निवेदन करण्याकरितां लिहिलेले हें स्तोत्र एका दृष्टीनें चित्तवेधक आहे. पण यांत माहितीपेक्षां भक्तीरसच विशेष भरलेला आढळतो. आतां शेवटीं तुकाराममहाराजांप्रमाणेंच एके प्रसंगीं महिपती बावांनीं वारकऱ्यांबरोबर श्रीविठ्ठलास पाठविलेलें एक लहानसें पत्र देऊन ही हकीगत पुरी करूं.

जयजय क्षीराब्धीवासा अनंता। अनंतशायी मायातीता। भक्तवत्सल पंढरीनाथा। रुक्मिणीकांता श्रीविठला॥ १॥ सेवेसी विज्ञापना ऐसी। येत होतो पंढरीशी। पांच कोश प्रथम दिवशीं। नांदुरग्रामीं पातलो॥ २॥ एकरात्र क्रमोनि तेथ। प्रातःकाळीं उठलों त्वरित। तो अश्वावरोनि अकस्मात। ग्रामद्वारांत पडियेलों॥ ३॥ तेणें देहदुःखें करून। विकळ मूर्छीत पडिलों जाण। तों नामधारक यात्रेंतून। आलों धांवून

१ आत्मचरित्र या दृष्टीनें पाहतां हा लेख वाटतो तितका महत्वाचा नाहीं. यांत कांहीं गोष्टींचा उल्लेख आहे पण एकंदर लेख विशेष महत्त्वाचा नाहीं.

सखिच ॥ ४॥ त्यांनीं संबुखितां मजकारणें। यास्तव देहीं परतले प्राण । चित्तासी प्रतीती आली गहन । अगाध महिमान संताचे ॥ ५ ॥ मग इष्टमित्रआसविषयाहीं । डोली कष्टोनि आणिले गांवीं । परी चित्तवृत्तीं विठाबाई । तुझे पायीं लागली ॥ ६ ॥ त्रितापाचे विस्तार किती । पत्रीं लिहावें तुजप्रती । तरी शरीरीं नाहीं शक्ती । लेखणी हातीं धरवेना ॥ ७ ॥ अंतरसाक्ष चैतन्यघन । जाणशीं जिवाची निजखूण । परी मी आर्ष म्हणवोन । तुजकारणें लिहीलें ॥ ८ ॥ आतां शेवटील हेत आहे साचा । संबंध तोडी या देहाचा । ठाव इच्छितसे पायाचा । आणीक वाचा न बोले ॥ ९ ॥ मागें भक्तासि पावलासि अंतीं । तें यथार्थ करी रुक्मिणीपती । दासानुदास महिपती । सेवेसि विनंती करीत ॥ १० ॥

महिपतीबुवा आपल्या वयाचे ७५ वे वर्षी म्हणजे शके १७१२ मध्यें श्रावण वद्य १२ स मरण पावले. यांचे मागें ' विठोबा ' व ' नारायण ' असे यांचे दोन पुत्र होते. यापैकीं विठोबांस पदें वगैरे रचण्याचा नाद फार असे. यांना श्रीमंत पेशव्यांचा आश्रय चांगला होता.

महिपतीबावांनीं मिळविलेल्या सामुग्रीचा उपयोग करून घेऊन व आणखी सामुग्री मिळवून विठोबादादानीं, आपल्या पित्यानें-महिपतीनें-आरंभिलेला संतविजय ग्रंथ पुरा केला असता तर बरें होतें. पण तसें झालेलें दिसत नाहीं.

असो. आतां महिपतीबावानंतर झालेल्या दोन भक्तचरित्र वर्णनात्मक ग्रंथाचा थोडा निर्देश करतो. वास्तविक पाहतां कालानुरोधानें ते यानंतर बरेच पुढें यावयास पाहिजेत. परंतु त्यांचा निर्देश येथें च थोडक्यांत आटोपणें थोडें सोयीचें पडेल, असें वाटल्यावरून तो येथें च करण्यास हरकत नाहीं. हे दोन ग्रंथ म्हणजे एक भीमस्वामीकृत ' भक्तलीलामृत ' व दुसरा राजारामप्रासादीकृत ' भक्तमंजिरी ' हे होत.

' भक्तलीलामृत ' ग्रंथाचे कर्ते भीमस्वामी किंवा भिमाजीबुवा हे श्रीरामदासस्वामींच्या शिष्यपरंपरेपैकीं एक असून शिरगांव मठाचे अधिपती होते. शिरगांव हें चांफळ पासून दोन कोसांवर असून याठिकाणीं समर्थांचे शिष्य कल्याणस्वामी यांचे बंधु दत्तात्रयस्वामी यांचा वंश नांदला. दत्तात्रय स्वामीपासून पुत्रपरंपरेनें [१] दत्तात्रय [२] राघव (३] यशवंत व [४] भीमाजी अशी प्रस्तुत भक्तलीलामृतकार भीमाजीबोवा यांची चौथी पिढी येते. भीमाजी बुवानीं हा आपला ग्रंथ शके १७१९ त लि-

१ ताहराबाद गावाबाहेर महिपतीबुवांनीच केलेला एक चांगला बाग आहे. येथें च विठोबा, महिपती, नारायण, अशा दोहीकडे दोन मुलांच्या व मध्यें महिपतीबावांची अशा तीन समाधी आहेत. कीर्तनारंभीं पुढील अभंग महिपतीबुवा म्हणत. बुवांचे वंशजहि हा अभंग अजून प्रारंभीं म्हणतात. चित्तीं धरली वासना । सिद्धी न्यावी नारायणा । मी तो अपंग अनाथ । तुम्ही अनाथाचे नाथ ॥ केला पण सिद्धी न्यावा । मज सांभाळावे देवा । महिपती निढळवाणा । याची येऊं द्या करुणा ॥

हिला. प्रथम यांत श्रीसमर्थांचें चरित्र सांगितलें असून पुढें निरनिराळीं सदतीस भक्तांचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. भक्तांची निवड कांहीं विशेष धोरणानें केली नसून साधारण जी मनांत आलीं तीं चरित्रें सांगितलीं आहेत. रामदासपंचायतनांतले प्रमुख साधुपुरुष किंवा रामदासीपंथांतील मुख्य मुख्य शिष्य यांचा हि समावेश या ग्रंथांत नाहीं. कथा सांगितल्या आहेत त्याही नीट चौकसपणानें सांगितल्यानसून गथानथा च आहेत भीमाजीबावानीं मनांत आणलें असतें तर एक अद्वितीय व बहुमोल ग्रंथ निर्माण करण्यासारखी सामुग्री त्यांस सहज स्वाधीन करून घेतां आली असती असें वाटतें. भीमाजीबोवांचा हा भक्तलीलामृत ग्रंथ ओवीबद्ध नसून अभंगमय आहे.

'भक्तमंजरी' हा ग्रंथ भक्तलीलामृतापेक्षां विस्तारानें फार मोठा असून जास्त व्यवस्थित आहे. हा ही रामदासी पंथांतील श्रीसिद्धेश्वरमहाराजांचा शिष्य राजारामप्रसादी[1] यानीं रचला आहे. याचे एकंदर १०९ अध्याय आहेत. अष्टोत्तरशत अध्यायांची मणिमाला कल्पून १०९ वा अध्याय मेरूमणि म्हटला आहे. अर्थात् या १०९ व्या मेरू अध्यायांत रामदासी सांप्रदायाचे मेरूमणि श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांचे च चरित्र सांगितलें आहे. ग्रंथारंभीच्या पहिल्या अकरा अध्यायांत ही रामदास चरित्र वर्णनच आहे. बाकी राहिलेल्या सत्याण्णव अध्यायांत कवीनें जवळ जवळ शेसव्वाशे साधूंची हकीकत सांगितली आहे. साधारणपणें महिपतीबावांनीं वर्णिल्या नाहींत अशा साधुपुरुषांचीं चरित्रें गाण्याचा कविचा अभिप्राय दिसतो.

या ग्रंथांतील माहिती राजाराम प्रासादीनी कशी कशी मिळवली हें नीटसें कळत नाहीं. पण ती बरीच प्रयासानें मिळवलेली दिसतें. ग्रंथांत परंपरा, समकालीन संत व जन्ममृत्यु वगैरे शक राजारामबुवांनीं अनेक ठिकाणीं सांगितले आहेत. यामुळें या ग्रंथास एक तऱ्हेचें विशेष महत्व आले आहे. तथापि राजारामबुवांनीं दिलेली माहिती थोडी जपून व चौकशीनेंच घेतली पाहिजे असें सदर्हू ग्रंथाची तपासणी थोड्या बारकाईनें केली म्हणजे वाटूं लागते. मात्र समजूनउमजून मनास मानेल ती खोटी माहिती राजारामबुवानीं आपल्या ग्रंथांत दिली नाहीं. माहिती त्यानीं आपल्या समजुतीप्रमाणें चौकसपणानें दिली आहे. राजारामबुवांचा ग्रंथ अनेक कारणानीं हल्लीं उपलब्ध अशा चरित्रग्रंथांत फार वरच्या दर्जाचा आहे. हा ग्रंथ कविनें शके १७५६ मध्यें पुरा केला असें शेवटीं त्यांत सांगितलें आहे.

नरहरी धुंडिराज मालु हा एक मोठा ग्रंथकार आहे. याचे कांहीं अभंग व पदें असून, 'माळुतारण' व 'भक्तिकथामृत' या नांवाचे दोन मोठाले ग्रंथ आहेत. यांपैकीं 'भक्तिकथासार' हा ग्रंथ भक्तचरित्रकथा सांगण्याच्या इरादानें लिहिला आहे. याचे एकंदर ६४ अध्याय असून यांत अनेक साधुपुरुषांचीं चरित्रें सांगितलीं आहेत.

१ राजारामप्रसादींची पुष्कळ पदें प्रसिद्ध आहेत. त्यापैकीं पुष्कळ चांगलीं व चमत्कृतीजनक आहेत. पैकीं एक पद देतों:—धुंदी झाली दरबारी

हा नरहरी धुंडिराज मालूचा ग्रंथ केवळ अलौकिक आहे. महाराष्ट्रभाषेंतल्या अफाट ग्रंथसागरांत या ग्रंथास दुसरी जोड नाहीं. यांतलीं सर्व चरित्रें पूर्ण आहेत. ह्मणजे कवीचा मातापिता, गुरु, स्थळ वगैरे माहिती यांत सूक्ष्मरीतीनें दिली आहे. व अशी ही माहिती एखाददुसऱ्या कवी संबंधीं सांगितली नसून ती बहुतेक सर्व कवीसंबंधीं सांगितली आहे. मात्र यांत एकच जरा व्यंग आहे. आणि तें असें कीं, नरहरी धुंडिराज मालूनें आपल्या ' भक्तिकथामृत ' ग्रंथांत दिलेली माहिती त्याच्या काळीं सर्वतोमुखीं असलेल्या गोष्टी खेरीज करून इतर बाबतींत बहुतेक सर्व येथूनतेथून खोटी आहे. खोटी आहे ह्मणजे चुकीची आहे; व कवीनें नीट चौकशी केल्याशिवाय ती घेतली आहे असें नाहीं. तर ती समजूनउमजून खोटी दिली आहे. या बापुड्यास माहितीची अडचण ह्मणून पडलीच नाहीं. प्रत्येक गोष्ट यानें आपल्या कल्पनेनें सिद्ध करून वाचकांच्या व श्रोत्यांच्या तोंडावर टाकली आहे. चुकूनमाकून एखाददुसरी गोष्ट खरी आली असेल. पण तिची खोट्यापासून निवड करणें अवांतर माहितीच्या व प्रमाणांच्या अभावीं दुरापास्त आहे. ग्रंथास आधार नाभाजीचा व उद्धवचिद्घनाचा ह्मणून कवीनें सांगितलें आहे. वरील हकीगत सांगितल्यावर हें ही थोतांड आहे आणि उद्धवचिद्घनाची स्वतःची ही हकीकत यानें दिलेली खरी नाहीं हें फिरून निराळें सांगण्याची गरज नाहीं.

हा निबंध लिहितांना इतकी या ग्रंथकाराची योग्यता अलोट असेल असें मला वाटलें नाहीं. यामुळें याच्यावर भिस्त ठेवून कांहीं इतरत्र न आढळणारी माहिती मी याच्या आधारें निबंधांत घेतली पण मागाहून ती सर्व काढून टाकली आहे. पण कोठेंकोठें ती राहिली असेल असें समजून हें येथें जरा स्पष्ट सांगणें जरूर वाटलें.

माझें ह्मणणें सप्रमाण स्पष्टकरण्यासाठीं खालील कोष्टक देतों. वास्तविक पाहतां असें करण्याचें कारण नाहीं. पण ह. भ. प. भिंगारकरबुवांसारख्या अनेक विद्वानांनीं याचे उतारे आपल्या ग्रंथास आधार ह्मणून घेतले असल्यामुळें हा खटाटोप इष्ट दिसतो.

कोष्टक

कविनाम	प्रसंग	नरहरी मालूची चुकीची माहिती	खरी माहिती व आधार
१ जयरामस्वामी वडगांवकर	५१ (२६० ते ३००)	माता अंबिका, पिता रामेश्वर अग्निहोत्री ...	माता काशीबाई ऊर्फ कृष्णाबाई, पिता भिकाजीपंत (आधार:-जयरामस्वामींचे शिष्य व बखरी)
२ रंगनाथ निगडीकर	५१ (१ ते १००)	माता जानकी: पिता शिवराव, स्त्री सुलोचना: श्वशुर श्रीधरपंत, गुरु केशवचैतन्य	पिता बोपाजीपंत, रंगनाथ आजन्म ब्रह्मचारी होते !! गुरु निजानंद (आधार:-वंशज अनंत गणेश निगडीकर)
३ वामन पंडित	६१	माता कृष्णाबाई: पिता रंगनाथ	माता लक्ष्मी: पिता नृहरी (आधार:-वामनी ग्रंथ)
४ गणेशनाथ	६०	राहणार कर्डावळ	रहाणार मारसी(उज्जन)-(आधार:-शिष्य विठ्ठलनाथ व महीपति भक्तविजय अ. ५५)
५ तुकाराम	५२	पिता विठोबा:माता भिवरा,पुत्र नारायण(वडील) महादेव (धाकटा)	(सुप्रसिद्ध)
६ बहिणाबाई	५४	पिता नारोपंत: माता जान्हवी: भ्रतार खंडोबा हा बाळाजी विश्वनाथ शिवाजीचा पेष्कार त्याचा आश्रित.	पिता आबाजी कुळकर्णी,माता जानकी–भ्रतार शिवपुरचा ज्योतिषी(आधार:-बहिणाबाईचें आत्मचरित्र)
७ शेखमहंमद	. ...	पिता राजमहंमद: माता मौन्य	(प्रसिद्ध)
८ दासोपंत	.. ..	स्त्री सरस्वती: रामदास व दासोपंत यांची भेट....	,,
९ एकनाथ	.. ..	मूळ नांव रघुनाथ	,,

पाठारे प्रभूंची मध्यकालीन परंपरा

थोडे दिवस झाले, सरदार अबासाहेब मुजुमदार यानीं एक उघडेंबोडकें बाड माझ्या स्वाधीन केलें. हें बाड त्यांना माझे मित्र हरिभक्तिपरायण लक्ष्मणराव पांगारकर यांज कडून मिळालें. पांगारकरांना तें मुंबई-प्रांतीं उपलब्ध झालें. बाड सुमार पांच इंच लांब व साडेतीन इंच रुंद असून, त्याचीं पाठपोठ पानें ५० आहेत. अथ पासून इति पर्यंत शाबूत आहे. दर पृष्ठाला ओळी नऊ दहा आहेत. समाप्ति अशीः—

" संवत् १८५४ सकें १७२० काळ-युक्त नाम सवंत्सरे माहे आश्वीन बद्य १० दशमि शनिवारे संपुर्ण राजश्री नारणाजि याचें पुस्तक असे "

ह्या समाप्तीवरून दिसतें कीं हें बाड नारणजि नांवाच्या पाठाऱ्या प्रभूनें शके १७२० त ह्मणजे आजपासून नक्की ११७ वर्षी पूर्वी लिहून ह्मणजे नकलून आपल्या मालकीचें केलें. शके १७२० च्या आश्विनांत पुण्यास बाजीरावाच्या कारकीर्दीस नुकतां च प्रारंभ होऊन नुकतें कोठें एक वर्ष संपलें असेल नसेल. अशा काळीं हें बाड नकलेलें आहे. आपल्या जातीची पूर्वपरंपरा ज्या जुन्या बाडांतून लिहिलेली होती तिची नक्कल आपल्याजवळ असावी ह्या सदिच्छेनें नाराणजीनें हें काम केले आहे.

२ नाराणजी हा मोटासा वाकबगार नक्कलकार होता असें ह्मणवत नाहीं. त्याला जुन्या लेखांची भाषा व तत्कालिन रूपें प्रायः बिलकुल कळत नव्हतीं. अगदीं उपायच नाहीं तेथें व चुकूनमाकून सहजगत्या मधेंमधें त्यानें जुनी भाषा व रूपें जशींचीं तशी उतरलीं आहेत. बाकी येथून तेथून सर्व ग्रंथभर भाषा स्वकालीन करण्याचा त्यानें प्रयत्न केला आहे. तो प्रयत्न ज्यांना जुने लेखांचा परिचय झालेला आहे, त्यांच्या लक्षांत बरबर वाचतांना हि येतो. भाषा व रूपें ह्यांच्या संबंधानें च तेव्हडा प्रमाद नारणजी करतो असे नाहीं: तर वारंवार शब्दामधलीं अक्षरें गाळण्याची खोड त्याच्या लिहिण्यांत मनस्वी आहे. ह्या अक्षरें गाळण्याच्या खोडीकडे हि एकवार काणा डोळा करितां येईल, परंतु य प व वगैरे अक्षरें हा एकासारखीं एक काडतो, ही याची अक्षम्य चूक आहे. तत्रापि जुनें बाड बहुतेक जसेचें तसें च यानें उतरून काढलेलें असलेमुळें याचे आपणावर फार उपकार आहेत. ज्या जुन्या बाडा वरून त्यानें ही नक्कल केली तीं जुनीं बाडें जोपर्यंत उपलब्ध झालेली नाहींत तोपर्यंत हें च बाड आपणास प्रमाण धरून चाललें पाहिजे.

३ ह्या बाडांत एकंदर पांच हकींगती दिलेल्या आहेत. पहिल्या हकीगतींत रामराजाचा महिमा व पाठार ज्ञातीच्या साहासष्ट कुळ्यांचा निर्देश केलेला आहे. ह्या हकीगतीला मूळबाडकार **श्रीराममहिमा** ह्मणून संज्ञा देतो. दुसऱ्या हकीगतीला **गावाची पाल** अशी संज्ञा आहे. तींत राजा बिंबाच्या अमलापासून मुसलमानी अमलाच्या प्रारंभापर्यंतची स्थूल संगती लाविलेली आहे. तिसऱ्या हकीगतीत मो-

पारे येथील वैतरणी तीर्थाचें माहात्म्य वर्णिलेलें आहे. चवथ्या हकीगतींत पाठारे ज्ञातीच्या आठरा कुळांची नामावळी दिली आहे. आणि पांचव्या हकीगतींत राजावळी दिलेली आहे. राजावळि ह्मणजे बिंब राजापासून मुसलमानी अमलापर्यंतच्या राजांची परंपरा व त्या राजांच्या कारकीर्दीतील कांहीं महत्वाच्या गोष्टी. हें पांचवें प्रकरण सर्वांत मोठें आहे. सबंद बाडाचीं पन्नास पानें आहेत, पैकीं चवतीस पानें ह्या राजावळीनें व्यापिलीं आहेत.

४ पहिलें प्रकरण संवत १४४४ नंतर केव्हां तरी लिहिलें. दुसरें प्रकरण संवत १६७० त लिहिलेलें आहे. तिसरे प्रकरण संवत १३६२ त लिहिलेलें आहे. चवथें प्रकरण संवत १७९४ त लिहिलें आहे आणि पांचवें प्रकरण मूळ केव्हां लिहिलें याचा आंकडा दिलेला नाहीं. तत्रापि मुसलमानी अमल झाल्यावर लवकरच पांचवें प्रकरणाचें लिखाण झालें असावें.

५ पहिल्या प्रकरणाचे प्रारंभी राजा रामदेव ह्याच्या कुळीचें वर्णन करतांना पांच पैठणांचा उल्लेख केला आहे. तीं पैठणें हीं:-

१ चापानेर, २ हस्तनापूर, ३ नागाबाज, ४ मुंगीपैठण, व ५ पणाले. ह्या पांच हि शहरांना बाडकार पैठण ही संज्ञा देतो. पैठण हा शब्द प्रतिष्ठान या शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. परंतु रा. राजवाडे यांस विचारतां प्रतिष्ठान याचा अपभ्रंश पडिठाण—पठ्ठाण—पठाण असा व्हावा असें ते ह्मणतात. प्रति या शब्दाचें पडि असें अपभ्रष्ट रूप होतें. उदाहरणार्थ, प्रतिबिंब—पडबिंब, प्रतिछाया—पडछाया या दृष्टीनें पाहतां प्रतिष्ठान याचा अपभ्रंश पट्ठाण—पठाण असा व्हावा. आणि खरोखर च पठाण असें रूप या बाडांत आलेलें ही आहे. आकराव्या कुळीचा निर्देश करतांना " राजपुरा कृष्ण रक्तिक ठुरो पठाण " असे शब्द आलेले आहेत. ह्यावरून पठाण नांवाचें शहर उत्तर हिंदुस्तानांत कोठें तरी होतें व ते पैठण नांवाच्या शहराहून वेगळें होतें. पैठण हा शब्द पतिस्थान या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. पतिस्थान—पइठाण——पैठाण—पैठण. पैकीं पैठाण हें रूप या बाडांत अनेक वेळा येत असल्यामुळें त्याचा संदर्भ मी येथें दाखवीत नाहीं. चापानेर, हस्तनापूर, मुंगीपैठण व पन्हाळा, या चार स्थलीं मध्यकाली ज्या राजवंशांनीं राज्यें केलीं ते वंश सुप्रसिद्ध आहेत नागाबाज ह्मणजे नागोर. ही प्रसिद्ध रजपूतांची राजधानी होती. चापानेर, हस्तनापूर व मुंगीपैठण येथील राजाचे वंश महशूर आहेत. पन्हाळा ही शिलाहारांची राजधानी होती. ह्या पांचा राजधान्याहून म्हणजे पैठणाहून, ह्मणजे पतिस्थानाहून ह्मणजे राजाच्या ठाण्याहून रामदेव राजा बिंब तळ कोकणांत आला असें बाडकाराचें ह्मणणें आहे. तळकोकणाला रामखंड अशी संज्ञा या बाडांत दिली आहे. रामखंड ह्मणजे परशुरामखंड. राजा बिंब कोण होता, कोणच्या वंशातील होता, वगैरे बाबींचा उहापोह इतरत्र केलेला आहे व करणार आहे, सबब त्या संबंधानें येथें कांहीं लिहीत नाहीं. ह्या प्रकरणांतील मुख्य बाब जी पाठारे प्रभु ज्ञातीची पूर्वपरंपरा तिची तेवढी वास्तपुस्त येथें करितों. राजा बिंब पांचा पैठणाहून

कोंकणांत आला, ह्या वाक्याचा अर्थ इतका च कीं, त्याच्या राजवंशाचा संबंध या पांच पैठणांच्या राजवंशासी होता व त्यानें आणिलेले पाठारे प्रभु ह्या पांच राज्यांत मूळ राहणारे होते.

६ पहिलें प्रकरण व चवथें प्रकरण मिळून एकंदर राजा, प्रधान व पाठारे प्रभू मिळून ९५ कुलांचा निर्देश केलेळा आहे. पैकीं पैठणाहून अठ्ठावीस कुळें, नागबाज नऊ, चापानेराहून तेरा, पन्हाळ्याहून सात, चेरणेरहून सात, दौलताबाजेहून तीन व अहिनलवाड्याहून दोन, अशी कुळें कोकणांत आलीं असें बाडकार ह्मणतो. हीं कुळें चेऊल, येकसार, कोंडिवटे, दइसार, चेंबूर, गोरेगांव, शींव, पसपौली, चेदवली, कल्याण, शाहार, फोजिवरे, अंधेरी, भाडुप, मरोळ, वानरें, निळापूर, पवळें, माजासा, सासवण, कळवें, कणेर, वगैरे माहीम–ठाणें या प्रांतांत येऊन कायमचे वतनदार झाली. ही पाठाऱ्यांचीं कुळें पन्हाळा, पैठण, चापानेर अहिनलवाडा, मारवाड इतक्या देशातून आलेलीं होती. कांहीं कुळें महाराष्ट्र देशांतून, कांहीं गुजराथेतून व राजपुतान्यातून आलीं होतीं. महाराष्ट्रांतून देशावरून जीं कुळें आलीं व गुजराथ व राजपुतान्यातून जीं कुळें आलीं तीं त्या त्या देशातील भाषा व चालीरीती घेऊन आली हें सांगावयास नको च. पांचव्या प्रकरणांत असें विधान केलें आहे कीं ह्या कुळाचें आगमन कोकणांत संवत १२०० च्या सुमारास झालें. शिलाहारांच्या कारकीर्दीत पन्हाळा प्रांतांत कांहीं पाठारे प्रभूंचीं कुळें होतीं असें वरील विधानावरून ह्मणणें प्राप्त होतें. मुंगीपैठण प्रांतांत ह्मणजे देवगिरीकर यादव यांच्या राज्यांत ही कांहीं पाठारे प्रभु यांचीं कुळें होतीं. दक्षिणेंत पन्हाळा व मुंगीपैठण ह्या प्रांतांत पाठाऱ्यांचा आतां मागमूस हि राहिला नाहीं. गुजराथ व रजपुताना या प्रांतांत हि आतां मागमूस नाहीं. या वरून असें दिसतें कीं, पाठाऱ्यांचीं मूळ कुळें च त्या त्या प्रांतांत थोडीं होतीं. राजा बिंबाची भक्ति यांच्यावर विशेष असल्यामुळें त्यानें एकूणएक कुळें आपल्याबरोबर कोकणांत आणिली व त्यांची तेथें कायमची स्थापना करून दिली. असें दिसतें कीं, कायस्थ ह्मणून ज्याला धर्मशास्त्रकार ह्मणतात त्यांची च पाठारे ही एक पोट जात आहे. व ह्या पोटजातीला पाठारे हें नांव प्रांतावरून आलेलें आहे. मूळ हें इंद्रप्रस्थ प्रांतांतील राहणारे असावेत. प्रांत या शब्दाला हजार वर्षांपूर्वी ' आहार ' हा पर्याय शब्द असे. इंद्रप्रस्थ प्रांत ह्मणजे च इंद्रप्रस्थाहार. एकशेष कार्य होऊन इंद्रप्रस्थाहार याचे प्रस्थाहार असें शेष राहिलें, प्रस्थाहारांत राहणारा जो तो प्रास्थाहारिक. प्रास्थाहारिक ह्याचा अपभ्रंश पाठारिअ. पाठारिअचें अपभ्रष्ट रूप पाठाऱ्या. पाठाऱ्याचें अनेकवचन पाठाऱ्ये. पाठाऱ्येचें पाठारे. अशा परंपरेनें पाठारे हें नांव प्रचलित झालेलें आहे. हे मूळचे इंद्रप्रस्थ प्रांतांत राहणारे, येथून रजपुताना, गुजराथ, मुंगीपैठण, व पन्हाळा या प्रांतांत या ज्ञातीचीं कांहीं कुळें पोटापाण्याच्या व धंद्यारोजगाराच्या निमित्तानें गेलीं व तेथून कोकणांत राजा बिंबाच्या आश्रयानें कोंकण प्रांतांत कायमची वस्ती करून हा कालपर्यंत राहिलीं. तात्पर्य, आजपर्यंत

जी अशी एक समजूत होती कीं, पाठारे प्रभू हे कोणत्या तरी एका प्रांतातून ह्मणजे एकट्या गुजराथेतून किंवा एकट्या रजपुताऱ्यातून किंवा एकट्या पैठण तून एकट्या गोदावरीचे तीरावरून किंवा एकट्या पन्हाळा प्रांतांतून कोकणांत आले असावे, ती समजूत प्रस्तुत बाडांतील हकीकतीवरून निराधार आहे असे दिसते. कोकणाभोवतील उत्तरेच्या व पूर्वेच्या सर्व प्रांतातून हे लोक कोकणात आलेले आहेत अशी माहिती प्रस्तुत बाडांत मिळते. बाड विश्वसनीय आहे हे प्रास्ताविक स्कान्यांत आपण सिद्ध केले च आहे.

७ हिंदुस्थानांत शक्तिसंप्रदाय सुरु झाल्यानंतर पाठारे प्रभू कोकणांत आले असे विधान यांच्या कुलदेवता याचे वरून करितां येते. प्रस्तुत बाडांत जी पंचाण्णव कुळे नमूद केली आहेत त्या प्रत्येकाची कुलदेवता हि बाडकारानें मुद्दाम त्याच्या त्याच्या नावापुढे मुद्दाम लिहून ठेविलेली आहे. जोगेश्वरी, माहालक्ष्मी, पद्मावती, वज्रायणी, एकवीरा, चांगादेवी, हरडाई, चण्डिका, रामदेवी, कुमारिका, माहामाया, कालिका, नायणी, ललिता, आद्येश्वरी, रक्तदंतिका, त्वरिता, मेधेश्वरी, चंद्रायणी, रुद्रायणी, सिताई, वीघ्नेश्वरी, गण्डिका, मणकेश्वरी, कोळांबिका, शर्णावती, गंगादेवी, दुर्गादेवी, शिवानी, संभावती, धानामती, कपिलावती, आर्यावती, धारावती, राणादेवी, कनकदेवी, भागीरथी, पिंगला, तारामती, सरस्वती, इंद्रायणी, इगायणी, लक्षेश्वरी, जग्रादेवी, सरलावती, यमावन्ती, सत्यपावन्ती, पाटलाई, ताम्रायणी, अम्रायणी, नामादेवी, डांलेश्वरी, माधलिका, पद्मा, वाढेश्वरी, रामेश्वरी, अंबाई, भोगावती, हडंबा, हंमाया, राळाई, धाटोबाई, माहाकाली, यमुनावती, प्राल्हादेवी, बर्बोदेवी, सभादेवी, सारजादेवी, पूर्णादेवी, प्रभावती, इत्यादि शक्तींची निरनिराळीं नांवे कुळदेवतांच्या सदरांत बाडकाराने दिली आहेत. त्यावरून उघड होत आहे कीं पाठारे प्रभू ज्या कोणत्या प्रांतांत पूर्वी राहात होते त्या प्रांतांत शक्तीची उपासना सुरू झाल्यानंतर ते कोंकण प्रांतांत उतरले.

८ बाडकाराने पाठाऱ्यांचीं गोत्रे ही दिलेली आहेत, त्यांत श्रीपति, रामळ, नागेश्वर, त्रिंबक, श्रीचंदल, जनार्दन, कामेश्वर, पदकर्षी, देवऋषी, श्रीगणेश, ईश्वर, केशव, दुर्ग, श्रवण, दर्शन, तारक, कर्कुट, श्री शैल, शिवानंद, शिवालय, एकेश्वर, रणगोड, थालेश्वर, मालेश्वर, ठाणकेश्वर, श्रीपाद, अंकुश, नरकेश्वर, सुचिल, इत्यादि गोत्रांचीं नांवें आलेलीं आहेत. हीं नावें प्रचलित जे गोत्रप्रवरग्रंथ आहेत त्यांत सापडत नाहीत. अर्थात ही गोत्रे सदर गोत्रप्रवरग्रंथ झाल्यानंतर अस्तित्वांत आली असावी गौतम, वसिष्ठ, पारस्कर, कौडिन्य, दाल्भ्य, अंगिरा, विश्वामित्र, भृगु, भारद्वाज, अत्रि, कौशिक वगैरे गोत्रप्रवर ग्रंथांतील सर्व प्रसिद्ध गोत्रे हि बाडकाराने दिली आहेत. त्यावरून दिसते की, आर्यांच्या इतर पोटजातीप्रमाणेच याही ज्ञातीचे उगम फार पुरातन आहेत.

९ प्रस्तुत बाड शक १७२० त उतरले गेले अर्थात् ज्या जुन्या प्रतीवरून हें उतरलें गेलें, ती प्रत व तिच्या सारख्याच इतर प्रती पाठारे प्रभूंच्या कोंकणांत ह्मणजे वालुकेश्वरापासून संजानपर्यंतच्या प्रदेशांत मांगड-

ण्याचा बहुत संभव आहे. कित्येक पाठारे देसले होते. कित्येक कर्णिक होते, कित्येक माहातारे हें पद उपभोगीत होते, त्यांचे वंशज सध्या मुंबई प्रांतांत आहेत ते हुडकून काढले पाहिजेत व त्यांचे जुनाट फाटके तुटके कागदपत्र तपासले पाहिजेत

१० कित्येक वर्षांपूर्वी राजश्री राजवाडे यांनीं नागांव येथील मराठी शिलालेख प्रसिद्ध केला, त्यांत कित्येक विशेष नामांच्या पुढें प्रो हा शब्द येतो. तो शब्द प्रो, पुरो, या रूपांनीं ह्या बाडांत हि येतो. प्रो ह्या शब्दाचा अर्थ मला कळला नाहीं.

पुणें वैशाख वा॥ ३।१८३७.

महादेव मोरेश्वर फडनीस.

शके १७१७ तील एक मराठी वैद्यक ग्रंथ

१ ह्या ग्रंथाचें नाव 'वैद्यचिंतामणी' असें असून त्याची हस्तलिखित पोथी मला इसलामपूर येथें माझ्या एका वैद्य मित्राचे घरीं मिळाली. पोथी पद्यमय असून त्यांत आर्या, सवाई व इतर अनेक वृत्तांचे श्लोक आहेत. तिची लांबी ११॥ इंच असून रुंदी ४ इंच आहे; व तिची पृष्ठ संख्या ४० आहे. पोथीचा प्रारंभ व शेवट अनुक्रमें खालील प्रमाणें आहे:—

। श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ अथ वैद्यचिंतामणो प्रारंभः ॥ श्रीसुरेश्वरपदांसि नमुनि श्रीसरस्वति हृदीं अवतूनि । श्रीगुरुनिशिदिनि करि बोधा त्या कृपे करुनि ग्रंथिं प्रबंधा ॥ १ ॥ केले ग्रंथ समस्त साग्र पहिले सर्वज्ञ जे जाणति । हाही त्यांतिल भाव किंचिन्न असे अज्ञान मूढागती । सामान्योषधसद्य येथप्रति आहे असे जाणुनि । केला केवल प्राकृतार्थ स्फुट हा ध्यानी बरा आणुनि ॥ २ ॥ अभ्यासूनि निघंटराज पहिला नानाभिधानावली । ध्यानी आणुनि वल्लि वृक्ष तृणही सूतादिही केवली । पाकक्काथसमस्त क्षार लवणें सूक्ष्मादिके माणिकें । विष्ठामूत्रगुणाश्मभेद सकलै आणूनि ध्यानी निके ॥ ३ ॥

शेवटः—

अष्टे श्रीमतिशालिवाहनशकेवारः शशी शैलभू संज्ञा राक्षस नाम वत्सर तथा मासाच्युतोनामभिः ॥ तिथ्या राम शशीदिनर्क्षरसभूत् लक्ष्छितेचंद्रमायामद्धेरविवार रंध्र घटिकाग्रीष्मऋतौउत्तमः २५ ॥ केली प्राकृत वैद्यग्रंथरचना धार्वाड किल्यांत ही । ग्रंथांती दिन शुद्धि संस्कृत बरा केला असे श्लोकही ॥ नाना वैद्यकशास्त्र संग्रह तसा हा ही तुंवा जाणुनी । दीजे जो करि संग्रहासहि तया बोलोनियां कामिनी ॥ २६ ॥ रामाजी हरि गाडगील जधीपासोनि चंद्रासम । जाला उद्भव येशवंत गुरुनें केला कृपा उत्तम ॥ त्या योगेंच परोपकारक जगीं हा वैद्यचिंतामणी । केला प्राकृत रोगग्रासक पाहा वायूस जैसा फणी ॥ २७ ॥ इतिश्रीमद्रामसूनु येशवंतविरचिते वैद्यचिंतामणौ दशमःकल्पः ॥ १० ॥ संपूर्णमस्तु ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ आरोग्यमस्तु ॥ श्रीरामेश्वर प्रसंन् ॥

२ ग्रंथारंभीच्या अवतरणावरून त्यांतील विषयांचें स्थूल स्वरूप व अखेरच्या अवतरणावरून ग्रंथाचा काल, स्थल व ग्रंथकार यांचा बोध होण्याजोगा आहे.

३ ग्रंथकारानें ह्या ग्रंथास 'वैद्यचिंतामणी' असें जरी स्वतंत्र नांव दिलें असलें तरी सदर ग्रंथ केवळ स्वतंत्र नसून संस्कृ-

तांतील 'वैद्यविलास' नामक ग्रंथाच्या आधारें लिहिलेला किंबहुना त्याचेंच रूपांतर असलेला असा आहे असें येथील माझे मित्र वैद्यराज दत्तो बल्लाळ बोरकर यांचें मत आहे.

४ प्रस्तुत ग्रंथाची एक प्रत ८।१० वर्षांपूर्वी कै. भि. शंकरशास्त्री पदे यांस मिळाली होती व ती छापण्याचा उपक्रमही त्यांनीं केला होता. परंतु सुमारें ८ पृष्ठें छापून झाल्यावर पुढें तें काम तसेंच रेंगाळलें व अखेर बंद पडलें.

५ विषयाच्या दृष्टीने तर हा ग्रंथ उपयुक्त ठरेल च परंतु भाषेच्या दृष्टीनेंही त्याचें आपणां संशोधकांस बरेंच महत्व वाटेल असें मला वाटतें.

६ इतकी प्रस्तावना करून मी सदहू ग्रंथाची अस्सल पोथी आपणापुढें सादर करितों.

मु. इसलामपूर
मि. वैशाख शु. १२ } **वा. दा. मुंडले**
शके १८३७

स्वराज्यांतील देशाधिकारी

१ छत्रपती शिवाजीमहाराजांनीं मराठी राज्याची स्थापना करण्यापूर्वी महाराष्ट्रांत विजापुरची अदिलशाही व अहमदनगरचे निजामशाहीचा अंमल सुरू होता. ते वेळीं राज्याचे सोईसाठीं मुसलमानी अमलाखालील प्रदेशाचे विभाग परगणे, सरकार व सुभा अशा प्रकारचे होते. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १५ लेखांक २७ यांतील एकच उदाहरण देतों. या लेखांत तपे मसूर सरकार रायबाग सुभे दारुलजफर उर्फ बिजापूर असा उल्लेख आहे. परगण्यास तपे अथवा संमत अथवा कर्यात याही संज्ञा होत्या. मराठी राज्याची स्थापना शिवाजी महाराजांनीं केल्यानंतर मुसलमानी पद्धतीची देशाची विभागणी रद्द करण्यांत येऊन त्याचे ऐवजी नवीन विभागणी करण्यांत आली. मौजा तर्फ आणि सुभा अशा तीन प्रकारचे विभाग करण्यांत आले. या पद्धतीचें ही एक उदाहरण देतों. समर्थसंप्रदायाचे कागदपत्रें लेखांक २८६ मध्यें मौजे कोंकिसरे तर्फ मरळी सुभा प्रांत कऱ्हाड असा उल्लेख आहे. या स्वरूपाची शिवाजीमहाराजांनीं संपादन केलेल्या मुलखाची विभागणी केल्यानंतर निरनिराळ्या विभागांची व्यवस्था करण्याकरितां त्या त्या विभागावर अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका केल्या-तर्फाची व्यवस्था ज्या अधिकाऱ्याकडे सोंपविण्यांत आली त्या अधिकाऱ्यास हवलदार व कारकून व क्वचित प्रसंगी पारपत्यगार ही संज्ञा देण्यांत आली. सुभा अथवा प्रांत याची व्यवस्था ठेवण्याकरितां नेमलेल्या अधिकाऱ्यास सुभेदार व कारकून अथवा मुख्य देशाधिकारी व देशलेखक ही संज्ञा देण्यांत आली. एकाहून अधिक प्रांतांची व्यवस्था करण्यास नेमलेले अधिकाऱ्यास सरसुभेदार ही संज्ञा होती. जकाती वसुल करण्याकरितां नेमलेले अधिकाऱ्यास कमाविसदार ही संज्ञा होती. किल्यावरील मुख्य अधिकाऱ्यास मुद्राधारी, हवलदार व कारकून ही संज्ञा असे.

२ स्वराज्यांतील प्रदेशाचे विभाग करून त्याची व्यवस्था करण्याकरितां आतां दर्शविलेलें अधिकारी नेमल्या नंतर त्या अधि-

काऱ्यांची त्या त्या विभागावर कायमची नेमणूक होत असे. अगर त्यांच्या बदल्या होत असत हा प्रश्न विचार करण्यासारिखा आहे. प्रसिद्ध झालेल्या इतिहाससाधनांचें परिक्षण करितां आतां सांगितलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका त्या त्या विभागावर कायमच्या वंशपरंपरा केल्या जात नसत. हल्लीं ज्याप्रमाणें रेव्हेन्यु अधिकाऱ्यांच्या बदल्या एका तालुक्यावरून दुसऱ्या तालुक्यास अथवा एका जिल्ह्याहून दुसऱ्या जिल्ह्यास होतात त्याचप्रमाणें त्याही कालीं हवलदार व सुभेदार इत्यादी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या होत असत असे सिद्ध होते. कोणत्याही अधिकाराचे जागेवर अधिकाऱ्यानीं कायम व वंशपरंपरा नेमणूक करणें हें राज्याचें हिताचे दृष्टीनें अत्यंत घातुक आहे. या पद्धतींत असा एक दोष आहे कीं कित्येक प्रसंगीं राज्यव्यवस्थेचें काम करण्यास नालायक असे लोकांचे हातांत अधिकाराचीं सूत्रें जातात व त्यामुळें राज्यव्यवस्थेंत दोष उत्पन्न होतात. हा प्रकार टाळण्याचा उपाय ह्मटला ह्मणजे कोणत्याही अधिकाऱ्याची कायमची नेमणूक न करणे हा होय. कोणत्याही अधिकाराचे जागेवर एकाद्या अधिकाऱ्याची नेमणूक होऊन तो त्या जागेवर फार दिवस राहिल्यास त्याचे अधिकारांतील प्रदेशांतील लोकांशीं त्याचे जास्त संगठण होतें. यामुळें त्या अधिकाऱ्याचे सत्तेचा दुरुपयोग त्याचे हातून होण्याचा संभव उत्पन्न होतो. हा ही दोषामुळें प्रजेस त्रास होत असतो. हा दोष टाळण्याचा उपाय ह्मटला ह्मणजे एका अधिकाऱ्या एके जागीं फार दिवस न ठेवितां त्याची एका अधिकाराचे जागेवरून दुसरे जागेवर बदली करणें हा होय. आतां दर्शविलेलें दोन्ही दोष टाळण्याकरितां हल्लींप्रमाणें स्वराज्याचें पूर्वार्धांतही तरफ प्रांत इत्यादी विभागणीवरील अधिकाऱ्यांच्या बदल्या करीत असत. श्रीसमर्थ सांप्रदायाचीं कागदपत्रें व मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, शिवकालिन पत्रव्यवहाराचे खंड १५, १६, १७, १८, व २० याचे आधारानें निरनिराळे विभागांचे निरनिराळ्या कालीं कोण कोण अधिकारी होते हे ठरवितां येतें. या साधनसामुग्रीच्या साहायानें मराठी साम्राज्याचे पूर्वार्धांत ह्मणजे शके १५९३ पासून शके १६८५ पावेतों हवलदार, सुभेदार, सरसुभेदार, कमाविसदार, मुद्राधारी कोण होते, ते आपणास निवेदन करितो. स्वराज्यातील सर्व तर्फा, प्रांत व किल्ले यांचेवरील अधिकाऱ्यांची नांवें अद्याप उपलब्ध झालीं नाहींत. जेव्हढी उपलब्ध झाली आहेत तेव्हढी च दिलेली आहेत.

हवलदार व कारकून

समत नींब

साल	हवलदाराचें नाव
१६१८	उधो बावाजी

हवलदार

साल	नाव
१५९८	एसाजीराम

तरफ सोनाट मोलमे

साल	नाव
१६०७	मुकुंद शंकर

समत हवेली

साल	नाव
१५९८	अमाजी कान्हो

समत कोरेगांव

साल	नाव
१५९८	भिमाजी मल्हार

तरफ चिपळूण

१६२० रामाजी पंताजी

तरफ संगमेश्वर

१६३१ शिवाजी दामोदर

समत अथवा तरफ बारामुऱ्हे

१६१९ खंडो आपाजी

तरफ सातारा

१५९७ कुकाजी बयाजी

१५९८ माहादाजी अनंत

१५९९ तुकाजी प्रभु

तरफ सुपे

१५९२ गंगाजी मुदगल

तरफ कऱ्हेपठार

१६०३ वेंकाजी जिवाजी

तरफ मेढे

१६१३ अपाजी अनंत

तरफ अथवा ठाणे वडगांव

१६५३ दुर्गो नरसिंह

सुभेदार अथवा देशाधिकारी व कारकून

सुभा अथवा प्रांत वाई

सुभेदाराचें नांव

१५९८ येसाजी मल्हार

१६०१ ,,

१६०९ ,,

१६१२ ,,

१६१८ ,,

१६१९ अनाजी जनार्दन

१६२० ,, ,,

,, विठ्ठल लक्ष्मण

१६२५ मार्ग. व. १० जगजीवन नारायण

,, पौष व. ३ अनाजी जनार्दन

१६२८ अनाजी जनार्दन

१६३१ ,,

सुभा अथवा प्रांत सातारा

१५८६ परसोजीराजे माहाडिक

१५९७ कृष्णाजी भास्कर

१५९९ माहादाजी सामराज

१६०२ कोनेर रंगनाथ

१६०४ ,, ,,

१६०५ अंबाजी मोरदेउ

१६०७ ,, ,,

१६१२ माहादाजी सामराज

१६१६ तिमाजी यमाजी

१६२० ,, ,,

१६२१ ,, ,,

१६३२ कृष्णाजी बल्लाळ

१६३४ ,, ,,

जाउली

१५८६ विरोराम

१५९३ विठ्ठलदत्तो

१५९४ ,,

१५९८ अंबाजी मोरदेउ

१५९९ गोपाल रायाजी

१६०२ काशी रंगनाथ

१६०४ ,,

१६०७ गोविंद पुरशोत्तम

१६११ ,,

१६१३ विठ्ठल गोपाळ

१६१८ माहादाजी सामराज

१६१९ ,,

१६२० ,,

१६२२ विठ्ठल गोपाळ

१६२३ ,,

१६३० ,,

१६३१ विठ्ठल गोपाळ
१६३२ ,,
१६३६ ,,

मावल

१६१२ माहादाजी सामराज
१६१५ मल्हार एसाजी
१६१६ ,,
१६२९ शामजी हरी

प्रांत कोल

१५९४ गणेश जोगदेउ
१५९९ वेंकाजी रुद्र

प्रांत मलकापूर

१६२० भानजी रघुनाथ

प्रांत व्याघ्रगड

१६१८ त्र्यंबक कृष्ण
१६२० ,,
१६३१ राघोजी विठ्ठल

प्रांत वारुण

१६३१ दादाजी बल्लाळ

प्रांत कऱ्हाड

१६११ खंडो बायदेउ
१६१८ भानजी गोपाळ
१६२० { भानजी गोपाळ / त्र्यंबक कृष्ण }
१६२३ त्र्यंबक कृष्ण
१६२४ श्रीनिवास नरसिंह
१६२५ नारो नरसिंह
१६२९ कृष्णाजी बल्लाळ
१६३० महिपतराउ अनंत

प्रांत जुन्नर

१६१४ दामाजी नारायण
१६१७ दामाजी नारायण
१६१८ नारो दामोदर

प्रांत पुणें

१६०१ त्र्यंबक गोपाळ
१६०३ विनायक उमाजी

प्रांत पनाला

१६२५ नारो नरसिंह

प्रांत कुडाल

१६०२ } गणोराम
१६०३ }

सर सुभेदार व कारकून

प्रांत कडेवळित

१६५० सिवाजी नारायण

सरसुभेदार व कारकून

प्रांत कऱ्हाड

१६२४ श्रीनिवास नरसिंह

प्रांत कऱ्हाड व सातारा

१६३१ कृष्णाजी बल्लाळ

प्रांत कऱ्हाड व मलाकापूर

१६२५ नारो नरसिंह

कमाविसदार

१६५६ उधो माधव

कमाविसदार जकाती मेडे

मुद्राधारी

किला सातारा

१६३१ अंताजी प्रयाग

किला गुणवंतगड

१६३८ आनंदराव सिरके

किला महिपतगड

१५९६ नरसाला

किला वसंतगड

१६१५ खंडोजी वाग

किला मनमोहनगड

१६४६ त्र्यंबकजी काकडे

किला पुरंदर

१६०७ बाजी घोलप

किल्ला सज्जनगड

१५९८ जिजोजी काटकर
१६०४ ,,
१६११ मकाजी काटकर
१६१४ बऱ्हानजी मोहिते
१६२१ ,,
१६३० गिरजोजी भोसले
१६३१ ,,
१६३१ फालगुन वद्य ११ येसाजी जाधव
१६३४ सटवाजी डवल
१६८० भवानजी जाधव
१६८५ ,,

हवलदार व कारकून ह्मणजे हल्लिचे मामलेदाराचे दर्जाचे अधिकारी असावे असें दिसते. निरनिराळ्या तर्फाचे हवालदारांची व कारकूनांची नावें जितकी उपलब्ध व्हावयास पाहिजेत तितकी उपलब्ध झालि नाहित. तथापी त्या अधिकाऱ्याच्या बदल्या होत असत असे सातारा तर्फेचे १५९७, १५९८ व १५९९ सालचे तिन्ही अधिकाऱ्याची नावें निरनिराळी आहेत त्यावरून सिद्ध होतें.

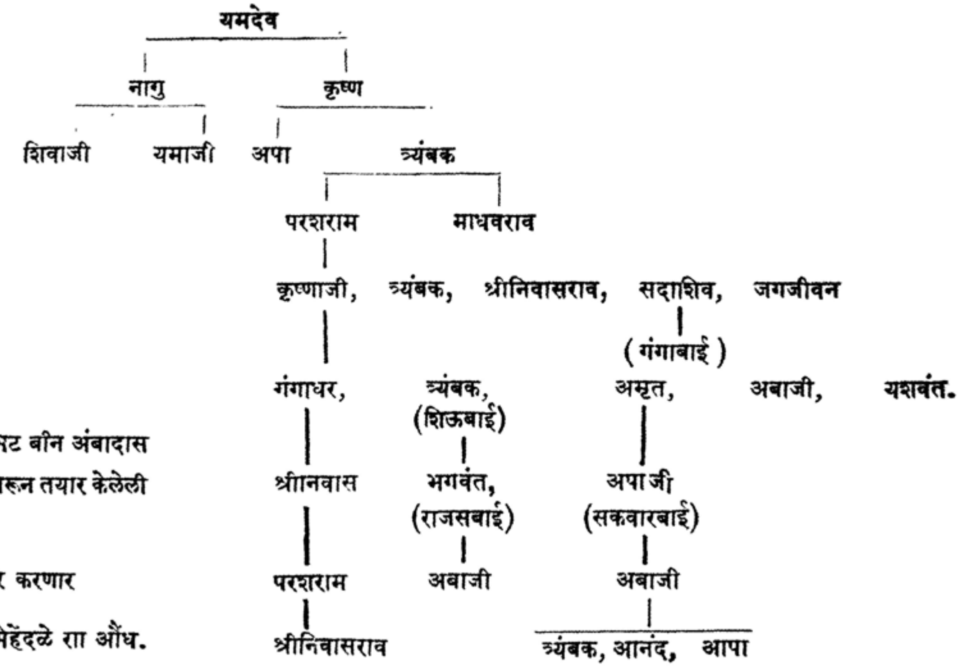
हवलदार व कारकून यांची नावें जेवढी उपलब्ध झाली आहेत त्यापेक्षा सुभेदार व देशाधिकाऱ्यांचीं नावें जास्त उपलब्ध झालि आहेत. वाई, सातारा, जावली, मावल, कोल, मलकापुर, व्याघ्रगड, वारुण, कऱ्हाड, जुन्नर, पुणे, पनाला, कुडाळ असे एकंदर तेरा प्रांताचे सुभेदार व देशाधिकारी यांचीं नावें शके १५९३ पासून १६८५ पावेतों कांहीं उपलब्ध झालि आहेत त्यावरून ही वरिल सिद्धांत उत्तमरितीनें स्थापित होतो. आता निवेदन केलेल्या सुभेदारांच्या नावा पैकीं कांहींची नावे घेऊन कोण कोणत्या सालि कोण कोणत्या प्रांतावर अधिकारी होते याचे थोडक्यांत दिग्दर्शन करितोः– अंबाजी मोरदेउ हा १५९८ सालांत जाउली प्रांताचा देशाधिकारी होता. तोच शके १६०५ व १६०७ सालांत साताराप्रांताचा देशाधिकारी होता. माहादाजी शामराज हा शके १६१८ पासून १६२० पावेतो जाउलीचा देशाधिकारी होता. परंतु तोच १५९९ सालि साताराप्रांताचा व १६१२ साली मावल प्रांताचा देशाधिकारी होता. त्र्यंबक कृष्ण हा १६१८, १६२० सालांत व्याघ्रगड प्रांताचा सुभेदार होता परंतु १६२० व १६२३ सालांत हाच इसम कऱ्हाडचा देशाधिकारी होता. त्यावरून अधिकाऱ्याच्या बदल्या करण्याचे तत्व मराठी स्वराज्याचे पूर्वार्धात पूर्णपणें अमलात होते हें स्पष्ट होतें.

सज्जनगडचे मुद्राधारी व हवलदाराची जीं नांवें आतांच सांगितली त्यावरूनहि हीच गोष्ट सिद्ध होते.

अधिकाऱ्याचे नेमणुकीसंबंधी त्या तत्वाचा त्याग करून अधिकाऱ्याची वंशपरंपरा नेमणूक करण्याचे तत्व मराठी साम-राज्याचे उत्तरार्धांत कधी अमलात आले त्याचा उलगडा होणे जरूर आहे. इथावरून अडनावें घेण्याची पद्धत अमलांत आल्यापासून आता दर्शविलेले व इतर अधिकारी वंशपरंपरा कायम झाले असावेत असा तर्क होतो.

भास्कर वामन भट

प्रतिनिधींची वंशावळ

श्रीत्र्यंबकेश्वर येथें वेदमूर्ति राजश्री अनंतभट बीन अंबादास भट कुरुंभटी यांचे घरी सांपडलेल्या लेखावरून तयार केलेली प्रतिनिधी घराण्याची वंशावळ.

तयार करणार

वामन परशराम मेहेंदळे रा औंध.

पिरंगुट येथील कुळकर्ण्याच्या हकलाजिम्याचा कागद

१. सदर कागद पुणें येथील रहिवासी रा. रा. केशव वामन खोले यांचे संग्रहांतून मिळाला. कागद पुण्यांतील कागदकुठ्यांनीं केलेला आहे.

२. अक्षर तीनशें वर्षांच्या सुमाराचें मोडी आहे. 'श्री' तिरळ्या रेघेनें फोडलेली आहे. 'ली,' 'भ,' 'फ,' 'तु,' 'जा,' 'स,' 'च,' हीं अक्षरें शिवकालाच्या पूर्वीची व एकनाथकालाच्या नंतरचीं आहेत. लेखक 'तू,' 'पू' व 'जू' हीं अक्षरें गफलतीनें एकसारखींच काढतो. बहुशः लेखक स्वतः रंगभट जगमैत्र पिरंगुटचा कुळकर्णी हाच असावा.

३. बाळाजी हरि मेंडजोगी हा तीनशें वर्षांपूर्वी पिरंगुटचा कुळकर्णी झाला. हें कुळकर्ण त्याला रंगभट जगमईत्र यानें विकत दिलें. अर्थात्, तीनशें वर्षांपूर्वी आणीक तीनशें वर्षें मागें जगमईत्र यांच्या कुळाकडे पिरंगुटचें कुळकर्ण असावें असा अंदाज करितां येतो. (ह्या अंदाजाला दुजोरा खुद्द रंगनाथ जगमित्राच्या प्रस्तुत लेखांत च मिळतो. तो ह्मणतो, "येणेप्रमाणें (हकलाजिमे) आपले" वडील घेत आले," ह्या वरून उघड च आहे कीं जगमैत्रांकडे पिरंगुटचें कुळकर्ण कित्येक पिढ्या होतें) ह्मणजे मेंडजोगी याला कुळकर्ण शके १५८० चे सुमारास मिळालें असें धरल्यास, जगमईत्राच्या कुळाकडे कुळकरण शक १२८० च्या सुमारास होतें असें ह्मणणें रास्त होतें. शक १२८० च्या पूर्वी जगमईत्रांना कुळकरण मिळालें असण्याचा संभव आहे.

४. जगमईत्र हे आडनांव देशस्थ ब्राह्मणांत फार पूर्वीपासूनचें आहे. जगमित्रनागा नांवाचा साधुपुरुष शक १२५२ चे सुमारास झाला असें रा. राजवाडे यांनीं 'सरस्वतीमंदिरांत' लिहिलें आहे, व हा काल निश्चित आहे. पिरंगुटच्या जगमित्र घराण्याच्या हयातीचा शके १२८० हा जो काळ आपण संभाव्य ह्मणून काढिला तो प्रसिद्ध जगमित्रनागाच्या शक १२५२ च्या काळाच्या शेजारचा च आहे. तेव्हां असें ह्मणतां येतें कीं, जगमित्रांचें घराणें महाराष्ट्रांत आज सहाशें सातशें वष नांदत आहे. जगमित्रनागा ह्या दोन शब्दांपैकीं जगमित्र हा शब्द उपनामवाचक आहे. व नागा हा शब्द नागनाथ किंवा नागेश ह्या सबंध शब्दाचा एक शेष आहे. आडनांवानें जे कित्येक संत प्रसिद्ध आहेत त्यांपैकीं हा एक संत आहे. जगमित्रनाग्याचें स्थल ठरविण्यास गोदातिरापासून सह्याद्रीपर्यंत जेथें जेथें जगमित्रांचीं घराणीं असतील तेथें तेथें शोध करावा लागेल.

५ प्रस्तुत लेखांत ऐसयास हा अपभ्रंश ऐसेयासि ह्या ज्ञानेश्वरकालीन रूपाचा आहे. हा अपभ्रंश एकनाथाच्या कालीं व नंतर प्रचारांत आला. तत्पूर्वी मध्यंतरीं ऐसियासि असा एक अपभ्रंश होऊन गेला. लेहुंनु, घेउनु, करुनु, वगैरे उकारान्त रूपें प्रस्तुत लेखांत आलीं आहेत. हीं रूपें राजाराम छत्रपतीच्या कारकीर्दीनंतर क्वचित च पाहण्यांत येनात. अगदीं च येत नाहींत असें मात्र नाहीं. इनकें मात्र खरें

कीं, शक १६३० च्या नंतर हें रूप सार्वजनिक किंवा खासगी लेखांत बहुधा सांपडावयाचें नाहीं.

६ प्रस्तुत कागद पवले, गोले, शहापूर व तुकाईची वाडी येथील ग्रामाधिकारी व बलुते यांच्या गोहीनिशीं तयार केलेला आहे व तो असल नाहीं; नकल आहे. अक्षराच्या वळणावरून स्पष्ट दिसतें कीं, पत्राचें लिखित असल पत्र लिहिलें गेल्यानंतर थोड्याच कालानें तयार झालेलें आहे. चिंचवडकरांचा पिरंगुट, पवले, गोले व तुकाईची वाडी ह्या गांवांशीं संबंध असल्यामुळें, व मेंडजोग्यांचा व देवांचा शरीरसंबंध असल्यामुळें मूळ पत्राची नकल मोरया देव यांना आपल्या दफ्तरीं ठेवणें भाग पडलें. प्रायः समकालींच नकल केली असल्या कारणानें मूळ कागदांतील रूपें जशींचीं तशींच नकलेंत उतरलीं असण्याचा संभव आहे.

७ प्रस्तुत पत्रांत एकंदर शब्द ४९० आहेत ; पैकीं १०० फारसी-आरबी आहेत म्हणजे शेंकडा वीस २० शब्द फारसी आहेत. फारसी शब्दांपैकीं प्रत्येक शब्दाचा हेमाडपंताच्या कालीं संस्कृत प्रतिनिधी होता ; व तो व्यवहारांत जारीनें प्रचारांत होता. तत्रापि मुसुलमानी अंमल झाल्यावर संस्कृत शब्दांच्या ऐवजीं फारसी—अरबी शब्द व्यवहारांत प्रचलित झाले. याचा अर्थ असा होतो कीं, महाराष्ट्रांतील समाजांत जे कोणी लोक राज्ययंत्राचे चालक होतील त्यांचे शब्द घरचे योग्य शब्द असतांना खुशीनें किंवा जबरीनें स्वीकारण्यास महाराष्ट्रांतील कांहीं समाजाची तयारी असते. मुसुलमानांचें राज्य असतांना व्यवहारांत जे फारसी शब्द शिरले त्यांची हकालपटी शिवछत्रपतींनीं व छत्रपतींच्या मुत्सद्यांनीं ज्ञानतः केली ; व पूर्वींची हेमाडपंती भाषा प्रचारांत आणिली प्रस्तुत लेखांत जे शंभर फारसी शब्द आहेत त्यापैकीं ठळक ठळक शब्दांचें हेमाडपंती संस्कृत प्रतिनिधी देऊन वरील विधानाची सत्यता दाखवितों.

फारसी	हेमाडपंती संस्कृत
१ बिन	१ पिते
२ मौजे	२ ग्राम
३ तर्फ	३ विषय
४ मजकूर	४ उक्त
५ मिरासी	५ वडिलार्जित, पैत्रिक
६ आल्हादा	६ वेगळा
७ महजर	७ भाषापत्र
८ मुशाहिरा	८ वेतनम्
९ सालिन्या	९ वार्षिक
१० हरसाल	१० प्रतिवर्षीं
११ मुजेरी	११ ग्रामपरिसर
१२ गल्ला	१२ धान्यसंहती
१३ मोहतर्फा	१३ व्यवसायी
१४ निसबत	१४ अंतःपाती
१५ हकलाजिमा	१५ धर्मः
१६ दुकान	१६ आपणः
१७ बाजार	१७ हाटः
१८ पेढारी	१८ पिंडारकारः
१९ बकाल	१९ क्षुद्र व्यवसायी
२० मोमीन	२० तंतु वायः
२१ जिनस	२१ वस्तु
२२ रुमाल	२२ वेष्टन वस्त्रम्
२३ खंडी	२३ खारी
२४ सुमार	२४ परिसंख्या
२५ उलफा	२५ भिक्षाधान्य
२६ माजना	२६ गणना

२७ कागद	२७ पत्र
२८ सही	२८ हस्तलेख
२९ गोही	२९ साक्ष
३० मोकदम	३० अधिकारी
३१ अजहत	३१ प्रतिनिधी
३२ बलुते	३२ कारवः

तात्पर्य, प्रत्येक मुसलमानी अमलांतील फारसी व्यवहार पत्र हेमाडपंती पद्धतीचें भाषांतर आहे. मुसुलमानी अंमल समाप्त झाल्यावर ह्या हेमाडपंती पद्धती पाहून शिवछत्रपतींच्या पंडितांनीं मुसलमानी मायन्याच्या ऐवजीं संस्कृतोत्पन्न प्राकृत शब्द पुनः व्यवहारांत जारी केले. शिवकालीन व शाहुकालीन व्यवहाराची राजपत्रें व अधिकाऱ्यांचीं पत्रें पाहिलीं ह्मणजे वरील विधानाचें स्वारस्य कळून येईल.

८ प्रस्तुत पत्रांत ' ढवण ' हा शब्द आलेला आहे. तो असाः—' कोष्टे व साळी व ढवण. ' कोष्टी व साळी ह्यांच्या च पंक्तीला ढवण हा शब्द आलेला आहे. सध्यां साळी व कोष्टी ह्या शब्दांचा अर्थ आपल्या नित्याच्या परिचयाचा आहे; परंतु ढवण ह्या शब्दाचा अर्थ तितक्या परिचयाचा नाहीं. प्रस्तुत पत्र ज्या कालीं लिहिलें गेलें त्या कालीं गांवांतील साळी, कोष्टी वगैरे धंदेवाल्या जातींच्या शेजारीं च 'ढवण' ह्या जातीची प्रथा होत होती, हें उघड आहे. ही जात विणकाम करणाऱ्यांपैकीं च होती. कोष्टी पासोड्या बनवीत, साळी धोतरजोडे बनवीत; व ढवण रुमाल बनवीत. मनुस्मृतींत ' धिग्वण ' ह्या नांवानें एका संकरजातीचा उल्लेख केलेला आहे. ब्राह्मणबीजापासून आयोगवीक्षेत्रांत जो उत्पन्न झाला तो धिग्वण. धिग्वण ह्या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप ढिव्वण; ढिव्वण ह्या प्राकृत शब्दाचा अपभ्रंश ' ढिवण, ' ढिवण ह्या शब्दाचें रूपांतर ढवण. एकंदरींत असें दिसतें कीं, मनुस्मृतींत उल्लेखिलेली धिग्वण ही संकरजाती ढवण ह्या नांवानें महाराष्ट्रांत ओळखली जात असे. खुद्द धिग्वण हा शब्द शुद्ध संस्कृत आहे असें दिसत नाहीं. हा शब्द अपभ्रष्ट दिसतो; व हा अपभ्रष्ट मनुस्मृतीकालीं संकरजातीवाचक शब्द ह्मणून बरा च काल समाजांत प्रचलित होऊन राहिला होता. धिग्वण हा अपभ्रंश ' धिग्वर्ण ' ह्या संस्कृत शब्दापासून निघालेला असावा असा कित्येकांचा तर्क आहे. धिक् ह्मणजे निंद्य; व वर्ण ह्मणजे चातुर्वर्ण्यांतील एक अंश. दुष्ट जातीचा ह्मणजे संकरजातीचा जो तो धिग्वण. कांहीं असो, एवढें स्पष्ट आहे कीं, धिग्वण ही जात मनुस्मृतीकालापासून तो थेट आतांपर्यंत समाजांत नांदत आहे. व मनुस्मृतींत केवळ कल्पित नाहीं. मनुस्मृतीकालीन समाजाचें आपण वंशज च आहोंत तेव्हां तत्कालीन जाती प्रस्तुत कालीं आपल्या समाजांत दिसाव्या हें साहजीक च आहे.

प्रस्तुत पत्रांत पेढारी असें एका व्यवसायाचें नांव आलेलें आहे. ज्याला सध्यां हलवाई ह्मणतात तो च तीनशें वर्षांपूर्वीचा पेढारी. गुजराथी दुकानदार पेढ्याला पेंडा ह्मणतात. अर्थात्, पेढा, पेंडा, हा शब्द पिंड या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे; व पेढारी हा शब्द पिंडकार ह्या शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो.

९ पूर्ण ग्राम ह्मटलें ह्मणजे हेमाडपंताच्या कालीं ग्रामाधिकारी व कारु मिळून होत असे. ग्रामसंस्थेंतील समाजाचे हे जे

दोन भाग ते च मुसुलमानी अंमलांत हि चालू होते. फक्त संस्कृत व प्राकृत नांवें जाऊन क्वचित् फारसी व आरबी नांवें प्रचरित झालीं होतीं. पाटलाला मोकदम ह्मणत; अधिकाऱ्याला मोकाशी ह्मणत; व कारूंना अलुते-बलुते ह्मणत. अलुत्याबलुत्यांच्या यादी प्रांतपरत्वें भिन्न भिन्न असतात. अलुते व बलुते प्रत्येकीं बारा बारा असतात असा सामान्य समज आहे; परंतु कालस्थलादि भेदांनी ही संख्या कमजास्त होते. प्रस्तुत पत्रांत १ जोसी, २ मुलाणा, ३ सुतार, ४ चांभार, ५ साळवी. ६ परीट, ७ न्हावी, ८ गुरव, ९ महार, १० तराळ, ११ पाडेवार व १२ मांग असे बारा बलुते सांगितलेले आहेत. अधिकाऱ्यांत १ देशमुख, २ मोकदम, व ३ शेटे ह्यांचा निर्देश केलेला आहे. ह्यांत च कुळकर्ण्याचा निर्देश व्हावयाचा; पण खुद्द वृत्तीपत्र च कुळकर्ण्यासंबंधाचें असल्यामुळें तो निर्देश झाला नाही.

१० प्रस्तुत पत्रांत 'गोही' च्या सदराखालीं पवळे, गोळे, व तुकाईची वाडी ह्या तिन्ही गांवच्या मोकदमांच्या साक्षी देतांना, तिघांच्या हि सह्यांखाली नांगराच्या निशाण्या आहेत. मोकदम साक्षर असला तरी हि निशाण्या देण्याची तत्काली सार्वत्रिक पद्धत असे. खुद्द शाहुमहाराजापासून तो सामान्य मोकदमाच्या शिक्यांत हि नांगराची निशाणी सांपडते. शिवकालीन घराणी, खंड २०. पृ. ५१ वर शाहुछत्रपतीचा देशमुखीचा शिक्का दिलेला आहे: त्यांत वर सांगितल्याप्रमाणें नांगराची निशाणी दिलेली आहे. त्या च खंडाच्या पृ. ८० वर एका मुसलमान देशमुखाचा शिक्का आहे. त्यांत व शके १८३५ च्या इतिवृत्तांतील पृ. २४८ वरील शिक्यांत ही च पद्धत उपयोजिलेली आहे. खुद्द शिवछत्रपतींच्या सरदेशमुखीच्या वगैरे शिक्यांत नांगराची निशाणी आढळली च तर त्यावरून शिवछत्रपती निरक्षर होते असें निगमन काढण्याचें कारण नाहीं. सांगण्याचा मुद्दा हा च कीं, शिक्यांतील निशाणीवरून निशाणीवाला निरक्षर होता च किंवा साक्षर होता च असें एकतर्फी विधान करण्याला बिलकुल आधार नाहीं.

११ प्रस्तुत कुळकर्ण्याला मिळकत दोन तऱ्हांनीं होत असे:—१ सालीना मुशाहिरा, व २ हकलाजिमा. ह्या दोन्ही तऱ्हांतील बाबी येणे प्रमाणें:—

सालिना मुशाहिरा.

१ दर खंडीस दीड टक्याप्रमाणे टके	१३८
२ पेठ शहापूर टके	२५
३ मोहतर्फा टके	३७
	२००

हकलाजिमा

१ धनगर	वार्षिक	चवाळीं दोन
२ चांभार	,,	जुते वाहणाचें जोडा १
३ मोमीन	,,	मुंडास १
४ तेली		दर दुकानास आठा दिसा दर घाण्यास तेल नवटाक ८८८९
५ खाटीक		दर दुकानास आठा दिसा रुका ८१
६ तांबोळी		दर गुरास पानें २५ बाजारांत आठा दिवसा दर दुकानास पानें १३
७ पेढारी		दर दुकानास आठा दिवस

अडका ८॥·

८ बकाल दुकानदार आठा दिवसा बाजारांत दर दुकानीं सुपारी १

९ पसकई हर जिनसास दर मोटेस पसा १

१० माळी माळव सेव बैल, टोणग्याचे भरीत, मोट व पाटी यांस माजना (गणना) पाहून घेणे ती

११ कोष्टी पासोडी १

१२ साळी धोतरजोडा १

१३ ढवण रुमाल १

येणेप्रमाणे जिनसा प्रत्येकी पवळ, गोळे व पेठ शाहापूर ह्या तिन्ही गांवांतून मिळावयाच्या

१४ कतबा अगर तकरार लिहिल्या नंतर वेव्हाऱ्यांपासून

अग्रवादी रुके ·।८

पश्चिमवादी ·।८

१५ गावामध्यें वऱ्हाड अगर पाट होतील त्यास भिक्षाधान्य

१६ कागद बाब दरमाल सालिना टके१२

१७ दसरा, दिवाळी, सिमगा व भावई ह्या सणांबद्दल प्रत्येक मणास

तेली	दर दुका-नास तेल ८८८९
तांबोळी	दर दुकाना स पाने २५
गूळ	दर बैलास वजन ८८१।०
गूळ	दर पाटीस ८८।.
खारखंड	अडवार व बाजार दर दुकानास ८॥
केळे	दर बैलास ५
,,	दर पाटीस १

प्रस्तुतचे पत्रांतील कुळकर्ण्यास मिळणाऱ्या मुशाहिराच्या बाबी तीन आहेत; व हकलाजिमाच्या १७ आहेत. टका ह्मणजे एक रुपया; रुका ह्मणजे एक पै; व अडका ह्मणजे अर्धी पै. ह्या तीन नाण्यांचा पत्रांत उल्लेख आहे. त्या काळी अमुक ठिकाणच्या रुपयांत नेमकी अमुक च चांदी असे, किंवा रुपयाला अमुक च कृत्रिम किंमत दिलेली असे असा प्रकार नव्हता. प्रांतांत नाना ठिकाणच्या टांकसाळींच्या रुपयांचें चलन जारी असे, व प्रत्येक नाण्याची किमत बाजारांतील सराफ वेळोवेळीं ठरवीत. तत्रापि असें ह्मणण्यास हरकत नाही की, सध्याच्या इंग्रजी रुपयाच्या बरी च आगेमागें तत्कालीन रुपयाची किंमत असे. हिशेबाच्या सोयीकरितां तत्कालीन रुपयाची किंमत इंग्रजी रुपयाच्या बरोबरीची होती, अशा दृष्टीनें पाहतां, प्रस्तुत पत्रांतील कुळकर्ण्याचा मुशाहिरा २०० टके होता असें दिसतें. ह्मणजे २०० टके ह्म० २०० रुपये होता असें दिसते. त्या काळी सध्यांचे पेक्षां पांच पट स्वस्ताई होती. ही बाब लक्षांत घेतली तर २०० रुपये पगार कुळकर्ण्याच्या दर्जाच्या मानानें फार दिसतो. टका हें नाणे त्या काळी

चार पैशाचें हि असे. चार पैशाचा एक टका व १६ टक्यांचा एक रुपया असें कोष्टक धरल्यास २०० टक्यांचे सालिना १२॥ रुपये होतात; ह्मणजे या कुळकर्ण्याला वार्षिक मुशाहिरा १२॥ रुपये होता व हाच पक्ष बहुशः खरा असावा हकलाजिम्याच्या ज्या सतरा बाबी आहेत त्या बाबींचा सध्यांच्या इंग्रजी रुपयांत किंमती येणेप्रमाणें होतातः–

१—चवाळीं दोन दर १। प्रमाणं किंमत रु. २॥

२—जोडा एक दर २ प्रमाणें किं. रु. २

३—मुंडास एक किं. रु. १

४—तेल दर दुकानास आठा दिसा दर घाण्यास नवटाक ८८८९ ह्या हिशेबानें वर्षाचे ५२ आठवडे होतात. ह्म० दर दुकानचे एका घाण्याबद्दल वर्षाचे ६॥ शेर होतातः अशीं दहा दुकानें व प्रत्येकीं दोन घाणे धरल्यास एकंदर तेल पल्ल्यावर होतें. त्याची किंमत रु. ३० ते ६०.

५—खाटिकाकडून दर दुकानास आठा दिवसा एक रुका. ह्या हिशेबानें एका दुकानाबद्दल ५२ पया ह्म० ८४८४ होतात. अशीं पांच दुकाने धरल्यास रु. १। होतो.

६—तांबोळ्याकडून दर दुकानास बाजाराचे दिवशीं पानें १३ प्रों कमींत कमी चार ४ दुकानांकडून पानें २७०४ किंमत रु. १।. शिवाय दर गुरास पानें २५ अशीं वर्षांतून कमींत कमी २५०० किंमत १।.

७—पेठाप्याचे दर दुकानास आठा दिवसा अडका ह्म० अर्ध पै या हिशेबानें पांच दुकानें धरल्यास किंमत ०॥=

८—बकाल दुकानदारांकडून दर बाजारी एक सुपारी या हिशेबानें दहा दुकानें धरिल्यास सु. ५२० किं. १

९—पसकई अदमासें किं. रु. १००

१०—माळीमाळव अदमासें किं. रु. २५

११—ते १३. कोष्टी, साळी व ढवण यांजकडून ३ पासोड्या, ३ धोतरजोडे ३ रुमाल ह्या सर्वांची किं. रु. २५.

१४—वेव्हार	रु. ५०
१५—घरटाउ व पाट	रु. १०
१६—कागद	रु. १२
१७—सगाबद्दल	रु. २५
	३५७॥।=
एकंदर	४२०।=

मुशाहिऱ्याचे आण्याला टका धरून एकंदर रुपये १२॥ झाले होते; सध्यां तीनशें वर्षांचें अंतर पडल्यामुळें त्या कालांतील भावाच्या मानानें धान्याचे भाव पांचपट महागलेले आहेत असे धरल्यास सध्यांच्या भावांत मुशाहिऱ्याचा किंमत रु. ६२॥ होतं. हक लवाजम्याच्या बाबीच्या किंमती बाजारांत सध्यां जे भाव पुणें–प्रांतांत सरासरीनें चालू आहेत त्या धरिल्या आहेत. त्या धरल्यास, हकलाजिम्याची रकम रु. ३५७॥।= होते. ह्मणजे मुशाहिरा व हकलाजिमा धरून ह्या कुळकर्ण्याचें एका गांवापुरतें हल्लींच्या मानानें रु. ४२०।= होतें. सालिना ४२० प्रमाणें महिन्यास ह्या कुळकर्ण्याला तीनशें वर्षापूर्वी दरमहा रु. ३५ पगार पडे. असलें उत्पन्न ज्या वतनापासून मिळतें तें वतन कुळकर्ण्याला जिवाहूनी जास्त प्यारें वाटल्यास आश्चर्य नाहीं.

शिवाय, हीं वतनें कदीम आहेत. त्यांची कदिमी केवळ तीनशें वर्षांचीं च नाहींत तर जेव्हांकेव्हांपासून गांवाची स्थापना झाली तेव्हांपासूनची आहे. प्रस्तुत पत्रांत उल्लेखिलेले वतन ३०० वर्षांहून तर जुनें आहे च. त्याहून हि जुने कुळकर्णीवतनासंबंधाचे कागद वेळोवेळा निरनिराळ्या खंडांत प्रसिद्ध केलेले आहेत; पैकीं, सगळ्यांत अत्यंत जुना कागद शक १३५० चे सुमारचा आहे (म. इ. सा. खंड २० वा, लेखांक१). त्यात सत्याचा कुळकर्णी नागजोसी यार्चा सही आहे. अस्सल लेखी दाखला झटला म्हणजे हा गर्नीत अत्यंत जुना शिवाय रामदासस्वामी, एकनाथस्वामी ज्ञानेश्वरमहाराज त्यांचे पर्यंत कुळकर्णी होते हें सर्वश्रुत च आहे रामदासस्वामीचा मूळ पुरूष तर शकें ९०० चे सुमारास हयात होता. तात्पर्य, कुळकर्णी वतन महाराष्ट्रांत फार पुरातन आहे. जेव्हां केव्हां महाराष्ट्रांत चातुवर्णिक आर्यांची वस्ती झाली, व गांवांची स्थापना झाली तेव्हां कुळांच्या बरोबर कुळकरणी हि अस्तित्वांत आले कुळकरण ह्मणजे कुळांसंबंधी लेखनव्यवहार करणारा गांवचा वतनदार हक्कदार. कुळे बाहेरून आणून गांवांत वसविणारा तो कुळकर्णी असा कित्येक अर्थ करितात तो अयुक्त आहे. हेमाडपंत श्रीकरणाधीप होता. श्रीकरण ह्मणजे सबंध दौलतीचें लिहिणें. श्रीकरणाधिप ह्मणजे पेशवाईचे वेळचा फडणीस. सबंध राज्याचा जमा श्रीकरणाधिप तसा सबंध गांवाचा कुलकरणाधिप ऊर्फ कुलकरणी. कुलकरणी याला च कोंकणांत कर्णिक ह्मणून संज्ञा असे. कर्णिक हें आडनांव कायस्थांत महशूर आहे.

पिरंगुट येथील कुळकर्ण्यांचा हकलाजिम्याचा कागद

(लेखांक १)

राजेश्री बालाजी हार मेंडजोगी गोंसावी रगभट बिन जगमईत्र पिरगुटकर मौजे पिरगुट ता मुठेखोरे लेहौनु दिधले ऐसे जे मौजेमजकुरीचे कुलकर्ण आपली मिरासी होती अैसयास आपणास पुत्र नाहीं व दाईज गोत्रज हि नाही आपल्या माघाऱ्या व्रती खावयास कोण्ही नाही ह्मणउनु आपण मौजेमजकुरीचे कुलकर्ण तुह्मास पैके घेऊनु विकिले त्याचा कागद अल्हादा आपण तुह्मास लेहौनु दिधला आहे व महजर हि करुनु दिधला आहे यैसयास तुह्मी आपणास पुसिले जे मौजेमजकुरी मुशाहिरा व हकलाजिमा काय चालिला आहे तो मौकदमाचे गोहीनसीं लेहौनु देणे त्याप्रमाणे आपण घेत जाउनु ह्मणऊनु पुसिले तरी कुलकर्णास मुशाहिरा व हकलाजिमा मौजे मजकुरी सालाबाद एणे प्रमाणे आहे बितपसील

मुशाहिरा सालिन्या हरसाल

मुजेरी कास खडी ९२ दर खडीस मख्ता देखील गला टके १॥. येकूण टके १३८.

पेठ शाहापूर टके पचवीस २५

नि॥ मोहतर्फा टके

१७।४॥ नि॥ पवले

१७।४॥ नि॥ गोले

२१३ वाडी तुकाई

३७८.

हकलाजिमा हरसाल

चवाले नि॥ धणगर सालिन्या चवाली दोनी २

नि॥ तेली तेल दर दुकानास आठा दिसा दर घाणियास वजन नव टाक ८८८९

खाटीक दर दुकानास आठा दिवसा बाजारात रुका येक ८१

नि॥ कोस्टे व साली व ढगण नि॥ मोहतर्फा व पेठ

मोहतर्फा नि॥ पवले

पासोडी येकी १ धोतरजोडा येक १ रुमाल १

मोहतर्फा नि॥ गोले

पासोडी येक १ धोतरजोडा येक १

नि॥ पेठ शाहापूर

पासोडी १ येक धोतरजोडा १ येक रुमाल १

वेव्हारे दोघे वादी सभेस वेव्हार सांगायास एतील त्याचे कतबे अगर तकरारी लिहिल्यावारि दोघा यासी घेणे रुके ·॥८

अग्रवादी ·१४ पचमवादी ·१४

गावामधे वराडें व पाट होतील त्यांरा उलफा माजना घेणे

सुमार उंस व आंबे माजना पाहोनु घेणे

नि॥ चाभार

जुते वाहाणाचे जोडा येक १

नि॥ ताबोली पाने

दर गुरास बाजारात आठा दिसा

सुमार पचवीस दर दुकानास पाने

२५ १३

नि॥ पेढारी दर दुकानास आठा दिवसा अडका ८॥०

नि॥ मोमीन मुडास येक १

नि॥ बकाल दुकानदार आठा दिवसा बाजारात दर दुकानास सुपारी येक १

पसकई बाजारात हर जिनसास दर मोटेस पसा येक १

नि॥ माली मालवे सेव बैल व टोणगियाचे भरीत व मोंट व पाटी ऐसे विकायास एईल त्यास माजना पाहोनु घेणें

सण निसबतीवार

तेली	ताबोली
१ दसरा	१ दसरा
१ दिवाली	१ दिवाली
१ सिमघा	१ सिमघा
१ भावई	१ भावई
४	४
दर सणास	दर दुकानास
दर दुकानास	सदर सणास
तेल वजन	पाने पचवीस
नव टाक ८८९	२५

गुल

दर बैलास वजन पटी ८१।

दर पाटीस ८८।-

खारखंड अडवार व बाजार दर दुकानास ८॥

केले

दर बैलास सु॥ ५ दर पाटीस येक १

कागद बाब हरसाल सालिन्या मस्त, पटीस घालून घेणे टके बारा १२

एणेप्रमाणे आपले वडील घेत आले व आपण हि घेत हतो. त्या च प्रमाणे तुह्मी घेऊनु सुखे कुलकर्ण खाणे हे लिहिले सही

गोही

रा चाहूजी गभिराऊ

मारणे देसमुख तपे मुठेखोरे

दादसेटी गोलासेटीया व बालाचा मा-

हाजन पेठ शाहापूर मौजे मा
दाद सेटी सेटिये
(निशाणी तराजू)
बालसेटी महाजन
(नि० तराजू)
बलुते मौजे मजकूर
जोसी अजहती
जोसी राइरकर
भिवा सुतार
(नि. किंकरे)
सोन सालवी कुंभार
(नि. चाक)
पिल माहाला न्हावी
(नि. आरसा)
माहार परस नाक
मुकाबला कौम आंबी
(नि. काठी)
पाडेवार माहार
बीर जुमाल मौजे मा
चांदभाई बिन फनुभाई मुलाणा
(नि. मनोरा)
कान्ह मेहतरी चांभार
(नि. विगा)
भिवा वरटा परीट
(नि. बडवणे)
सिव दरणा गुरव
(निशाणी जेगट)
तराल भान नाक
(नि. काठी)
दाद नाईक मांग
(नि. भाली)
मोकदम मौजे मजकूर
रायाजी पवला भानजी मोकदम
मोकदम ताा पवळे ताा गोळे
नि॥ नांगर नि॥ नांगर
रायाजी बिन भिकाजी गोला
मोकदम वाडी तुकाई
नि॥ नांगर
बाबाजी सेटीगा हरसेटी सेटिये क॥
मौजे मजकूर बावधान पाा वाई
मलसेटी पिरगुटकर नि॥ (तराजू)
बाला सेटी पाहाडी बाऊ सेटी कोस्टी
बाबलिंग जंगम मेहतरीया ताा
(नि॥ घंटा) गोळे
(नि॥ घोटे)
विसाजी मोकदम मौजे भुकुम
(नि. नांगर)

पां. न. पटवर्धन

तुकोबांचें लोहगांव कोणतें ?

१ रा. राजवाडे यांनीं ' पुणें शहराविषयीं कांहीं जुनी माहिती ' हा लेख पूर्वी भा. इ सं. मंडळापुढें वाचलेला आहे (केसरी ता. १८।८।१५) त्यांत ते ह्मणतात " पुणेवाडीच्या पूर्वेस कासारवाडी ह्मणून खेडें होतें आणि पुणेवाडी व कासारवाडी यामध्यें ओढा होता.......कासारवाडीच्या पलीकडे नागझरी आहे व नागझरीच्या काठीं नागनाथाचें देवालय आहे. तेथें व त्या भोंवतीं लोहगांव ह्मणून लहानसें खेडें होतें. तुकारामबुवांची मासुरवाडी या लोहगांवास होती. तुकारामबुवांचीं कीर्तनें या लोहगांवीं नागनाथाच्या पवित्र व जुनाट देवालयांत होत असत. " इ. इ.

२ माझ्या माहितीप्रमाणें त्यांत थोडासा घोटाळा झालेला आहे. तुकोबा पुणवाडीस येत तेव्हां त्यांचीं कीर्तनें नागनाथाच्या देव-

ळांत होत हें खरें आहे व त्यांची सासुरवाडी पुण्यांत होती हें ही खरें आहे, तथापि तुकोबा ज्या लोहगांवीं कीर्तनास नित्य जात असत तें लोहगांव हें पुणवाडी नजीकचें नसून पुण्याच्या ईशान्येस नऊ मैलांवर लोहगांव म्हणून प्रसिद्ध खेडें आहे तें होय. नागनाथाच्या देवळाभोंवतील जागेस लोहगांव हें नांव होतें यास कांहीं आधार नाहीं व कदाचित् तसें नांव असलें तरी तुकोबांच्या कीर्तनाचें लोहगांव हें नसून पुण्याच्या ईशान्येस (एरवड्याच्या पलीकडे) नऊ मैलांवर असलेलें लोहगांवान होय. असें म्हणण्यास काय आधार आहे तो पाहूं.

३ तुकोबांचे आजोळ लोहगांवीं होतें व त्यांच्या १४ टाळकऱ्यांपैकीं ४ टाळकरी लोहगांवचे होते.

१ कोंड पाटील.
२ आंबाजीपंत
३ नावजी माळी
४ शिवबा कासार

लाहेगांवकरचे देहूकरांपेक्षांही तुकोबावर ज्यास्त प्रेम होतें. महिपतबावांनीं:—

मथुरेसी कृष्ण जन्मला पाही
परी गोकुळीच्या सुखासी पार नाहीं ।
तैसा तुकयाचा प्रेमा सर्वही
लोहगावीं लूटिला ॥ (भक्तलीलामृत ३६-१०४)

असें मोठ्या सहृदयपणानें म्हटलें आहे. तुकोबांचे अनेक नामसप्ताह 'तेथीचे जन अवघे भाविक। सप्रेम सुख भोगिती.' तुकोबांचीं कीर्तनें देहूस विठ्ठलमंदिरांत, पुणवाडीस नागनाथाच्या देवळांत व लोहगावीं याप्रमाणें तीन ठिकाणीं मुख्यतः होत. या सर्व ठिकाणांपैकीं लोहगांवकरांचा प्रेमा कांहीं विशेष होता.

४ या लोहगावीं मी व ह. प. विष्णुबोवा जोग सहा महिन्यांपूर्वीं एकदा गेलों होतों व तेथील गांवकऱ्यांच्या मेळांत त्यांच्या घरचे जुने कागदपत्र पाहत पाहत आम्हीं एक रात्र काढली. तेव्हां परंपरेची माहिती, कागदपत्रांतील पुसट उल्लेख, गांवचीं रचना व महिपतीबावांचें वर्णन या सर्वांचा उत्कृष्ट मेळ पडून तुकोबांचें लोहगांव तें हें च याविषयीं शंका राहिली नाहीं. याचीं कारणें आतां सांगतों.

(१) तुकोबांचें आजोळ तेथें 'मोझे' आडनावाचें एक घराणें होतें तें होय. तुकोबांच्या आजोळच्या घरांत त्यांची बसायची एक शिळा आहे. तुकोबा लोहगावीं येत तेव्हां या शिळेवर बसून भजन करीत. ती शिळा तुकोबांचे पश्चात् एका सुंदर वृंदावनावर ठेवली असून वारकरी मंडळी तेथें हंमेष भजन करितें. पंढरीहून परत येतांना येथें त्यांचा मुक्काम कार्तिक वद्य ९ स होतो. मोझे यांचेकडे परवापर्यंत जमीन होती पण ती आतां त्यांचेकडून गेली. मोझे यांच्या घराण्यांतला कृष्णा मोझे हा मुंबईस फ्रूटवाल्यांकडे असतो.

(२) नावजी माळी व शिवजी कासार यांची लोहगावीं वस्ती असून शिवबा तर मोठा मातबर होता. शिवबा कासाराचा वाडा मोठा असावा असें त्याच्या पडक्या भिंतींवरून हि दिसते. वाडा पश्चिमाभिमुख होता. या वाड्यासमोर महादेवाचें दगडी लहानसें देऊळ आहे त्या देवळांत तुकोबा अनेकवार शिवजी बरोबर बोलत बसत.

शिवजी जवळ ५०० बैल होता व कथील, शिशें, भांडीं, पत्रें वगैरेंचा त्याचा मोठा व्यापार होता. तुकोबांचे वेळीं पुणवाडी कसबे लोहगावाखालीं होती. लोहगावचीं अनेक पडकी घरें, तेथला विस्तृत महारवडा, तेथील माळी व कासार यांचीं घरें व एकंदर गांवाचा डौल पाहतां लोहगांव तुकोबांच्या काळीं मोठा कसब्याचा गांव होता असें वाटतें. लोहगावाहून पायवाटेनें आळंदी २॥ कोस, देहू ७ कोस व सासवड ९ कोस आहे. लोहगावीं कासार, खांदवे, मोझे व माळी यांची वस्ती पुरातन आहे. माळी लोकांचीं ४ बुडे ह्म० वेतनें आहेत. १ भाळेकर २ घोरपडे ३ गरुड व ४ भुकण.

(३) दोनशें वर्षांपूर्वींच्या कागदपत्रांत भुकण माळी विशेष सांपडतात व नांवजी हें नांवही क्वचित् सांपडतें. एका गांवकीच्या पत्रांत ' सदरहु कान्होजी रायेगडास महाराजापाशीं चाकरीस होता तो मरावयास गावीं आला ' असें वाक्य आढळलें. तात्पर्य काय कीं नावजी माळी व शिवबा कासार यांच्याही पूर्वींपासून माळी, व कासार यांची गांवांत वस्ती असून तुकोबांचे आजोळ घराणें जें मोझे त्यांची ही येथें वस्ती जुनाट आहे.

(४) गांवांत तुकोबांचें देऊळ आहे. ह्या लोहगांवाशिवाय तुकोबांचें असें स्वतंत्र देऊळ अन्यत्र कोठेंही नाहा. ह्या तुकाराम-मंदिराची स्थापना गुंडोजीबावांच शिष्य इराप्पा यांनीं केली आहे.

(५) पुणवाडीच्या बाजूनें गांवांत शिरतांच कासारविहीर लागते. ती मोठी भव्य असून रमणीय आहे. तिचे पाणी आज पिण्यासारखें गांवकऱ्यांनीं ठेविलें नाहीं.

पूर्व, पश्चिम व दक्षिण ह्या तीनही बाजूस तीन तीन कोनाडे असून ४०।५० ब्राह्मण संध्या करावयास बसतील अशी सुंदर चौफेर जागा विहिरींतच आहे. विहिरींत दक्षिणच्या बाजूस शिलालेख कोरला आहे. तो शके १५३४ मधील आहे, शिलालेखावर तागडीचें निशाण आहे. मुख्य मधला शिलालेख सुवाच्य आहे, बाजूची कांहीं अक्षरें लागत नाहींत.

॥ श्रीगणेशायनमाग्रकाळांकायेन्म (फुटलें)
श्रीशाळीवाहन शके १५३४ परीध ,,
वींशंवशरे कारतीक वदी तीज आत ,,
र तदीनी सीउजी व काळोजी पीता केशो
जी माता रंभाई वंश थीटे शोमवंशी
कासार कसभे लोहोगावं श्रीरस्तुः

ह्या शिलालेखावरून सदर गांव शके १५३४ मध्य ' कसबे लोहोगांव ' होता व त्या सालीं सीउजी व काळोजी कासार यांनीं सदर विहीर बांधली हें उघड दिसतें. सदरचा शिलालेख येथें दिला आहे त्याचा विशेष विचार येथें करीत नाहीं. पण वरील सर्व कारणांवरून तुकोबांचे लोहगांव हें च होय असें सर्वमतें ठरावें असें वाटतें.

व्यंकटेशस्तोत्राची कविसमकालीन प्रत.

व्यंकटेशस्तोत्र हें अत्यंत लोकप्रिय स्तोत्र सर्वांस माहीत आहेच. ह्या स्तोत्राच्या कर्त्यानें च रचलेलें दुसरें संतमालिकास्तोत्रही अलीकडे उपलब्ध झालें असून त्याचा कालही निश्चित झाला आहे. संतमालिका-स्तोत्राच्या शेवटीं:—

क्षयसंवत्सर आषाढ मासीं
सोमवार तृतीयेचे दिवशीं ।
पूर्णता आली ग्रंथासी
श्रोतीं सावकासी भोगिजे ॥१४६॥

अशी ओवी आहे. क्षय संवत्सर, आषाढ मास, सोमवार, तृतीया यांचा गांठ भेळ पाहून रा. राजवाडे यांनीं सदर मालिकेचा रचनाकाल शके १६०८ हा मुक्रर केला आहे. आणि तो बरोबर दिसतो. मला एक व्यंकटेशस्तोत्राची २५० वर्षांची प्रत सांपडली आहे. तीवर 'संवत् १७२० माघ शु॥ १३ रविवार' अशी मिति दिली आहे. ही बहुधा लेखनाची मिति असावी. रचनाकाल कधीला द्यायचा असता तर त्यानें एखादी ओवी ग्रंथांतच रचून घातली असती. संवत १७२० म्हणजे शके १५८५. अर्थात् माझी प्रत शके १५८५ मधली आहे. कवीचें संतमालिकास्तोत्र शके १६०८ मध्यें झालें व व्यंकटेशस्तोत्र १५८५ त किंवा त्याच्या पूर्वी नुक्तेच तयार झालें असलें पाहिजे हे हि उघड आहे. म्हणजे सदर कवी शके १५८५–१६०८ ह्या काळांत हयात होता असे झालें.

२ कवीचे नांव देविदास असें प्रसिद्ध आहे, परंतु रा. राजवाडे यांच्या संतमालिकास्तोत्रांत हें नांव देवदास असें आहे व मला सांपडलेल्या ह्या व्यंकटेश स्तोत्रांत ही देवदास असेंच आहे. सदर कवि व्यंकटेशाचा–विष्णूचा–भक्त असल्यामुळें त्यानें आपणास देवदासच म्हणविलें असलें पाहिजे हें उघड आहे. एकंदरीत कविनाम देवदास असें मुक्रर समजावयास हरकत नाहीं.

३ आतां लोकप्रचारांत असलेल्या प्रतांत व माझ्या ह्या कविकालीन प्रतींत थोडेसे पाठभेद आहेत ते दाखवितों.

ओवी प्रचलित पाठ.

१ वंदन भावें करितसे ।
५ महादोषांसी दाहक
७ जननीपरि त्वां पाळिलें
पितयापरी सांभाळिले ।
८ हें अलोलिक जरी मानावें ।
तरी जग हें सृजिलें आघवें ।
९ दिनानाथा ब्रिदासाठीं ।
भक्तांमी रक्षिलें संकटीं ।
१० आतां परिसावी विज्ञापना ।
१४ कुर्वालियाचीं वृक्षफळें ।
मधुर कोठोनी असतील ।

खरा पाठ.

वंदन भावें करि तुझें ।
महादोषांसि होय धाक ।
जननि परि तुवा पाळिले
पितियापरि साभाळिले ।
हे आलोलिक जरि मानावे ।
जग हें श्रजिलें तुवां चि अघवे ।
दिनानाथ या ब्रिदासाठी ।
भक्तासी रक्षीसी संकटि ।
आतां परियेसा माझी विज्ञापना ।
कुर्वालियाचें वृक्षफळें मधुरं ।
कोठोनियां आसतिल ।

४ देवदासाच्या वाणीवर ज्ञानेश्वराचा संस्कार झालेला उघड दिसतो.

(श्री) नीच रातली रायासी ।
तिस कोण म्हणेल दासी ।

१ ऐसी प्रार्थना करुनि देवदासा ॥५६॥ देवदास विनविश्रोतयां चतुरां ॥१०७॥

कोहो लागलिया परिसासी ।
पूर्व स्थिति मग कैची ॥ ३३ ॥

ज्ञानेश्वरी अ० १८।१४०२
अगा प्राकृताही राया ।
आंगीं पडे जे धनंजया ।
तें दासिरुही कीं तया ।
समान होय ॥

(ग) गांविचे होते लेंडवोहळ ।
गंगेसि मिळतां गंगाजळ ॥

ज्ञानेश्वरी अ० ९।४५८
जैस तंव चि वहाळवोहळ ।
जंव न पवती गंगाजळ ।

(म) समुद्रें अंगिकारिला वडवानळ ।...२४
... ...
अंतरीं सांठविला तयानें ॥

ज्ञानेश्वरी १८।१४०१
वांचूनि सागराच्या पोटीं ।
वडवानळ शरण आला किरीटी ।

५ देवदास ब्राह्मणेतर-शूद्र- होता काय ?
तैसा कुजाति मी अमंगळ ।
परि तुझा ह्मणवितों केवळ ।...॥३५

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

रामशास्त्री व त्यांचे वंशज.

पेशवाईंतील प्रख्यात न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे साताऱ्या नजीकच्या क्षेत्रमाहुलीचे राहणारे. रामशास्त्र्यांच्या पित्याचें नांव त्यांच्या वंशजांस सांगता येत नाहीं. माहुलीस खुद्द रामशास्त्र्यांचा वंश नसून त्यांच्या भावाचा वंश आहे. माहुली हा गांव तेथील ब्राह्मणांस अग्रहार आहे. तेथील रामशास्त्र्यांच्या हिश्शाचें इनामी उत्पन्न त्यांच्या वंशजांच्या हातीं नसून त्यांच्या भावाचे वंशज खातात. रामशास्त्री हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण.

रघुनाथ बाजीराव पेशवे ह्यांस नारायणराव पेशव्यांच्या खुनाबद्दल देहान्ताची शिक्षा सांगून शास्त्रीबोवा पुणें सोडून जे निघाले ते वाईजवळ कृष्णानदीच्या तीरीं रस्ती आचार्य त्यांचा इनाम गांव मुगांव येथें जाऊन राहिले. ते आपला सर्वकाळ ब्रह्मकर्मांत व ईश्वर-चिंतनांत घालवीत. तेथें त्यांनीं नदीस एक घाट बांधून त्या शेजारीं एक शिवालय बांधिलें आहे. सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दींत शास्त्रीबोवा फिरून पुण्यांत आले, व आपलें काम पाहूं लागले. रामशास्त्री शके १७११ सौम्यनाम संवत्सरीं कार्तिक शु. ३ तृतीयेस परलोकवासी झाले.

शास्त्रीबोवाबद्दल भारतवर्ष-मासिकांत त्या वेळीं मला समजलेली माहिती "जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी" ह्या प्रकरणांत म्यां प्रसिद्ध केली आहे.

त्यांच्या वंशजांची जी हकिकत मी देत आहे ती त्यांचे निपणतु गोपाळ गणेश शास्त्री प्रभुणे पेन्शनर असि. डे. एज्युकेशन इन्स्पेक्टर हल्लीं राहणार मौजे पुजदें तालुका उमरावती प्रांत वऱ्हाड यांनीं सांगितलेली आहे. त्यांचें वय हल्लीं ६२ वर्षांचें आहे.

रामशास्त्र्यास गोपाळ नांवाचा एकच मुलगा होता; त्यास लोक गोपाळशास्त्री ह्मणत. वडिलांच्या नांवावरून त्यास शास्त्री ह्मणत परंतु शास्त्राची व त्यांची मुळींच ओळख नव्हती. पेशवाईची अखेर झाल्या-

वर एल्फिन्स्टन साहेबांनीं हे रामशास्त्र्यांचे वंशज ह्मणून सालिना ३२०० तीन हजार दोनशें रुपयांची तहाहयात नेमणूक करून दिली. इ. स. १८५० त ते वारल्यावर ही नेमणूक बंद झाली.

गोपाळशास्त्र्यास रामशास्त्री नांवाचा एक मुलगा व बयाताई नांवाची एक मुलगी होती. गोपाळशास्त्र्यांची बायको ही वाईकर देशपांडे पंतराजाज्ञा यांच्या घराण्यातली होती. हिच्याच पोटीं झालेली हीं अपत्यें होत. प्रसिद्ध रामशास्त्र्यांचे हे नातू रामशास्त्री आपल्या आजास शोभणार असे विद्वान होते. त्यास बाबाशास्त्री असेही ह्मणत. रामशास्त्री ऊर्फ बाबाशास्त्री आणि भाऊसाहेब मुजुमदार-आपले इतिहास संशोधक श्री० आबासाहेब मुजुमदार यांचे आजे हे दोघे मावसभाऊ होते. बाबाशास्त्र्यांची बायको ही पुण्यांतील बापूसाहेब पारसनीस यांची कन्या होती. तिचे माहेरचें नांव साळूबाई व सासरचें नांव लक्ष्मीबाई. बाबाशास्त्र्यांची बहीण बयाताई ही निरानरसिंहपुरास जपे ह्यांच्या घरीं दिली होती. हे रामशास्त्री ऊर्फ बाबाशास्त्री आपल्या तीर्थरूपांच्या ह्मणजे गोपाळशास्त्र्यांच्या देखत परलोकवासी झाले. त्यांस गणेश (वडील) व नारायण असे दोन मुलगे होते. ह्या मुलांची आई लक्ष्मीबाई हिचें व सासरे गोपाळशास्त्री यांचें पटेना. हे आडनावाचें शास्त्री अशिक्षित व आडदांड असत. त्यांनीं श्रोत्री आडनावाचे एक कारभारी नेमले होते ते त्यांचे उत्तेजक होते. गोपाळशास्त्र्याच्या ह्या अशा गुणांनीं सुनेचे व तिच्या दोघां मुलांचे फार हाल होऊ लागले. शेवटीं हें सासऱ्या सुनेचें भांडण सरकारांत जाऊन, सुनेस सालीना ३०० रुपये नेमणूक सासऱ्याच्या पेनशनातून देण्याची ठरली. ह्यावेळीं गोपाळशास्त्र्यांची बायको वारली होती.

वर लिहिलेल्या ३०० रुपयांच्या नेमणुकी शिवाय ४०० रुपयांचे उत्पन्न तिच्या माहेरचें बाबाशास्त्र्यास वरदक्षिणा ह्मणून पारसनिसांनी दिलेले होतें तें ह्यावर व प्रसंगोपात आपले दागिने मोडून व रामशास्त्र्यांच्या वेळचे पोथ्या पुस्तकें व कागदपत्र विकून आपला निर्वाह चालविला होता. बाबाशास्त्री वारल्यावर पारसनिसनी आपला कारकून दादा दातार नावाचा लक्ष्मीबाई व तिचीं मुलें ह्यांची व्यवस्था पाहण्या करिता दिला. त्याचें जेवणखाण राहणे वगैरे लक्ष्मीबाई कडेसच असे. इतके होई पर्यंत बाबाशास्त्र्यांचे दोघे मुलगे बरेच मोठे झाले होते. परंतु त्याना सुशिक्षित करण्याचा प्रयत्न कोणीच केला नव्हता त्या मुळें तें उनाड निघाले. ह्यांचे आजे गोपाळशास्त्री वारल्यावर मध्यंतरीचे त्यांच्या नेमणुकीचे पैसे ह्या दोघास मिळाले. व ह्या दोघा भावास तहाहयात प्रत्येकास ४४५ चारशें पंचेचाळीस रुपये नेमणूक सरकारांतून ठरली. हे दोघेही भाऊ कांहीं काल खेरीज करून मरेपर्यंत एकत्रच होते. वर लिहिल्या प्रमाणें नेमणुका मिळण्याच्या कामी तात्या भावे-भावेस्कूलच्या स्थापकांचे वडील-ह्मणून खटपट करणारे होते त्यांनीं २।। हजार रुपये घेतले.

आईच्या माहेरचे उत्पन्न मिळालेले होते तेच लावून देऊन ह्यांनां आपल्या मामाकडून

कर्ज काढले. पुढें मामा पारसनीस त्यांनीं दरसाल ५० रुपये देण्याचे ठरवून तें उत्पन्न खालसा केलें. उत्पन्नाची सनदही त्यानी मामांच्या हवालीं केली पुढें पारसनिसांची ४ घरें झाली त्यांचे सरंजामी उत्पन्न ही कमी झाले. ५० रु. देण्यासही टाळाटाळ होऊं लागली मग त्यानीं ही मागण्याचें टाकून दिले.

मागें सांगितलेली जप्यांचे घरी दिलेली त्यांची मावळण ह्मणजे आत बयाताई व हे दोघे–'गणेश व नारायण' हे काशी यात्रेस गेले व तिकडे त्यानी खर्चही पुष्कळ केला.

गणेशास रामचंद्र व गोपाळराव–हल्लीं लिहिलेली सर्व हकीकत मांगणारे–असे दोन मुलगे झाले. व नारायणास केशव एकच मुलगा झाला. हे तिघे हल्ली हयात आहेत.

बाबाशास्त्रयांचे मुलगे गणेश व नारायण त्यानीं कर्ज फार केलें. त्यामुळें थोरले प्रख्यात रामशास्त्री त्यास श्रीमंत पेशवे सरकारानी दिलेला वाडा होता तो त्यांनी १०००० दहा हजार रुपयास सन १८६८ इसवीत विकून टाकला. हल्ली ज्याला कबूतरखाना ह्मणतात त्याच्या व त्या वाड्याच्या हद्दीवर मोठें कुसू होते. हल्लीची रमणबाग व तिच्या जवळचीं घरें व जागा हीं त्या वाड्या पैकीं होत. वाडा तीन मजली तीन चौकाचा होता. कबूतर–खान्याच्या जागेत विहीर असून तेथें सर्व बागाईत होतें. वाड्याच्या विक्रीचे पैसे कर्जातच मोडून दिले.

असे कफल्लक झाल्यावर मौजे राक ता. पुरंदर येथें त्या दोघास-गणेश व नारायण त्यास–त्यांच्या मातुश्रीसह व बायकामुलांसह घेऊन आपल्या ही मुलाबाळांसह वर सांगितलेले दादा दातार गेले. हीं सर्व माणसें एका कुटुंबातल्या प्रमाणें होतीं. दातार त्यास मुलगा मुळीच नव्हता मुलीच होत्या. त्याजकडे राक येथील पुरंदरच्या देशमुखाची शेरी गहाण होती, तिचे उत्पन्न त्या दोघांच्या नेमणुका व तेथें काही मिरास जमीन घेतली तिचें उत्पन्न त्यावर निर्वाह करून हा माणस तेथें होतीं. हल्लीं नारायणाचा मुलगा केशव हा मिराशीचें उत्पन्न खातो.

गणेश १८८८ इ त वारला. नारायण प्रपंच पाहूं लागला तो गणेशाच्या मुलाकडे पाहत नसे. लक्ष्मीबाई १८७० च्या सुमारास वारली. गणेशाच्या मुलाकडे लक्षपूर्वक पाहणार कोणी नव्हते त्यांच्या मनांत शिकण्याचे पुष्कळ होते पण काही जमेना शेवटीं तीं दोन्हीं मुलें राम व गोपाळ हीं वऱ्हाडांत आजी मरण्यापूर्वी च एका आप्ताकडे गेलीं. तेथून नागपुरास गेलीं. तेव्हां थोरल्याचे वय २२ व धाकट्याचें २० होते. धाकट्याच्या इंग्रजी २ इयत्ता झाल्या होत्या. सांप्रतचे रा. ब. वामनराव कोल्हटकरांच्या आश्रयानें शेवटी धाकटे गोपाळराव म्याट्रिक इ. १८७४ त झालें. कॉलेजमध्ये ही कांहीं दिवस होते. अखेरीस नौकरी शाळाखात्यांत धरली व असिस्टंट डेपोटी झाले. हल्लीं पेन्-शनर आहेत त्यास एक मुलगी आहे पुत्र संतती नाही. त्यांचे बंधूसही पुत्र संतती नाहीं व चुलत बंधु केशवराव त्यास ही संतती नाहीं तात्पर्य रामशास्त्रयांच्या वंशांत हल्लीं पुत्रसंतती मुळींच नाहीं. हल्लीच्या रामशास्त्रयांच्या वंशजाजवळ जुना कागदाचा एक पुर्जाही नाहीं!

अशा प्रकारच्या हकीकती पुष्कळांच्या असतील परंतु या हकीकतीस ती रामशास्त्र्यांच्या वंशजांची आहे ह्मणून महत्व आहे. त्यांचे आप्त सोयरेधायरे ह्यांची माहिती आपणास असल्यापासून इतिहाससंशोधनास ही मदत होण्यासारखी आहे.

हल्लींची हकीकत सांगणारे गोपाळराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे सुस्वभावी निस्पृह व सत्यवक्ते असे आहेत. त्यांचें दुसरें कुटुंब आहे. मुलगी आहे ती प्रथम कुटुंबाची आहे. दुसरें कुटुंब पुणें येथील आठघरे वैद्य यांच्या घराण्यांतील आहे. त्यांचे मेहुणे गोविंद माधव वैद्य (आठघरे) हे हल्लीं मिळ्ल्यास ४०० रुपये पगारावर वॉर ऑफिसचे सुपरिंटेंडेंट आहेत.

गोपाळराव यांनीं ज्यास आईबाप नाहींत अशा एका गरीब मुलास आश्रय देऊन त्यास प्राज्वेट केले आहे. व आपली एकुलती एक सुशिक्षित कन्या त्यास दिली आहे.

वर लिहिलेली हकीकत कळण्याकरितां खालीं वंशावळ दिली आहे.

रामशास्त्री न्यायाधीश
जन्म...मृत्यु शके १७११
|
गोपाळशास्त्री
|
बयाताई (कन्या) रामशास्त्री ऊर्फ बाबाशास्त्री
|
गणेश (वडील) — नारायण (धाकटा)

गणेश (वडील)
|
रामचंद्र (विद्यमान) — गोपाळ (विद्यमान)

गोपाळ (विद्यमान)
|
जन्म १८५२ जुलई
ता. ९ पेनशन १९०९
जुलई १७

नारायण (धाकटा)
|
केशव (विद्यमान)

भारत इतिहास संशोधक मंडळा पुढें ठेविलें ता. मे १९१५.

कृष्ण।जी विष्णु आचार्य
कालगांवकर.

जगमित्र नागा

जगमित्र नागा हा कवि बहुतेक सर्व संतमालिकांत उल्लेखिला आहे. महिपति बाव नीं याची कथा सांगतानां हा सर्वांस समभावानें लेखी व एके वेळीं तर यानें एका वाघास कान धरून वागवलं ह्मणून यास जगमित्र नागा अथवा ' नागा जगमित्र ' असें लोक ह्मणूं लागले असें वर्णन केलें आहे. या वरून या कविचें नांव ' नागा ' अथवा नागेश असावें; व त्याच्या आचरणावरून त्याला ' जगमित्र ' हें उपपद किंवा पदवी लोक लावूं लागले असें होतें.

पण खरा प्रकार असा आहे कीं या साधुपुरुषाचें मूळ नांव जगमित्र. हा ' जगमित्र राहे प्रतिष्टानी । द्रव्याचा व्यवसाय करुनी ' इतकेच नव्हे तर त्याचा बोलबाला चांगला असून तो ' लक्षाधिपती होता धनी ' असें याचे एक चरित्रकार सांगतात. याची वाढती कमान असतां, यास एकाएकीं विपरीत काळ आला. जवळ माया होती ती सर्व गेली. याचे दिवाळें निघाले. व आप्त इष्ट होते ते पारके झाले तेव्हां हा देशोधडीस लागला. व संकटकाळीं सर्वांस समाधान देणारें असें जें ईश्वराचें भजन त्यांत हा

हलू आनंद पावता झाला. पुढें पंढरीची हा वारी करूं लागला व पांडुरंगाचा दृष्टांत झाल्यावरून हा 'नागेश' उर्फ 'नागस्वामी'स शरण गेला, अर्थात यानंतर यानें आपल्या नांवापुढें आपल्या गुरूचें नांव लावलें. व आपणास जगमित्र नागा असें ह्मणवूं लागला. याचीं पदें व अभंग अगदीं क्वचित् आढळतात. पण आढळणाऱ्या प्रत्येकांत कांहींतरी चमत्कृति असते. नमुन्यासाठीं दोन अभंग येथें देतों.

१ अग्नि जाळी तरी । न जळेचि प्रल्हादु ।
हृदयीं गोविंदु । ह्मणोनियां ।
अग्नि जाळी तरी । न जळती गोपाळू ।
हृदयीं देवकी बाळू । ह्मणोनियां ।
अग्नि जाळी तरी । न जळती पांडव ।
हृदयीं वसुदेव । ह्मणोनियां
अग्नि जाळी तरी । न जळे हनुमंतू ।
हृदयीं सीताकांतू । ह्मणोनियां ।
अग्निजाळी तरी । न जळे बिभीषणाचें घर ।
हृदयीं सीतावर । ह्मणोनियां ।
जगमित्र नागा न जळे । जरि अग्नि जाळी ।
हृदयीं वनमाळी । ह्मणोनियां ।

२ भीष्म भक्त पडला । भारतीये रणीं ।
गोविंदे निर्वाणी । भेटी दिली ।
कर्ण वीदारला । अर्जुनाचे बाणी ।
गोविंदे निर्वाणी । भेटी दिली ।
हरिश्चंद्र वाहतां । डोंबाघरीं पाणी ।
गोविन्दें निर्वाणी । भेटी दिली ।
राजा परिक्षिती । मरणाचे आसनीं ।
गोविन्दें निर्वाणी । भेटी दिली ।
जगमित्र नागा ह्मणे । गोविंद धरा मनीं ।
तेणें सुखी त्रिभुवनी । सरते व्हाल ।

येथें एक प्रश्न असा, कीं हे नागेश किंवा नागस्वामी ते कोण? प्रसिद्ध वडवाळ सिद्ध नागेश कीं काय? वडवाळ सिद्ध नागेशाचें सिद्धराम, हरिनारायण, वगैरे शिष्यमंडळ आपल्या थोड्या फार कृतीसह महाराष्ट्रास माहित आहेत.

जगमित्राचा समाधि काळ ह. भ. प. भिंगारकरबुवा कथामृतसार या ग्रंथाचे आधारें शके १२५२ कार्तिक शु० ११ असा देतात.

विनायक लक्ष्मण भावे.

बाळाजी विश्वनाथ भट सरसुभेदार.

शक १६२१.

चांबळीकर सरनाईक यांचे दफ्तरांत व पुणें येथील खोले यांचे दफ्तरांत पेशव्यांचे मूळ कर्ते पुरुष जे बाळाजी विश्वनाथ भट ऊर्फ बाळाजीपंतनाना यांच्या सरसुभेदारीसंबंधाचे चार कागद नुकतेच गेल्या वर्षीच्या संशोधनानें उपलब्ध झाले आहेत. त्यांत दोन पत्रें चांबळीकरांकडील आहेत; व दोन खोल्यांकडील आहेत. चांबळीकरांकडील पत्रें इहिदे मया अलफांतील आहेत; व खोल्यांचीं मया अलफांतील आहेत. खोल्यांचे पत्रांत उल्लेख येणें प्रमाणें:—

राजश्री बालाजी विश्वनाथ सरसुभेदार
व कारकून वर्तमान व भावी सुभे
प्रांत पुणें.

चांबळीकरांच्या एका पत्रांत असा उल्लेख आहे:—

राजश्री बाळाजी विश्वनाथ
नामजाद सरसुबा पुणे

चांबळीकरांच्या दुसऱ्या पत्रांत असा उल्लेख आहे:—

राजश्री बालाजी विश्वनाथ
नामजाद सरसुभा पुणें

दुसरें पत्र निळकंठ मोरेश्वर प्रधान यानें लिहिलेलें आहे. ह्या चारी पत्रांचा अर्थ असा होतो कीं, शक १६२१ त बाळाजी विश्वनाथास पुण्याची सरसुभेदारी मिळून दोन चार वर्षें गेलेलीं असावीं. ह्मणजे शके १६१८ पासून केव्हां तरी बाळाजी विश्वनाथ पुण्याचा सरसुभेदार असावा. शेखदार, तरफदार, कमाविसदार, सुभेदार, व सरसुभेदार अशी परंपरा त्या वेळेस होती. इतक्या पायऱ्या चढून जाण्यास बहुत वर्षें लागलेलीं असावीत. बाळाजी विश्वनाथ कोंकणांतून जो घांटावर आला तो एकदम सरसुभेदार झाला असलें गैरवाका विधान करण्यास कोणी हि मनुष्य धजणार नाहीं. ह्या पांची पायऱ्या चढून जाण्यास कमींत कमी २०।२१ वर्षें लागावीत ह्मणजे बाळाजी विश्वनाथ घांटावर शक १६०० च्या आगे मागें केव्हां तरी आलेला असावा ह्या संबंधीं पत्रें व उल्लेख रा. राजवाडे यांनीं ' मंडळा ' पुढें मांडून दोन चार वर्षें झालेलीं आहेत. त्यांचा च अनुवाद प्रस्तुत पत्रांत हि आहे. बाळाजी विश्वनाथ प्रथम घाटावर आला त्यावेळीं त्याचें वय २५।३० वर्षांचें असावें. पुढें वीस पंचवीस वर्षें हुद्देदारी केल्यावर ५०।५५ च्या बेतांत तो सरसुभेदारीच्या पदास पोंचलेला असावा. तदनंतर पंधरा वर्षांनीं मुतालीक, सेनाकर्ता व मुख्य प्रधान ह्या तीन पदांचें आक्रमण बाळाजी विश्वनाथानें केलें. मुख्य प्रधानकी ज्या वर्षी मिळाली त्या वर्षीं बाळाजी विश्वनाथाचें वय ६५ च्या खालती नसलें असलें पाहिजे. ह्मणजे प्रधानकी मिळण्याचे वेळेस बाळाजीपंतनाना बरे च वृद्ध व पोक्त झालेले होते. आख्यायिका सांगतात कीं, बाळाजीपंतनानांना घोड्यावर बसतांना दोहीकडे दोन हुजरे स्वारीचा तोल संभाळण्यास लागत असत. वार्धक्यामुळें व शरीराच्या स्थौल्यामुळें तोल संभाळण्यास हुजरे लागावेत ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. हुजऱ्यांच्या साहचर्या वरून बाळाजीपंतनानांना घोड्यावर बसतां येत नव्हतें असा जो सिद्धांत कित्येक लोक काढतात तो मात्र वाजवी दिसत नाहीं. तारुण्यांत बाळाजीपंतनाना चांगले घोडेस्वार असतील.

पां. न. पटवर्धन.

लेखांक १ अस्सल–मोर्डी

श्रीशंकर

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य
राजश्री बाळाजी विस्वनाथ नामजाद
सरसुभा पुणे गोमात्री यांसी

शेवक निळकंठ मोरेश्वर प्रधान नमस्कार सुा इहदे मया अलफ राजश्री निळकंठराऊ पुरंधरकर यांचा इनाम मौजे चाबळी ता कऱ्हेपठार कास टका एक आहे त्यास तुह्मी तिजाइचा तगादा लाऊन रा गणेश शंकर निळकंठराऊ याजपासून साडेसा रुपये घेतले पुढे तिशा रुपयाचा रोखा केला आहे ह्मणून वर्तमान विदित जालं ऐशास या लोकांचे चालवणे अगत्य लागते गुदस्ता हि तिजाई

१ बाळाजी विश्वनाथांचा सरसुभेदारीचा शिक्का म. इ. सा. खं. १८, पृ० ८४ वर दिलेला आहे.

घेतली नाही कोणे हि गोस्टीचा उपसर्ग लागो दिल्हा नाही हे तुह्मास कळले आसोन हाली तीनशा रुपयाचा रोखा तुह्मी काये ह्मणून केला याउपरी रोखा केला असलि(या) तो मना करणे साडेसा रुपये घेतले ते फिराऊन देणे मागती बोभाट येऊं न देणे साला-बादप्रमाणे चालवणे नवी कानू न करणे छ २० जमादिलावल आज्ञाप्रमाण

लेखन सीमा समु ल्हसति

सुरु सुद

लेखांक २ अस्सल-मोडी

श्री

अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजमान्य राजश्री बाळाजी वीस्वनाथ नामजाद सरसुभा पुणें गोसावी यांसि

सेवक रामचंद्र नीलकंठ नमस्कार सुहूर सन इहिदे मया व अलफ राजश्री निलकंठ-राउ पुरंधरकर याचा इनाम मौजे चांबली ताा कर्‍हेपठार कास टका एक आहे त्यास तुह्मी तिजाईचा तगादा लाऊन राा गणेश शंकर नीलकंठराऊ याजपासून साडसा रुपये घेतले पुढे तिशां रुपयांचा रोखा केला आहे ह्मणून वर्तमान विदित जाले आशास या लोकांचे चालवावें लागतें गुदस्ताही तिजाई घेतली नाही कोणेही गोष्टीचा उपसर्ग लागो दिला नाहीं. हे तुह्मास कळले असोन हालि तिशा रुपयाचा रोखा तुह्मी काय ह्मणून केला याउपरी जो रोखा केला असेल ते मना करणे साडसा रुपये घेतले आहेत ते फिराउन देणे मागता बोभाट येऊ न देणे जाणीजे छ २० जमादिलावल साला बाद प्रमाणें चालविणें नवीन कानू न करणें निदेश समक्ष

लेखन सीमा समु ल्हसति

सुरु सुद

लेखांक ३ श्री अस्सल-मोडी

देव

राजश्री बालाजी विस्वनाथ सरसुबेदार व कारकुन व वर्तमान व भावी सुब प्रात पुणें गोसावीयांसि

छ अखंडितलक्ष्मी आलकृत राजमान्य सेवक रामचंद्र निलकठ अमात्य नमस्कार सुहूर सन मया व अलफ श्री स्वामी वास्तव्य मौजे चिचवड यासी चिचवडा आसपास गाव प्रातमजकूरचे आहेत त्या गावीहून दरसाला पनास हजार गवत सीस्त करून देवविली आहें येविशीं राजश्री कैलासवासी छत्रपती स्वामींची सनद प्रात मजकुरास सादर आहें त्याप्रमाणें साला-बाद चालत आहे तेणेप्रमाणे चालवावयाची आज्ञा असे तरी सदरहू पंनास हजार गव-ताची सिस्त गावगना चिचवडा आसपास आहे तेथें करून देऊन चालवीत जाणें वर-कड इनाम आहे तैसे च इनाम दाखल हें हि असे छः हरसाला ताजा सनदेचा उजूर न करणें या पत्राची प्रती लेहोनु घे-उन असल पत्र परतून श्री स्वामीजवेळी

छेमें जामीजे छ १० मोहरम निदेश समक्ष

लेखन
सीमासमु
ह्रसती

श्री रामचं
द्र चरण नील
कंठ सोनदे
व शरण

बार सुरु सुद बार

श्री

लेखांक ४ अस्सल–मोडी

देव

राजश्री बाळाजी विस्वनाथ सर सुबेदार व कारकून वर्तमान व भावी सुभा प्रात पुणे गोसावी यांसी

५१ अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य सेवक रामचंद्र निलकठ आमात्य नमस्कार सुा मया व अलफ श्री स्वामी वास्तव्य चिचवड यांस इनाम नूतन मौजे रावेत ताा हवेली प्रांत मजकूर पैकी जमीन चावर १ एक राजश्री छत्रपती स्वामीने देऊन सनद सादर केली आहे त्या प्रमाणें सदरहू इनाम तुम्हास कुलबाब कुलकानू हाली पटी व पेस्तर पटी सहित चालवावयाची आज्ञा केली असे तरी उतरोतर यास व याचे अवलाद अफलाद चालवीत जाणे नवीन पत्राचा आक्षेप करीत नव जाणे या पत्राची प्रती लेहोन घेऊन असल पत्र परतून भोगवटियास

देमे छ १० साबान निदेश समक्ष

लेखन
सीमा समु
ह्रसति

श्री रामचं
द्र चरण नील
कंठ सोनदे
व शरण

बार सुरु सुद बार

ज्ञानेश्वरीचें अर्वाचीकरण

१ आपल्या मंडळाच्या व मंडळांतील सभासदांच्या संग्रहास ज्या पन्नास पाऊणशे ज्ञानेश्वरीच्या प्रती आहेत, त्यांची कालानुक्रमवार मांडणी केली म्हणजे ज्ञानेश्वरी आर्षेंतील रूपांचें उत्तरोत्तर होत चाललेलें अर्वाचीकरण दृष्टयुत्पत्तीस येतें. रा. राजवाडे यांनीं संपादिलेली प्रत सर्वांत जुनी आहे. कारण तींतील रूपें चांगदेवाच्या शक ११२८ तील शिलालेखांतील किंवा पंढरपूर येथील शक ११८९ तील शिलालेखांतील रूपां सारखीं येथूनतेथून आहेत. तदनंतरच्या प्रतींत रूपांत आस्तेआस्ते फेरफार झाला असलेला दिसतो. प्रायः नक्कलकार स्वकालीन रूपें आपण केलेल्या प्रतींत ज्ञानतः किंवा अज्ञानतः नमूद करतो. अज्ञानतः जेथें अर्वाचीकरण झालेलें आहे, त्या संबंधानें आज विशेष कांहीं सांगत नाहीं. परंतु मुद्दाम, ज्ञानतः जेथें अर्वाचीकरण झालेलें आहे किंवा केलेलें आहे, अशा एका प्रतीकडे आपलें लक्ष्य जावें या करितां ती प्रत आपल्या पुढें ठेवितों. पैठणाजवळील

शेवगांवास तेथील जोश्यांच्या येथील पोथ्यांच्या ढिगांत ज्ञानेश्वरीच्या अकराव्या अध्यायाची एक त्रुटित प्रत सांपडली. तींत जुनीं रूपें मुद्दाम खोडून अर्वाचीन रूपें मुद्दाम घातलेलीं आहेत. जुनीं रूपें असलेल्या एका जुन्या पोथी वरून ही प्रत मूळ तयार झाली. नंतर ज्या मंडळांत हा प्रतवाला ज्ञानेश्वरीचा पाठ श्रवण करण्यास जाई, त्यांतील महंताच्या अर्वाचीन प्रतीतल्या हून आपल्या जुन्या पोथींतील पाठ जुनाट आहेत, असें प्रतवाल्या गृहस्थाला दिसलें व महंताच्या अर्वाचीन पोथी वरून आपल्या जुन्या पोथी वरून उतरलेल्या प्रतींतीलं जुने पाठ त्यानें महंताच्या अर्वाचीन पोथींतील अर्वाचीन पाठा प्रमाणें अर्वाचीन केले. पाठ अर्वाचीन करतांना, ह्या गृहस्थानें पिवडीचा उपयोग केला आहे. जेथें कान्हा, मात्रा, किंवा उकार काढावासा वांटला, तेथें तेथें पिवडी लावून महंताच्या पाठाच्या पोथींतल्या सारखे आपल्या जुन्या पोथी वरून उतरलेल्या प्रतींतील पाठ ह्या गृहस्थानें जाणूनबुजून मुद्दाम अर्वाचीन केले आहेत. पैकीं कांहीं पाठ उदाहरणार्थ, नमूद करतों. जुन्या पाठा करितां राजवाड्यांनीं संपादिलेली प्रत घेतली आहे व अर्वाचीन पाठाकरितां कुंट्यांची प्रत घेतली आहे व ह्या दोहोंतील पाठांशीं शेवगांव येथील प्रस्तुत प्रतींतील पाठ तोलून दाखविले आहेत.

ओंवी	राजवाडेज्ञानेश्वरी	शेगावीप्रत	आधुनिक कुंटे साक्रे
१	एया }	या	या
,,	यया }		
,,	दोहों	दोहि	दोहिं
२	जेथ	जेथें	जेथ
,,	शांताचेया	शांताचिया	शांताचिया
,,	पाहुणोरा	पाहुणरा	पाहुणेरा
३	वऱ्हाडियां हि	हि नाहीं गाळली आहे.	हि
,,	सुखासनीं	सोकासनि	सुखासनीं
४	शांताद्भुत	शंतअद्भुत	शांताद्भुत
,,	घेयावें	घयावें	घ्यावें
२३	रानिंचेयां	रानींचेयां	रानींचिया
३५	तेयांतें	तयांतें	तयांतें
४१	तेयातें (चरण ३)	तेया	तयातें
४६	जेया	जया	जया
७५	उकलतेयां	उकलतया	उकलूनियां

७६	आड होती	आई होती	आडहोती
८४	जलसेनाचिया	जळशेंनाचया	जळशयनाचिया
१११	किरू	कीर	कीर
११५	गाजौनि	गाजोनि	गाजोनि
१४६	जेया	जया	जया
,,	पहावेया	पहावया	पाहावया
,,	धात्रेया	धात्रया	धातया
१५४	येया	यया	यया
१६१	बोबांतां	बोलतबोलता	बोलत (सा)
१९३	वरिखाकालिं	वरुषाकाळि	वर्षाकाळीं (सा)
२०७	वेन्हीं	वेन्हि	वरी
२२२	शयानु	—-	शयालु
२३५	देशकु	दशकु (२४०)	दशकु (२३९ सा) दशक (कु)

एकंदर २७ उदाहरणें दिलीं आहेत, पैकीं दोन चार पाठां संबंधानें चार शब्द टीकेचे लिहितों.

(१) पहिल्या ओंवींत या व यया अशीं दोन रूपें प्रतकारानें दिलीं आहेत. जुनें रूप एया होतें. यया हि जुनें रूप आहे. एया हें एतत् पासून निघालें आहे व यया हें अदस् पासून निघालें आहे. संनिकृष्ट अर्थ दर्शवावयाचा असल्यामुळें एया हें रूप इष्ट व युक्त आहे. परंतु, प्रतकाराला एया, व यया यांतील भेद न कळल्या मुळें, त्यानें महंताच्या पोथींतील यया हा पाठ शुद्ध म्हणून घेतला आहे.

(२) तेया व जेया, हां रूपें महंताच्या पोथींत नव्हतीं: परंतु जेथें जेथें हीं रूपें मूळ जुन्या पोथींतून नकलेंत उतरलीं गेलीं तेथें तेथें तया व जया अशीं अर्वाचीन रूपें पिवडीनें एकार खोडून टाकून ठेविलीं आहेत. ही शुद्धि स्पष्ट दिसते.

(३) चौथ्या ओंवींत जुना पाठ घेयावें असा आहे. त्याचें शेगावी पोथींत घयावें असें शुद्धीकरण केलेलें आहे व ह्या घयावें ह्या मध्यकालीन रूपावरून कुंटे व साकरे यांच्या प्रतींत ध्यावें असें अगदीं अर्वाचीन रूप साधलेलें आहे. घ वरील मात्रा पिवडीनें खोडलेलीं नामी दिसते.

(४) १४६ ओवींत पहावेया असें जुनें रूप आहे. तें खोडून व एकारावर पिवडी लावून पहावया असें अर्वाचीन रूप केलें आहे. कुंट्यांच्या प्रतींत हें च रूप आहे.

(५) १६१ व्या ओंवींत जुनें रूप बोबांतां हें पौनःपुन्यवाचक धातुरूप आहे. तें न आवडून बोलतबोलता असें रूप पोनःपुन्याकरितां योजिलेलें आहे. त्याचें पुढें कुंट्यांच्या प्रतींत बोलत असें अगदीं अर्वाचीन विपरिणमन झालेलें आहे.

(६) १९३ ओंवींत जुने रूप वरिखा होतें त्याचें शेगावीं प्रतींत वरुखा झालें व कुंट्यांच्या प्रतींत शुद्ध संस्कृत वर्षा झालें.

(७) २२२ व्या ओंवीचा मूळ जुना पाठ होता त्यांत शयानु असा शब्द होता. कुंटे व साकरे प्रतींत त्या शब्दा ऐवजीं शयाळु असा शब्द घातलेला आहे. आतां सर्वांना माहीत च आहे कीं, शयानु व शयाळु या शब्दांच्या अर्थांत भेद आहे. शयानु हा शब्द शयान ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. शयान ह्मणजे निजणारा. आणि शयाळु ह्मणजे झोपाळू. प्रस्तुत प्रकरणीं झोपाळू हा अर्थ अयुक्त आहे. नुसता निजणारा, निजलेला असा अर्थ विवक्षित आहे

(८) २३५ व्या ओवींत मूळ पाठ देशकु असा लिहिलेला होता. तो खोडून गुरूच्या पोथींतील अर्वाचीन पाठ घेऊन द वरील मात्रा काढून दशकु असा बनविलेला आहे. देशक हा शब्द या असंस्कृतज्ञ गुरूला व शिष्यांना कळत नाहींसा झाला होता. दशक हा शब्द दहा या अर्थी या लोकांना माहीत होता; देशक या शब्दाचा अर्थ माहीत नव्हता. सबब दशक हा सहज समजण्या सारखा शब्द या बिचाऱ्यांनीं पसंत केला. देशक या शब्दाचा अर्थ सूर्य असा आहे. व तो च प्रस्तुत ओंवींत अत्यन्त समर्पक आहे.

असे रूपांचे अपभ्रंश व शब्दांचे अपभ्रंश आधुनिक ज्ञानेश्वरींत सहस्त्रावधि आहेत.

खं. चिं मेहेंदळे.

शिकंदर व हिंदुस्थान.

मॅकेडोनिआच्या इतिहासप्रसिद्ध शिकंदर बादशहानें इ. स. पू. ३२६ व्या वर्षी पंजाब प्रांतावर वायव्येकडून स्वारी केली. असें आपणास ग्रीक इतिहासकार सांगतात या प्रसंगाचा आपल्या देशांत ब्राह्मण, बौद्ध अथवा जैन ग्रंथांत मुळीच उल्लेख सांपडत नाहीं, तेव्हां आपणास ग्रीक लोकांनीं लिहिलेल्या वृत्तांतावर व त्यांनीं जतन केलेल्या पुराव्यावर सर्वस्वीं अवलंबून रहावें लागते.

शिकंदराच्या स्वाऱ्यांचा व जीवनक्रमाचा वृत्तांत तत्कालीन लेखकांनीं लिहून ठेवलेला होता. ह्याच्यापैकीं बहुतेक जण त्याच्या बरोबर स्वारींत फिरत असल्याकारणानें, त्यांनीं लिहिलेल्या गोष्टी त्यांच्या नजरेसमोर घडलेल्या होत्या. पण त्यानीं वर्णिलेला अव्वल प्रतीचा तत्कालिन पुरावा सध्यां अस्तित्वांत नाहीं. शिकंदराविषयींची आपली माहिती दुय्यम प्रतीची आहे. व ही माहिती ज्या पांच लेखकांच्या आधारें जमविलेली आहे, ते लेखक व त्यांचे वृत्तांत शिकंदरानंतर ३०० पासून ६०० वर्षांनंतर लिहिलेले आहेत. ह्या इतिहास साधनाविषयीं आपण हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, अस्तित्वांत असलेला पुरावा एकांगी व निकृष्ट प्रतिचा आहे, तत्कालिन नाहीं. आतां ही गोष्ट खरी आहे कीं, हा पुरावा तत्कालीन पुराव्यावरूनच लिहिलेला आहे, ह्मणून तो ठिकठिकाणीं विश्वसनीय आहे. पण तत्कालिन पुराव्यांत चुका, फुगवून लिहिलेली वर्णनें, व दंतकथा पुष्कळ होत्या असें स्ट्रॅबोच्या ह्मणण्यावरून खात्रिचें अनुमान निघते. तो तर त्या सर्वांना असत्यवादी, व ह्मणूनच अविश्वसनीय असें विशेषण देतो. आतां कालांतरानें आलेले लेखक व त्यांचे वृत्तांत, यांची विश्वसनीयता त्यांच्या चिकित्सक बुद्धिवर, ऐतिहासिक दृष्टीवर व सत्यशोधनावर अवलंबून राहील. शिकंदराच्या

तत्कालिन चरित्र लेखकांनीं त्याच्या सर्व स्वाऱ्यांत व युद्धांत भाग घेतला असल्या-कारणानें व ते त्याला पूज्य मानीत असल्यामुळें, त्यांचे वृत्तांत साहजिकच फुगवून लिहिलेले, व स्वशत्रु विषयीं थोड्या अधिक प्रमाणानें कलुषित झालेले आहेत. अशी मंडळी केव्हां केव्हां एखादा दुसरा अपजय मिळाला, किंवा एखादेवेळीं पिच्छेहाट झाली तरी त्या विषयीं लिहिणार नाहींत, हे मानवी स्वभावास अनुसरूनच आहे. तेथें निःपक्षपात बुद्धि व अविकारीदृष्टी सर्वत्र सापडणें शक्य नाहीं.

आणखी ही गोष्ट विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, सध्यांच्या प्रमाणें पूर्वीं सुद्धां युरोपीय पाश्चिमात्य लोक आशियातील पौर्वात्य लोकास कमीप्रतीचें, रानटी व गुलामगिरीस स्वभावतःच लायक, असें समजत असत, व आपली स्वतःची पायरी सर्वप्रकारें उच्च आहे, असें मानीत.(प्रो. जे. बी. बेरीचा ग्रीसचा इतिहास पान ७८५ पहा) तेव्हां त्या समजुतीमुळें त्यांच्यामध्यें उत्पन्न झालेलें दृष्टीदोष आपण विसरता कामा नये. वस्तुस्थितीचा विपर्यास करून, अथवा घडलेल्या गोष्टींचा पूर्ण विचार न करतां, आपल्या पूर्व दुराग्रहास अनुसरून काढलेले उद्गार आपणास ठिकठिकाणीं आढळतात. तरीपण त्यांनीं कांहीं आधारभूत माहिती आपल्या ग्रंथांत गोवलेली आढळते.

कांहीं इतिहासकारांच्या मतें शिकंदराची अशी प्रबळ इच्छा होती कीं, पौर्वात्त्य देशांत पाश्चात्यांचीं राज्यें व वसाहती स्थापून पाश्चात्य संस्कृती पसरावयाची व पौर्वात्य लोकांच्या आचारविचारांना नवें वळण द्यावयाचें. तेव्हां ही इच्छा सिद्धीस नेण्याकरितां, त्यानें त्याकाळीं माहित असलेले सर्व पौर्वात्य प्रदेश जिंकण्याचा निश्चय केला. पण पाश्चात्य संस्कृती पौर्वात्त्यास शिकविणें हा विचार खात्रीनें नंतरचा आहे. पाश्चात्त्यांच्या व पौर्वात्त्यांच्या परस्परसंबंधाचा आजपर्यंतच्या इतिहासांत पुढील परंपरा दिसून येते. प्रथम परदेशांत राज्य व वसाहत स्थापण्याची इच्छा व महत्वाकांक्षा व नंतर सोईस्कर वाटलेच तर स्वसंस्कृती पसरविण्याची इच्छा. शिकंदराचे हेतू अशाच आशयाचे होते असें दिसते. (Cf प्रो. बेरीचा ग्रीकचा इतिहास पानें ७८५ व ७८६) पुन्हा हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं ग्रीक व मॅकेडोनिअन लोकांत पुष्कळ भेद होता. ग्रीक लोक मॅकेडोनिअनलोकांना इतराप्रमाणें रानटी (barbarian) समजत, व त्यांचा पूर्णपणें द्वेष करीत. ग्रीक लोकांची संस्कृती ही मॅकेडोनियनलोकांची संस्कृती मुळीं च नव्हती. ते त्या संस्कृतीस अगदी पारखे होते. मॅकेडोनिअनलोक शूर, युद्धकलेंत पुढें गेलेले व एकीनें राहणारे असल्यामुळें, त्यांनीं ग्रीकांना पादाक्रांत केलें, व त्यांच्यावर आपली दहशत बसविली. शिकंदराचा बाप फिलीप यानें ग्रीकांचा परस्पर द्वेष, व अंतःकलह पाहून आपल्या कर्तृत्वानें मोठे साम्राज्य स्थापण्यास सुरवात केली, व पुढें तेंच कार्य त्याच्या मुलानें शेवटास नेलें.

इराणच्या साम्राज्याशी मॅकेडोनिअन व ग्रीक लोकांचे तंटे सुरू होते च. व पूर्वी इराणच्या राजानें युरोपांत येऊन जो धुमाकुळ माजविला होता, त्याबद्दलचा सूड घेण्याचे त्यांच्या मनांत घोळत होते. तेव्हां इराणावर स्वारी करण्याचे अगोदर, मागें

युरोपमध्यें शांतता असावी, ग्रीकलोकांच्या इराणविषयीं द्वेषास उत्तेजन देऊन, त्यांचा युद्धांत उपयोग करून घ्यावा; त्यांच्या संस्कृतीचे गोडवें गाऊन त्यांना आपल्या बाजूचे करून घ्यावें; आशियांमध्यें त्यांच्या संस्कृतीच्या प्रसारास मदत करून, त्यांच्या मध्यें आशियांत येण्यास व तेथें वसाहत करण्यास इच्छा उत्पन्न करावी, अशाप्रकारचे शिकंदराचें धोरण असावेसें दिसतें. शिकंदर हा जरी लहानपणापासून अरिस्टॉटल ह्या प्रसिद्ध तत्ववेत्त्याच्या शिक्षणाखालीं ग्रीक संस्कृतींत वाढला होता, व त्याला जरी होमरची आवड होती, तरी तो त्या संस्कृतीच्या प्रसारार्थ एवढा खटाटोप करणारा नव्हता. त्याच्या मूळ महत्वाकांक्षा भिन्न होत्या. ग्रीक संस्कृतीचा प्रसार हें त्याचें मुख्य ध्येय मुळींच नव्हतें. (Cf. Plutarch's lives in Everyman series Vol. II P. 466) कोणत्याही परदेशावर स्वारी करणाराचे मूळ हेतू उच्च दुसऱ्यास सुसंस्कृत करण्याचे नसतात; व जगज्जेत्याची पदवी धारण करणारांचे तर त्या प्रकारचे कधींहि नसतात. शिकंदरानें इराणमध्यें असतांना, विलाप करणाऱ्या व बंदींत ठेवलेल्या दारिअसच्या आईस व बायकोस असें सांगून पाठविलें कीं "that they need not fear any harm from Alexander who made war upon him (Darius) only for dominion" (Plutarch's lives Vol. II P. 480) आणखि एका प्रसंगीं त्यानें पुढीलप्रमाणें उद्गार काढले असें प्लुटार्क आपणांस सांगतो "To do unto Persia what Persia under Xerxes had essayed to do unto Macedonia and the rest of Hellas."

ह्यावरून असें दिसतें कीं एक तर त्याला पूर्वी दिलेल्या त्रासाबद्दल इराणचा सूड उगवावयाचा होता, व दुसरें तो स्वतः महत्वाकांक्षी, सत्ता व वैभवलोलुप असून, आपल्या इच्छा तडीस नेण्याइतकी त्याच्या अंगांत धमक, उत्साह, कर्तबगारी, व तेज होते. आपण पूर्वी कोणी झाला नाहीं असा सत्ताधिपती होऊन वैभवशिखरास पोंचावें, अशा आकांक्षेनें त्याच्या अंगात संचार केला. व ती पुरी करण्याकरतां ग्रीसचा व इतर युरोपीय देशाचा नेहमींचा त्या काळचा हाडवैरी जे इराणचें साम्राज्य-त्याला शासन करणें, त्याची पिच्छेहाट करणें, व त्याला सरतें शेवटीं आपल्या अंगच्या कर्तृत्वाच्या व युद्धकलेच्या जोरावर पादाक्रांत करणें, हा उद्देश त्यानें मनात धरला.

कोठें कोठें कांहीं इतिहासकार असें सुचवितात कीं, त्यानें जो हा इतके प्रदेश संकटें सोसून जिंकण्याचा खटाटोप केला, तो आशियाचा सर्व व्यापार आपल्या देखरेखेखालीं आपल्या हातून चालावा, ह्याकरतां केला. यूरोप व आशिया ह्यांचे दळणवळणाचे जुने व नवे मार्ग आपल्या सत्तेखालीं असावेत, व सर्व व्यापाराचा फायदा आपल्या लोकांस व्हावा, हा त्याचा ह्या मोहिमांत मुख्य उद्देश होता. (Cf. प्रो. जे. बी. बेरी ग्री. इ. पान ८०९) पण येथें असें ह्मणणें भाग पडतें कीं, वरील प्रकारची वस्तुस्थिती असणें शक्य नाहीं. हा व्यापार-

विषयक विचार नंतरचा आहे. दळणवळणाचे हमरस्ते जेव्हां हातीं आले, तेव्हां व्यापाराचा ओघ आपल्या देशास कसा फायदेशीर होईल, त्याविषयींचे विचार सुचले, व त्याच्या बंदोबस्ताचे मार्ग व उपाय योजण्यांत आले. पहिल्या प्रथम शिकंदराचे डोक्यांत व्यापार वाढविणें अथवा हस्तगत करणें हें मुळींच नव्हते, व त्याची पौर्वात्य मोहिम त्या कारणाकरतां होती, असें म्हणण्यास सबळ पुरावा दिसत नाहीं. आपल्यामध्यें कांहीं दैविक शक्ति आहे, व आपण तिच्यायोगानें जगज्जेता व्हावें अशी त्याची समजूत व इच्छा होती. अशा व्यक्तीस सतत यश मिळत गेल्यास, आपल्या महत्वाकांक्षेपासून व ध्येयापासून सहजासहजीं कधिही परावृत होत नाहींत. जोंपर्यंत स्वसामर्थ्यांत व स्वकर्तृत्वांत त्यांचा दृढविश्वास आहे तोंपर्यंत ते माघार घेत नाहींत असें दिसतें. एखादा पराजयच किंवा एखादी पिच्छेहाटच त्यांचा आत्मविश्वास शिथील करूं शकेल. नाहींतर आपली इच्छा पूर्ण केल्यावांचून रहाणें त्यांना बहुधा शक्य नाहीं.

इराणचें साम्राज्य शिकंदरास सहज मिळण्याचें कारण, तें एकवटलेलें नव्हतें. त्याच्यामध्यें अनेक परलोकांचीं राज्यें मोडत असत. तीं एकमेकांस दृढबंधनानें बांधलेलीं नव्हती. तेथें राज्य करणारा त्यावेळचा बादशहा दुर्बळ व मवाळ होता. त्याच्या अंगीं कतृत्वशक्ति नव्हती. राज्यामध्यें बंडे व असंतोष माजला होता. निरनिराळया प्रांताचे अधिपती राजद्रोही बनत असत. आशियामायनरांतील ग्रीक वसाहती तर शिकंदर येण्याची वाट उत्सुकतेनें पाहात होत्या. देशांत पैसा, मनुष्यें, व इतर सामुग्री जरी मुबलक होती, तरी एखादा, शूर, कर्तृक व धोरणी नेता नसल्यामुळें, इराणच्या साम्राज्य देहांत प्राण नसल्याप्रमाणें झालें होते. उलट, शिकंदराची बाजू अनेक तऱ्हेनें बळकट होती. त्या काळामध्यें मॅकेडोनिअनलोक युद्धकलेंत पुढें गेलेलें होते. त्यांची सैन्याची व लढाईत व्यूहरचण्याची तऱ्हा, अधिक उपयुक्त होती. त्यांना शिकंदरासारखा धाडसी, शूर, युद्धकलाविशारद, धोरणी व मुत्सद्दी सेनानी मिळाला होता. त्या काळांत युद्धकलेंत त्याचा हात धरणारा कोणी नव्हता. त्याचें क्षात्रतेज, त्याला मिळालेलें ग्रीक व थेसालिअनलोकांचें सहाय्य, त्यांच्या मदतीनें त्यानें आपल्या विजिगीषेला प्रारंभ केला. तो पादाक्रांत केलेल्या लोकांच्या धार्मिक कल्पनांचा मान राखित असें. इराणच्या असहिष्णुतेच्या त्रासाला कंटाळलेल्या लोकांनीं त्याचें स्वागत केलें, व त्याला आपला उद्धारक समजूं लागलें. त्यानें आपल्या सैनिकांना आपल्या कह्यांत पूर्णपणें ठेवले होते. त्याच्या धाकामुळें ते वाटेल तो अनाचार करूं शकत नसत. तो स्वतः आपल्या शत्रूस, शरण आला असतां उदारतेनें वागवित असे. स्वतःच्या लोकांच्या गुन्ह्याबद्दल त्यांना तो शिक्षा लावी. व यामुळें च जितलोकांचा त्याच्या विषयीचा द्वेष कमी होई. कांहीं ठिकाणीं त्यानें क्रौर्य दाखविलें व कांहीं ठिकाणीं विश्वासघात हि केला पण एकंदरींत त्याचें वर्तन त्याच्या नांवाला बरेच साजेसें होतें. तेव्हां इराणच्या अकेमेनीड घराण्याचा मोड होण्यास व विजयश्री शिकंदराकडे जाण्यास फारसा काळ लागला नाहीं.

शिकंदराची आकांक्षा जगज्जेत्याच्या व

पृथ्वीपतीच्या पदाला पोंचण्याची होती असें मागें ह्मटलें च आहे. व इराणच्या अवाढव्य साम्राज्याशीं झगडतांना त्याला जे सतत जय सहज मिळत गेले, त्यामुळें तर त्याची आकांक्षा—जरी यदाकदाचित् प्रथम संकुचित असली तरी—उत्तरोत्तर वाढत वाढत गेली. नुसता इराण व त्याचे सभोंवतालचे भाग न जिंकतां, त्या वेळेस जेवढा प्रदेश भूगोलज्ञांना माहित होता, तेवढा काबिज करावा असें त्यास वाटूं लागलें. कारण गंगेच्या मुखापर्यंतचे देश जिंकले ह्मणजे निदान पृथ्वीची पूर्वेकडील समुद्रसीमा लागेल, अशी त्याची समजूत होती. (Cf. प्रो. बेरी ग्री. इ. पान ८०९; अरिअन व जस्टिन (पान ३२१ + कुर्टीअस २२५) त्याच्या ह्या महत्वाकांक्षेस अधिक प्रज्वलीत होण्यास मुळाशीं आणखि एक सबळ कारण होतें. ग्रीक लोकांत पुराण कालापासून अशा दंतकथा प्रचलित होत्या कीं डायोनिसस हेराक्लेस आणि सेमिरामिस ह्या वीरानीं हिंदुस्थानांत येऊन अनेक अद्भुत कृत्यें केलीं. तेंव्हा त्यांच्याहीपेक्षां मोठें कृत्य ह्मणजे हिंदुस्थान देश काबिज करून, आपल्या कृत्यानें व ऐश्वर्यानें आपण जगाचे डोळे दिपवावें, व सर्वांत श्रेष्ठ पद प्राप्त करून घ्यावें अशी शिकंदरास फार उत्कंठा लागली. (Cf. in Mc Crindle's Ancient India, its Invasion by Alexander the Great; Justin P. 322; Curtins P. 226, 235; and V. A. Smith Hist. Sec. Ed. P. 45.)

हिंदुस्थानचा व्यापार आपण चालवावा, व त्याचा फायदा आपल्या लोकांस व्हावा, हा विचार त्याच्या मनांत पुढें आला. व जर यदाकदाचित त्या व्यापाराचें महत्व त्याला पूर्वीच कळलें असलें, तर त्या गोष्टीनें त्यास हिंदुस्थानांत येण्यास अधिक प्रोत्साहन दिलें. तो स्वतः संपत्तीच्या अथवा लुटीच्या लालसेनें मुळीच प्रेरित झाला नव्हता. हिंदुस्थान ह्मणजे संपत्तीचें माहेरघर ही जी पाश्चात्यांची पूर्वापार चालत आलेली समजूत,— व ती त्या वेळेस जरी वस्तुस्थितीदर्शक होती तरी–त्या समजुतीमुळें त्याच्या राज्य व वैभवतृष्णेला अधिक जोर आला असें मात्र नाहीं. त्याचे शिपाई सैनिक हे धनतृष्णेनें प्रेरित होऊन त्याजबरोबर आले होते. हिमालयाचे उल्लंघन करून, सृष्टीनिर्मीत अडचणी सोसून हिंद भूपती होण्याच्या आकांक्षेला बळीपडून, त्या छंदी सेनानीनें हिंदुस्थानच्या शांततेवर नाहक आघात केला. ठिकठिकाणीं देशस्वातंत्र्यरक्षणार्थ नेटानें सामना देणाऱ्या हिंदी लोकांचा त्यानें रागाच्याभरांत भयंकर संहार केला. ही कुटिल व क्रूर कृत्यें त्यानें आपली राज्यतृष्णा शमन करण्याकरतां केली. त्यावेळची हिंदुस्थानची स्थिति विस्कळीत झालेली होती. सर्व देशावर एक शास्ता नव्हता. वायव्य सरहद्दीवर सध्यांप्रमाणें तेथील दऱ्याखोऱ्यांत व पर्वतावर भिन्न भिन्न लोकांची वस्ती होती. हे लोक शूर, धाडसी, व धष्टपुष्ट असत. पण त्यांच्या मध्यें एकी नसल्यामुळें, तें तुटकपणानें रहात. त्यांना युद्धकलेचें विशेष ज्ञान नव्हते. त्यांच्यामध्यें व्यूहरचना, व सेनेच्या हालचालीचे डावपेच, यांची

फारच अल्प माहिती होती. त्यांचीं शस्त्रास्त्रें पुरातन तऱ्हेची असत. ह्या कारणामुळें शिकंदराच्या क्षात्रकले पुढें त्यांचा टिकाव लागला नाहीं. शिकंदराची चपलता, धाडस, शौर्य व अनुभव, आणि त्याच्या सेनेचीं शस्त्रास्त्रें, शिस्त, व डावपेंच, ह्या सर्व गोष्टी त्याच्या जयास कारण झाल्या. खुद्द हिंदुस्थान देशांत एकछत्री राज्य नव्हतें. अनेक राज्यें, भिन्न भिन्न राज्यपद्धतीनें चाललेलीं, त्याकाळीं जिकडें तिकडें पसरलेलीं होतीं. कांहीं फार लहान तर कांहीं फार मोठीं व अफाट अशीं होतीं. जें तें राज्य, व जें तें लोक आपल्या प्रदेशापुरता विचार करीत असत. परचक्राला एकजुटीनें सर्वांनीं मिळून तोंड द्यावें, व आपल्या देशाची अब्रू व स्वातंत्र्य हीं कायम राखावीत, अशी व्यापक भावना त्यांच्यात खास नव्हती तरी पण या लोकांत क्षात्रतेज पूर्णपणें वसत होतें. (Cf. Mc Crindle's Ancient India, its Invasion by Alex-ander the Great. Introduction P. 4.). युद्धांत पळ काढणाऱ्यांचा व देशद्रोह्यांची संख्या फारच कमी. नुसता शिपाईगिरीचा धंदा करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकांत सुद्धां स्वदेशाभिमान जागृत असे. एका प्रसंगीं तर शिकंदराच्या तैनातींत न शिरतां ह्या पेषाचे लोक स्वदेशासाठीं लढत लढत मेले. (Cf. Plutarch's lives P. 516 & V. A. Smith. Early Hist. of India, P. 51) शिकंदरास सामना दिल्यावाचून बहुतेकांनीं माघार घेतली नाहीं. नुसत्या तक्षशिलेच्या राजानें—त्याचें पुरू राजाशीं वैर असल्यामुळें—जो स्वजनद्रोह दाखविला अथवा कोता स्वार्थ साधला, तो साधारणपणें अपवादकारक होता.

सिंधु व झेलम ह्या नद्यामध्यें त्या वेळीं आंभी राजाचें राज्य होतें. तो पहिल्या पासूनच शिकंदराच्या बाजूस मिळाला होता. झेलम व चिनाब ह्या नद्यामध्यें पुरूचें राज्य होतें. त्यानें मात्र आपली व आपल्या देशाची अब्रू व स्वातंत्र्य कायम राखली. अभिसाराचें राज्य सिंधु व चिनाब ह्या नद्यामध्यें हिमालयाच्या बाजूला काश्मीरला लागून हाते. त्या राजानें तटस्थवृत्ती धारण करून कोणची बाजू जिंकते हें पहात राहिला. सिंधु नदीच्या पश्चिम काठीं जीं कांहीं लहान संस्थानें होती, तीं शिकंदरास मिळालीं. तेव्हां हीं संस्थानें व आंभीचें राज्य खेरिज करून, बाकीच्यांशी शिकंदरास झगडावें लागलें; व त्याच्या प्रत्ययास आलें कीं, सर्व आशियांत हिंदुस्थानातले लोक अधिक शूर आहेत. त्यांचे कडे शिकंदराच्या तोडीचा सेनापती, व देशांत एकी नसल्यामुळें त्यांना रणांगणांत तात्पुरता कां होईना पण ह्मणण्या सारखा जय प्राप्त झाला नाहीं. चपल घोडे स्वारांचें महत्व व उपयोग, जलद हालचालीचा फायदा, शत्रूंच्या डावपेंचाची माहिती हिंदी आर्यांना कमी होती. व्यूह रचणें, फोडणें, व पुन्हा रचणें वगैरे गोष्टी त्यांच्याकडे चपलेतेनें होत नसत. शस्त्रास्त्रांत व शिस्तित त्यांची श्रेष्ठता नव्हती. ते शौर्यांत, मनुष्य बलांत, व तुटक रितीनें देशरक्षणांत कमी नव्हते. त्यांनीं जर सर्व देशाची संघशक्ती एकव-

टली असती तर, शिकंदराच्या क्षुद्र सेनेस आपल्या मनुष्यबलानें चिरडून टाकलें असते. पण तो मान पुढें थोड्याच वर्षांनीं चंद्रगुप्तास मिळाला. हें देशाचें दुर्दैव समजावयाचे कीं, तो शिकंदराच्या वेळेस राज्यरहित होता.

शिकंदर हा १,२०,००० पायदळ, १५००० घोडेस्वार एवढ्या प्रचंड सैन्यासह हिंदुस्थानांत शिरला. (Cf. Plutarch's lives, Vol. II P. 522). ह्या सैन्यांत जवळ जवळ निम्मे अधिक आशियांतील लढवय्ये लोक होते. शिवाय, हिंदुस्थानांत आल्यावर सिंधुनदीपर्यंत त्याला विशेष त्रास झाला नाहीं. सिंधुनदी उतरल्यावर तर, झेलमनदीपर्यंत आंभीराजानें त्याला सर्व प्रकारें मदत केली, व आपलें सैन्य सुद्धा दिलें. त्यास पहिला व सर्वांत मोठा प्रतिबंध पुरू राजानें केला. व पुढें जें युद्ध झालें, त्यामध्यें हिंदी आर्यांचें शौर्य शिकंदराच्या निदर्शनास स्पष्टपणें आलें. पुरूचें सैन्य ३०,००० पेक्षां थोडेसें कमी किंवा थोडेसें जास्ती होतें. शिकंदराच्या जवळ त्याच्या चौपट पांचपट होते. तेंव्हा एका लहान प्रदेशाचा राजा—पुरू—युद्धांत हरला, याचें विशेष नवल न वाटता, त्यानें जें शौर्य, व धमक दाखविली, त्याचें आश्चर्य वाटतें. त्यानें अभिमानी शिकंदरास आपल्या शौर्यानें व क्षात्रतेजानें खुष केलें. शिकंदराच्या सैन्यास मात्र वचक व दहशत बसली, व त्याचें मानसिक धैर्य हरण झालें. तें सैन्य जरी जय पावलें तरी त्याला तो जय अपजयासारखा भासला. तें पुढें जाण्यास कचरूं लागलें. तें बिआस पर्यंत गेलें याचें कारण तेथपावेतों फारच लहान लहान संस्थानें होतीं. पण ती नदी ओलांडून जाण्यास त्या सैन्यानें साफ नाकारलें. " So far, they said, the Gods had helped them, but who could tell how much longer they would be kind." (Plutarch's lives, Vol. II Alexander). दुसऱ्या एकें ठिकाणीं शिकंदराच्या पत्राधारें प्लुटार्क ह्मणतो, " But the last combat with Poros took off the edge of the Macedonian's courage, and stanged their further progress into India For having found it hard enough to defeat an enemy who brought but 20,000 foot, and 2000 horse into the field they thought they had reason to oppose Alexander's design of leading them on to pass the Ganges" etc. (Plutareh's lives, Vol. II P. 518 , Cf. also V. A. Smith Early Hist. of India see Ed. P. 109). तेव्हां हें सहज स्पष्ट दिसून येतें कीं पुरूनें केलेली लढाई फार महत्वाची झाली. त्याचा जरी पराजय झाला तरी, त्या पराजयांतच त्यानें मॅकेडोनिअन लोकांना जिंकलें; व आपल्यापेक्षां अनेक पटीनीं मोठ्या सेनेस आपल्या अल्प सेनेच्या शौर्यानें नुसते चकितच करून सोडले नाहीं, तर त्यांच्या मनांत पूर्णपणें धास्ति बसविली,

व त्यांच्या वाढत्या आकांक्षेस व धाडसास आळा घातला. (Cf. Mc Crindle's Alexander P. P. 4 & 346). या गोष्टीचा शिकंदरावर बराच परिणाम घडला, ह्मणूनच तो परतला. नाहींतर तो कधींहि परत फिरणारा मनुष्य नव्हता. स्वबांधवावर जरी तो प्रथम रागावला, तरी एकदोन दिवसांतच त्यांचें ह्मणणें त्यास व्यवहार्य वाटलें व त्यानें तें कबूल केलें. शिकंदराला जर गंगेकडील राज्यें काबिज करण्याची आपली इच्छा पूर्ण करणें शक्य दिसलें असतें, तर त्यानें थोड्याशा स्वबांधव शिपायांचें आग्रहाचें ह्मणणें एकाबाजूस सारून, व त्यांना तेथें च ठेऊन, इतर सैन्यासह व आंभी व पुरू यांच्या सहाय्यानें, आपला हट्ट पुरा केला असता, व त्याला तो पुरा करता आला असता. (Cf. the speech of Alexander acc. to curtins in Mc Crindle's Ancient India, its invasion by Alexander the Great P. 226). त्यानें इराणांत परत गेल्यावर दाखविलेच आहे कीं, तो स्वकीयांचे फाजील हट्ट व लाड चालून देणारा नव्हता. ते त्या प्रसंगीं त्याचें करणें मान्य करीनात ह्मणून त्यानें सर्वांना बडतर्फ केले होते. तेव्हां त्याला आपल्या भावी अपजयाचीं चिन्हें दिसूं लागलीं, ह्मणून त्यानें आपला हात आवरता घेतला, व आपल्या वाढत्या महत्वाकांक्षेस बळी पडला नाहीं. त्याच्या सैनिकांचें धैर्य पार गेलें होतें, याबद्दल तर मुळीच शंका नाहीं. "Here (the right bank of Beas) his further progress towards the Ganges was arrested by his own soldiers. They had had heard of a formidable Eastern power which was preparing to bar their progress." (V. A. Smith Early Hist. of India P.) ही तयारी मगधाचा नंदराजा Xandrammes or Angrammes यानें चालविली होती, असें एका 'भगल' नांवाच्या राजानें व पुरूनें शिकंदरास सांगितलें होतें. ह्या राजाजवळ २०,००० घोडेस्वार, २,००,००० पायदळ, २००० रथ, व ४००० हत्ती होते. (V. A. Smith's Early Hist. of India, P. 36; Curtins P. 221-222 in Mc Crindle's Ancient India above mentioned; also Cf. Plutarch's lives Vol. P. 518). बिंबिसार व अजातशत्रु या मगधराजांच्या वेळेपासून मगध देशाची सत्ता व सैनिक बळ हीं वाढलीं होतीं व नंद राजानीं ती सत्ता व सैनिकबळ कायम ठेवलें होतें.

हिंदुस्थानची मोहिम इराणच्या मोहिमे प्रमाणें सोपी नसून, जिकडे तिकडे त्याला जोरानें प्रतिरोध होत आहे, असें शिकंदराच्या दृष्टोत्पत्तीस तेव्हां च आले असेल. इराणांत त्यानें दारिअसच्या सैन्याचा मोड केल्याबरोबर, दारिअसचें सर्व साम्राज्य त्याच्या हातीं आलें, व त्याच्या मरणानंतर त्याच्या अधिकाऱ्याकडे तें राहिलें. पण हिंदुस्थानांत मात्र चोहोंकडे त्याला सर्व लोकच आपल्या विरुद्ध आहेत

असें दिसलें, व तेथील लोकांमध्यें क्षात्रबळ पुष्कळ आहे, हें पुरूशी लढतांना त्याच्या चांगलेच निदर्शनास आलें. पंजाब व सिंध प्रांतांत जी कांहीं अवशेष सत्ता राहिली होती, ती त्याच्या मरणानंतर लागलीच नष्ट झाली. व जेव्हां पुढें सेलेऊकसनें हिंदुस्थान जिंकण्याचा पुन्हां प्रयत्न केला, तेव्हां तो पराभव पावला व चंद्रगुप्ताला आपली मुलगी व अफगाणीस्थान देश देऊन तह करून घेतला. (इ. स. पु. ३०५)

तेव्हां "Within reach of the world's end, and not to reach it–their was the disappointment which befel Alexander at the Hyphases" असें जें प्रो. बेरी आपल्या ग्रीसच्या इतिहासांत (पान ८०९) ह्मणतो, तें रास्त दिसते. (also cf. Alexander's speech as reported by Curtins P. P. 225-226 Mc Crindle's Anciet India above mentioned.)

पुढें जाणें व्यर्थ आहे अशी जेव्हां शिकंदराची पक्की खात्री झाली तेव्हांच तो परतला. "To retreat now was plainly to confess himself vanquished." (Plt. Lives Vol. II 518) असें जरी त्याला वाटत होतें, तरी तें च करणें त्याला व्यवहार्य व हितकारक वाटलें. "I shall find men that will follow me though I be deserted by you. The scythians and Bactrians once our foemen but now our soldiers, there will still be with me", (Curtins P. 226 in Mc Crindle) असें ह्मणणारा शिकंदर एक दोन दिवसांतच मागें हटण्यास कबूल झाला.

त्याला जर आपलें विजिगीषेचे हेतू सफल होणें शक्य दिसलें असतें तर, बियाबला तो परत जातांना, त्याला जी यूरोपांतून ३०,००० पायदळाची ६००० घोडेस्वाराची, व २५००० चिलखताची कुमक येऊन पोंचली होती ती, (Curtins 230, Disdorvs 284 in Mc Crindle) व जवळ असलेल्या सैन्यातले आशियांतील व हिंदी शिपाई, यासह त्यानें गंगेकांठच्या मुलखावर स्वारी करण्यास कमी केलें नसतें. तेव्हां तो लढाई न करतां जो परतला, तो आपला पराभव कबूल करून परतला असें ह्मणणे निर्विवाद दिसतें.

हिंदुस्थानांतून शिकंदराच्या परतण्याला पराजयरूपी पिच्छेहाट हें च नांव शोभतें. त्याला पुढें येतांना, व मागें हटतांना, ह्या देशांत सतत लढावे लागलें. त्यानें आपला पाय हिंदुस्थानांतून काढल्यावर, त्याच्या सत्तेचा, नांवाचा, व संस्कृतीचा मागमूस ह्या देशांत मुळीच राहिला नाहीं. शिकंदराची मोहिम ह्मणजे हिंदुस्थानची एक निष्फळ आगळीक होती, व त्या मोहिमेंत त्याचा हेतु सफल न होतां, त्याचा पराजय च झाला. ज्या अनेक बुभुक्षित व सत्ताकांक्षी लोकांनीं आपल्या नीच मनोवृत्तीस अनुसरून हिंदुस्थानच्या शांततेत बिघाड आणण्याचा प्रयत्न केला, त्या पैकीं च शिकंदर व त्याचे अनुयायी होत. पण त्यांच्या ह्या कुटिल आकांक्षेस मुळीच यश आलें नाहीं. एखाद्या पेंढारी लुटारु प्रमाणें तो आला व गेला. त्याच्या स्वारीचा हिंदुस्थानावर तिळमात्र

स्थायिक परिणाम घडला नाहीं. या देशा-वर ज्या अनेक उत्तरेकडील लुटारूंच्या टोळधाडी आल्या, त्या पैकींच ही एक होय. शिकंदराची गणना महंमूद, तैमूरलंग, नादिरशहा यांच्या मालिकेंत हिंदुस्थानच्या इतिहासकारास करावयास पाहिजे. त्यांच्या इतकीच क्रूरता त्यानें अनेक प्रसंगीं दर्शविली, पण त्यामुळें लोकावर वचक कांहींच बसला नाहीं. राज्यसंपादन व राज्य-संघटनकलेंत त्याच्या पूर्वी 'सिरस'(cyrus) व डारिअस हे उच्चप्रतीचे, राजकार्यधुरंधर इराणचे राजे होऊन गेले. ते क्षात्रविद्येंतसुद्धां शिकंदरास मागें टाकणारे होते. आपल्या देशांत इतिहासप्रसिद्ध चंद्रगुप्त त्याच शतकांत उदयास आला. तोहि शिकंदरापेक्षां अनेक कृत्यांत श्रेष्ठ होता. त्यानें सर्व आर्यावर्त पादाक्रांत करून, एकछत्री राज्य स्थापन केलें व अनेक चिरस्मरणीय अशा व्यवस्थेशीर संस्था स्थापून, राज्यकारभार उत्तम प्रकारें चालविला. तेव्हां हिंदुस्थानच्या एकंदर इतिहासांत शिकंदराच्या स्वारीस मुळींच महत्व नाहीं, असें ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें. (Cf. V. A. Smith Early Hist. of India P. P. 224-5, 110, also Mc Crindle's Ancient India, its Invasion by Alexander the Great P- 5)

श्रीधर व्यंकटेश पुणतांबेकर.

मत्स्येंद्र आणि गोरक्ष यांचा एक उल्लेख.

श्रीमत् विद्यारण्यस्वामी, जे माधवाचार्य या नांवानें ही प्रसिद्ध आहेत, त्यांनीं शंकरदिग्विजय या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे, हें सर्वांना माहितच आहे. त्यांत मंडनमिश्राची स्त्री शारदा हिनें विचारलेल्या शृंगारविषयक प्रश्नांचीं उत्तरें देण्याकरितां अमरु राजाच्या मृतशरीरामध्यें प्रवेश करण्याचा आपला विचार शंकराचार्यांनीं जेव्हां आपला शिष्य पद्मपादाचार्य यास सांगितला, तेव्हां त्या शिष्याला हें आपल्या गुरूचें करणें योग्य न वाटून त्यानें त्याविषयीं जे भाषण केलें तें पुढील श्लोकांमध्यें दिलेलें आहे.

इत्यूचिवांसं यतितल्लजं तं
सनन्दनः प्राह ससान्त्वमेनम् ।
सर्वज्ञ नैवाविदितं तवास्ति
तथापि भक्तिर्मुखरं तनोति ॥ ७९ ॥

मत्स्येन्द्रनामा हि पुरा महात्मा
गोरक्षमादिश्य निजाङ्गगुप्त्यै ।
नृपस्य कस्यापि तनुं परासोः
प्रविश्य तत्पत्तनमाससाद ॥ ८० ॥
भद्रासनाध्यासिनि योगिवर्ये
भद्राण्यनिद्राण्य भवन्प्रजानाम् ।
ववर्ष कालेषु बलाहकोऽपि
सस्यानि चाऽऽशास्य फलान्यभूवन् ॥८१
विज्ञाय विज्ञाः सचिवा नृपस्य
काये प्रविष्टं कमपीह दिव्यम् ।
समादिशन्त्राजसरोरुहाक्षीः
सर्वात्मना तस्य वशीक्रियायै ॥ ८२ ॥
संगीतलास्याभिनयादिकेषु
संसक्तचेता ललितेषु तासाम् ।
स एष विस्मृत्य मुनिः समाधिं
सर्वात्मना प्राकृतवद्बभूव ॥ ८३ ॥
गोरक्ष एषोऽथ गुरोः प्रवृत्तिं

विज्ञाय रक्षन्बहुधाऽस्य देहम् ।
निशान्तकान्तानटनोपदेष्टा
नितान्तमस्या भवदन्तरङ्गः ॥ ८४ ॥
तत्रैकदा तत्त्वनिबोधनेन
निवृत्तरागं निजदेशिकं सः ॥
योगानुपूर्वीमुपदिश्य निन्ये
यथापुरं प्राक्तनमेव देहं ॥ ८५ ॥

आपल्या शरीराचें संरक्षण करण्याविषयीची आपला शिष्य गोरक्षनाथ याम आज्ञा करून मत्स्येंद्रनाथ हे अशाच कोणा एका मृतराजाचे शरीरामध्यें प्रवेश करिते झाले. आणि पुढें तेथील सुखोपभोगांमध्यें ते इतके निमग्न झाले कीं, गोरक्षनाथानें मोठ्या कष्टानें राजमंदिरांत आपला प्रवेश करवून घेऊन आणि पूर्वीची आठवण देऊन त्यांना पूर्व देहावर आणलें. अशी पूर्वी गोष्ट झालेली आहे, ह्मणून आपण ह्या कामांत पडूं नये, असें पद्मपादाचार्यांनीं आपल्या गुरूला सुचविल्याचा कथाभाग या वर दिलेल्या श्लोकांमध्यें आहे.

याठिकाणीं माधवाचार्यांच्या शंकरदिग्विजयामध्यें मत्सेंद्रनाथ आणि गोरक्ष यांचा जो उल्लेख आलेला आहे त्यावरून त्यांच्या कालासंबंधानें आपल्याला कांहीं निश्चय करतां येईल किंवा कसें, याबद्दल आपण विचार करूं.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या परंपरेमध्यें मत्स्येंद्रनाथाचें नांव येतें. तेव्हां ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वी पुष्कळ वर्षे ते होऊन गेलेले असले पाहिजेत, हें उघड आहे. तेव्हां चवदाव्या शतकांत होऊन गेलेल्या माधवाचार्यांनीं मत्स्येंद्रनाथाचा उल्लेख केला, या गोष्टीवरून मत्स्येंद्रनाथाच्या कालनिर्णयाच्या प्रश्नावर कांहींच जास्त प्रकाश पडत नाहीं, हें खरें आहे. तथापि "मत्स्येंद्र नामा हि पुरा महात्मा" या श्लोकांतील पदयोजनेवरून कांहीं जास्त अर्थ काढतां येणार नाहींच, असें नाहीं. पद्मपादाचार्य शंकराचार्यांना सांगत आहेत कीं, "तुमच्या पूर्वी (पुरा) मत्स्येंद्रनाथ या नांवाचे कोणी एक योगी होऊन गेले इत्यादि." येथें माधवाचार्यांनीं जो 'पुरा' हा शब्द घातलेला आहे तो मत्स्येंद्रनाथ आपल्या स्वतःच्या आधीं होऊन गेले याअर्थी घातलेला नसून ते शंकराचार्यांच्याही आधीं होऊन गेलेले होते, अशा अर्थीच त्यांनीं तो शब्द घातलेला असला पाहिजे, असें स्पष्ट दिसत आहे. जर मत्स्येंद्रनाथ हे शंकराचार्यांचे आधीं होऊन गेलेले नसते, तर माधवाचार्यांच्या सारख्या चिकित्सक बुद्धीच्या ग्रंथकारानें 'मत्स्येंद्रनामाहि पुरा महात्मा' इत्यादि शब्द पद्मपादाचार्यांच्या तोंडांत कधींही घातले नसते. शंकराचार्यांच्या पाठीमागून मत्स्येंद्रनाथ (माधवाचार्यांच्या माहितीप्रमाणें) झालेले असते, तर माधवाचार्यांच्या हातून "मत्स्येंद्रनामाहि पुरा महात्मा" असा चरण लिहिण्याची ही कालविपर्याची चूक होणें शक्य नव्हतें. परंतु त्यांच्यासारख्या काटेतोल लेखकानें ज्या अर्थी असा चरण घातला आहे, त्या अर्थी मत्स्येंद्रनाथ हे शंकराचार्यांच्या पूर्वी ह्मणजे सुमारें ७ व्या ८ व्या शतकाचे पूर्वी होऊन गेलेले असावे, असें दिसतें.

'मत्स्येंद्रनामाहि पुरा महात्मा' या श्लोकावर जी टीका आहे ती येणें प्रमाणें:-

एवं पुरावृत्तं वृत्तान्तं श्रावयितुमभिमुखी कृत्य तं श्रावयति । हि प्रसिद्धं पुर

मत्स्येंद्रनामा महात्मा स्वशरीररक्षणाय गोरक्षसंज्ञं शिष्यमाज्ञाप्य कस्यचिन्मृतकस्य राज्ञः शरीरं प्रविश्य तस्य नगरं प्राप्तवान् ॥

यावरून या टीकाकाराच्या माहितीप्रमाणेंही हा मत्स्येंद्रनाथांचा वृत्तांत शंकराचार्यांच्या वेळेच्या पूर्वी होऊन गेलेला असला पाहिजे, असें दिसतें. तसें नसतें, तर ही विद्यारण्यांची कालविपर्ययाची चूक आहे, असें त्या टीकाकारानें लिहिलें असतें. परंतु तो तसे कांहींएक न लिहितां उलट ' पुरावृत्तं वृत्तांतं ' इत्यादि लिहितो. यावरून ही मत्स्येंद्र हे शंकराचार्यांच्या पूर्वी झालेले असावेत, असें दिसतें.

शंकराचार्यांच्या चरित्राचा दुसरा एक ' शंकरविजय ' या नांवाचा ग्रंथ शंकराचार्यांचे शिष्य आनंदगिरी यांनीं लिहिलेला आहे. परंतु प्रकृतस्थळीं त्या चरित्रांत मत्स्येंद्रनाथाच्या दृष्टांताचा उल्लेख केलेला नाहीं. तेथेंही तो उल्लेख असता, तर वरील अनुमानाला जास्त बळकटी आली असती, हें खरें आहे. परंतु आनंदगिरीनें तो दृष्टांत दिला नाहीं, म्हणून माधवाचार्यांच्या माहितींतील सत्यता कांहीं कमी होते, असें मुळींच नाहीं.

आतां मत्स्येन्द्रनाथ हे शंकराचार्यांच्या पूर्वी होऊन गेले असें मानलें असतां मत्स्येंद्रनाथ आणि ज्ञानेश्वर महाराज ह्यांच्यामध्यें निदान ४।५ शतकांचें तरी अंतर पडतें. परंतु आदिनाथ, मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तिनाथ आणि ज्ञानेश्वरमहाराज या पांच सहा पुरुषांच्या गुरुपरंपरेमध्यें ४।५ शतकें लोटणें अशक्य आहे. परंतु कदाचित् या गुरुपरंपरेच्या यादींत सगळया गुरूंची कालक्रमानुपूर्वक कांहीं नांवें दिलेलीं नसून त्यांतील मुख्य मुख्य पुरुषांचीं तेवढीं हीं नांवें निवडलेलीं असतील, असाही संभव आहे. या बाबतींत अशी कल्पना करणें शक्य आहे. परंतु माधवाचार्यांनीं मत्स्येंद्राचा जो उल्लेख केलेला आहे त्याच्यावर दुसरी कांहीं कल्पना बसूं शकत नसल्याकारणानें मत्स्येंद्रनाथ आणि त्यांचे शिष्य गोरक्षनाथ हे शंकराचार्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेले असावेत, हीच गोष्ट सिद्ध होते.

शिवराम महादेव परांजपे

श्रीराम

श्रीशिवछत्रपतींचा एक कौलनामा

श्रीशिवछत्रपतींच्या पत्रांचा परिचय महाराष्ट्रास नव्यानें व्हावयाचा आहे, असें नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड ८, १५, १६, १७, १८, व नुकता च आपल्या मंडळामार्फत प्रसिद्ध झालेला खंड २० वा, या खंडांत सरासरीं पन्नास पत्रें व श्रीसमर्थसंप्रदायाच्या कागदपत्रांत आलेलीं सहा पत्रें, मिळून एकंदर सुमारें ५६ पत्रें प्रत्यक्ष श्रीशिवछत्रपतींचीं आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. परंतु ज्यांत श्रीशिवछत्रपतींचा संबंध आहे किंवा जीं त्यांच्या अधिकाऱ्यांनीं लिहिलेलीं आहेत, अशीं पत्रें जमेस धरलीं तर सरासरीं ५००।६०० पत्रें होतील. याशिवाय अप्रकाशित पण उपलब्ध अशीं कांहीं पत्रें रा. पांडोबा पटवर्धन यांचे जवळ आहेत व कांहीं धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संग्रहीं आहेत.

खुद्द श्रीशिवछत्रपतींचा पत्रव्यवहार मिळविण्याविषयीं महाराष्ट्राकडून जो प्रयत्न झाला त्याचें फल हें असें आहे. झालें हें कार्य मनाला आनंद देणारें असलें तरी व्हावयाच्या कार्याच्या मानानें तें फार थोडें आहे. श्रीशिवछत्रपतींचा ज्या प्रांतांत विशेष व्याप होता त्या प्रांतांत सबंध वर्ष संशोधनाचें काम केल्यास, आतांपर्यंत आपण प्रसिद्ध केलीं किंवा मिळविलीं इतकीं पत्रें आपण प्रतिवर्षी मिळवूं शकूं असा माझा अदमास आहे; असो.

श्री शिवछत्रपतींचा एक कौलनामा नुकताच मिळाला आहे, तो आजच्या प्रसंगीं आपणांस सादर करितों. हा कौलनामा अस्सल असून मोडी लिपींत आहे. त्यावरील श्रीकार फाटण्यांत गेला आहे. कौलनाम्याचा शक १५७३ आहे. तो कौलनामा असाः—

प्रतिपच्चंद्र
लेखेव वर्धिष्णुर्वि
श्ववंदिता ॥ शाहसू
नोः शिवस्यैषा मुद्रा
भद्राय राजते

ई[1] कौलनामा अजरस्तखाने राजश्री सीवाजी राजे दामदौलैत हू यांनेसु

श्री शिवन
रपति हर्ष
निदान साम
राज मतिम
त प्रधान

माल पाटील व बाजी पाटील व अदिकारी तपे बीरवाडी सु॥ इसने खमसैन अलफ बादे कौलनामा ऐसा जें बीरवाडी खालील देह चंदरराउ खात होते तेथील अदिकारपण आपलें आहे यैस्यास चंदररायामधें व आपणामधें बरेपणा नाही म्हणौउनु सदरहु गांवीचें अदिकारपण चंदरराउ खात असेति त्यांसीं जरी आपण कुसुर करावा तरी ते सबल आपण कंमजोर या करितां आपण गै करित गेलो हाली सदरहु गांव चंदररायें किले कांगोरी खाले दिधले आहेति हे खबर आपण आइकोनु साहेबांचे सेवेसी आलों आहो तरी आपण मिरासीदार नफर आंहो साहेबीं आपणास हाती धरुनु आपला अदिकारपण आपणास देउनु मिरासीवरी बैसविले पाहिजे सालाबाद हक लाजिमा जो गांवगना असेली त्याप्रमाणे आपण खाउनु चाकरी अदिकारपणाची करुनु जे वख्तीं साहेबांस मसलतीचें कांम पडेल ते वख्ती जैसे मावले देसमुख आपले लोक घेउनु मसलतीस साहेबांपासीं येताहेती ते च हैं निसबतीन जे वख्ती मसलतीचे काम साहेबास पडेल ते वख्ती आपण दाहा १० लोक बराबरी घेउनु साहेबांचे सेवेसी येउनु दरोज रोजमुराबदल अर्धसेरी टके

१ ई= हा. २ अज= तून. ररक्तखाना= फरासखाना. ३ लक्ष्म्यालंकृत. ४ यांसी ५ कारणें. ६ कथळा. ७ हा किल्ला बीरवाडीच्या दक्षिणेस आहे. ८ मनुष्य. ९ जबाबदारी. १० स्वतः जातीनिसीं. ११ अर्धा शेर. १२ टका= आण्याचा बारावा भाग.

८६ सौ दर नफरे घेउनु मसलती जो वरी असेली तोंवरी साहेबकांम करुनु मसलतीचें कांम जालियावरी साहेब रजा देर्ताल तेधवा गांवांस जाउनु ह्मणौउनु मालूम केले बरोबे मालुमाँति खौतिरेसी आणौउनु साहेब तुह्मांवरी मेहरवान होउनु सदरहु गांवांचें अदिकारपण तुमची मिरासी तुह्मास दिल्ही असे तुह्मी अदिकारपण खाउनु अदिकारपणाची चाकरी करणे हक लाजिमा व गांव खंडी व किरकोली हक नि॥ बलुते व बाजे हक खाउनु लेंकराचें लेंकरीं खाणे व जे वक्तीं मसलतीचें काम पडेल ते वक्ती तुह्मी दाहा लोक १० बराबरी घेउनु साहेबापासीं येत जाणे जोंवरी मसलतीचें कांम असेल तोंवरी दाहां लोकांनसी चाकरी करुनु दरोज रोज रोजमुरा दर नफेर रुके ८६ प्रमाणें साहेबांपासुनु घेत जाणे मसलती जालियावरी साहेबाची रजा घेउनु गांवांस जात जाणे ये बाबे कौल असे

मर्या
देयं विरा
जते

येणें प्रमाणें हा कौलनामा आहे. त्याचा अर्थ उघड आहे. बीरवाडीच्या तप्याखालीं बाजी पाटील व माल पाटील यांची कांहीं गांवें अधिकारपणाचीं होतीं. पाटलांना हुसकावून देऊन तीं गांवें चंद्रराव मोरे खात होता. चंद्ररावानें तीं गांवें बीरवाडीच्या तप्याखालून काढून कांगोरीच्या किल्याखालीं वर्ग केलीं होतीं. या सुमारास कांगोरीचा किल्ला छत्रपतींनीं हस्तगत केला असावा, असें दिसतें. असें असेल तर शिवाजी महाराजांनीं कांगोरी किल्ला घेतल्याचा जो सन ग्रँट डफनें दिला आहे, तो चुकीचा ठरतो. कांगोरी किल्ला छत्रपतींनीं जिंकल्यामुळें त्यांचे पाशीं दाद मागण्यासाठीं उभयता पाटील गेले. आपलीं गांवें आपणांस परत दिल्यास आपण, जरूर पडेल तेव्हां महाराजांची सेवा करण्यास दहा लोकांनिशीं येत जाऊं, असें त्यांनीं कबूल केले. हें पाटलांचें ह्मणणें मान्य करून छत्रपतींनीं त्यांचीं गांवें त्यांस दिल्हीं व जरूर पडेल तेव्हां दहा लोकांनिशीं चाकरीस येत जावें, असा त्यांच्याशीं करार केला.

या कौलनाम्यावरून पुढील अनुमानें काढतां येतातः—

(१) पुढारीं माणसें तेवढीं छत्रपति हातीं धरीत, ह्मणजे त्यांच्या मागोमाग बाजारी सहज च येऊन त्यांना मिळत.

(२) मसलतीच्या वेळीं कोणत्या पुढाऱ्यानें किती माणसें आणावीत हें ठरलेलें असे.

(३) मावळे देशमुख याप्रमाणें वेळेवर माणसें घेऊन येत असत.

(४) या लोकांना दर नफर अर्धा आणा किंवा अच्छेर धान्य रोजमुरा मिळत असे. मीठ, मिरची, तेल वगैरेसाठीं आणखी अर्धा आणा धरला तर दर माणसीं अवघा एक च आणा फार तर खर्च येई.

(५) या शिवाय छत्रपतींचें खडें सैन्य असे, तें निराळें.

(६) चंद्रराव मोऱ्याचे राज्याचा विस्तार किती असावा याचा अंदाज होतो.

१ सहा रुके ह्मणजे अर्धा आणा. २ प्रमाणें. ३ हकिकत. ४ मनास.

(७) आपल्या सर्व दुःखाचें परिमार्जन करण्याचें स्थान म्हणजे श्रीशिवछत्रपतींचे चरण होत, असा विश्वास एकंदर समाजांत १५७३ त किंवा तत्पूर्वी च उत्पन्न झाला होता.

वैशाख वद्य ३ } शंकर श्रीकृष्ण देव
शके १८३७ }

श्री

श्री एकनाथांच्या नांवाची चोरी

शके १६८८ व्यय संवत्सर कार्तिक शु॥ १ इंदुवार तिसरा प्रहर हा या पोथीचा सामाप्ति काल आहे. इचा कागद बराच आधुनिक दिसतो. लिपि अर्थात आधुनिकच आहे. पोथी ११ बोटें लांब असून ८ बोटें रुंद आहे; अध्याय ३० असून पानें २५५ आहेत, एकूण ओवी लेखकानें दिल्यावरून ३३८२ आहेत, आंतील काव्यासंबंधें पुढें देणारच असल्यानें, सध्या इतकेंच लिहीतों कीं, तें अत्यंत नीरस आहे. कवि स्वतःच " जनार्दनाचा एका " म्हणून प्रत्येक अध्यायाचें शेवटीं म्हणवीत आहे. परंतु हा कवि खरोखरच पैठणचे श्री एकनाथ हेच कीं काय, याचा निर्णय पुढें केलेलें विवेचन ऐकून श्रोत्यांनींच करावयाचा. हा प्रस्तुतचा प्रतिपाद्य विषय आहे. माझ्या मतें सदरहूचा कवि श्रीएकनाथ नाहीं हा कोणी तरी अशिक्षित, मूढ व असंस्कृत मनाचा मनुष्य असून त्यानें श्रीनाथांचें नांव घेऊन, प्रस्तुत ग्रंथ प्रचलित करण्याचा निंदास्पद प्रयत्न केलेला आहे.

ग्रंथ श्रीकृष्णचरित्राचा आहे. कांहीं अध्यायांच शेवटीं कर्त्यानें समाप्तिलेख दिला आहे तो असाः—

•" इति श्रीमन्महाभागवते दशमस्कंधे हरिवंश संहितायां एकाकार टीकायाम् "— इत्यादिः—

येथें कवीनें महाभागवत व हरिवंश संहिता यांची घातलेली ही जोडी विलक्षणच दिसते. महाभारताचा हरिवंश हा एक भाग आहे, अशी आजपावेतोंची समजूत आहे. प्रसिद्ध असलेल्या हरिवंशाचे प्रत्येक अध्यायाचे शेवटीं --

" इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे"— असें स्पष्ट आहे. " महाभारतांतील खिल संज्ञक हरीवंश असा याचा अर्थ असून " महाभागवतांतर्गत हरिवंश संहिता " प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यानें कोठील आणली हें कळत नाहीं. ही मोठी ढोबळ चूक अथवा ही असंबद्धता श्री नाथांनीं केली असें भावण्यास ही बुद्धि धजत नाहीं. तथापि ही रचनाकाराची नसून लेखकाची चुकी कदाचित् असेल असें समजून यावरून कांहीं एक अनुमान न काढतां, ज्या ग्रंथाचा आपण आधार घेतला आहे असें कविच स्वतः म्हणतो, त्या हरिवंशाच्याच दृष्टीनें दोहों ग्रंथांच्या अंतर्गत पुराव्याचा तौलनिक असा विचार करूं.

कंसोत्पत्ति

(१) कंस हा कोणाचा अवतार व कोणापासून याची उत्पत्ति यासंबंधीं हरिवंशांत असें वर्णन आहे—

" तस्य (उग्रसेनस्य) पुत्रत्वमापन्नो योऽसौ विष्णोत्वया हतः । कालनेमि महादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६४ ॥

कंसो नाम......॥ ५४×६४–६५

यावरून कंस हा ' कालनेमी ' राक्षसा-

चा अवतार होता हें स्पष्ट दिसतें; त्याची उत्पत्ति हरिवंश अशी देतो:—

सुयामुनं नाम नगं तवमाता रजस्वला ।
प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गतावै सकुतुहलात् ।
अथ सौभपतिः श्रीमान् द्रुमिलोनाम दानवः।
भविष्यत् दैव योगेन विधात्रा तत्र नीयते ।

तेथें उग्रसेनाचा वेश घेऊन द्रुमिलानें कंसमातेशीं संभोग केला व त्यामुळें कंसाची उत्पत्ति झाली. ही आधारभूत ग्रथांतील म्हणजे हरिवंशांतील कथा झाली; आतां या कथेहून अत्यंत भिन्न व चमत्कारिक अशी जी कंसोत्पत्तीची कथा हा कवी आपल्या ग्रंथांत देत आहे. ती अशीः–

रामावतारीं विरंची व मरीचि असें दोन राक्षस होते; त्यांनीं कौंडिण्यऋषीचा नंदन जो हरिश्चंद्र (१) त्याची पत्नि चंद्रानना आणली; आपण टाकलेला बाण फुकट गेल्यावर श्रीराम विरंची राक्षसानें मायेनं निर्माण केलेल्या आश्रमांत आले; तेथें त्यांची व चंद्राननेची गांठ पडली; तिनें श्रीरामास आश्रमाचें सत्य स्वरूप सांगितल्यावर, त्यांनीं बाणांनीं मरीचि (विरंची?) स ठार मारलें. मरीचीनें, चंद्राननेसंबंधीची राहिलेली आपली भोगेच्छा व्यक्त करून ती आपण पुढील जन्मीं तृप्त करून घेऊं असें म्हणून प्राण सोडिला. चंद्रानना ही पुढील जन्मीं उग्रसेनपत्नि झाली. मरीचि कोण झाला हें स्पष्ट सांगितलेलें नाहीं, परंतु—

तोचि मरीचि राक्षस हा तत्वता ।
दैत्यवंशीं जन्मला ॥

एवढेंच मोघम म्हटलें आहे. या मरीचीचा व चंद्राननाअवतार जी उग्रसेनाची भार्या तिचा नगरांतील राजवाड्यांत समागम झाला व त्या समागमापासून कंस जन्मला असा येथें उल्लेख आहे.

या वर्णनावरून हा कथाभाग हरिवंशांतील वर दिलेल्या कथेला धरून नाहीं हें सहजच ध्यानांत येईल. कौंडिण्याचा पुत्र हरिश्चंद्र, मरीचीचा भाऊ विरंची इत्यादि कथाभाग अश्रुतपूर्व आहेत. असो.

पूतनावध

(२) यानंतर या ग्रंथांत हरिवंशास सोडून जी दुसरी कथा दिलेली आहे, ती पूतनेसंबंधीं होय. पूतनेचे उत्पत्तीचा हरिवंशांत उल्लेख नाहीं जो आहे तो इतकाच. " कस्यचित्वथं कालस्यशकुनीवेषधारिणी । धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥ "

ही कंसाची धात्री पूतना पक्षीवेष धारण करून श्रीकृष्णाकडे गेली. तिचे उत्पत्तिविषयक आतां हे आमचे कवि काय म्हणतात तें पहा–

उग्रसेनाच्या पत्नीवर मरीचीनें केलेल्या बलात्कारानें कंसोत्पत्ति झाल्यानंतर द्रमिल राक्षसानें, पक्ष्याचें रूप धारण करून, भारद्वाजाची सून जी विरोचना तिजवर बलात्कार केला असतां तें वीर्य तिनें काढून टाकिलें तें एका जांभळाच्या फळावर पडलें; तें जांभूळ उग्रसेनाच्या पत्नीनें भक्षिल्यामुळें तिला गर्भ राहिला व पुढें मुलगी झाली. तीच ही पूतना. (ब्राह्मण पत्नीवर बलात्कार केल्याचें वर्णन करण्याचा या कवीचा विशेष कटाक्ष दिसतो.) या आपल्या कथेस आधार म्हणून कवीनें महारामायण दिलें आहे. श्रीवाल्मिकी रामायण हें च महारामायण मानल्यास त्यांत ही कथा नाहीं.

तेव्हां हें महारामायण कोठील हें कळत नाहीं, याचें नांव ही कधीं ऐकलेंखें स्मरत नाहीं. तेव्हां या कथेस आधार कोणता हें एक गूढ च आहे. असो.

उग्रसेनाची देवकी ही कन्या आजपावेतों सर्वश्रुत आहे. परंतु त्यास आणखी यशोदा ही कन्या होती व ती त्यानें नंदास अर्पण केली; हा कथाभाग अश्रुतपूर्व आहे. या कवीनें या दोघीस बहिणी बहिणी करून एक वसुदेवास व दुसरी नंदास दिली होती असा उल्लेख केला आहे.

उग्रसेन देखुनि कन्या उपवरा ।
येक नंदा येक वसुदेवा अवधारा ।
कारता झाला लग्नविचारा ।
अर्पिल्या दोघी दोघांसी ॥ ३×३१ ॥

या कथेस हरिवंशांत आधार नाहीं.

आतां आपण

योगमाये

कडे वळूं जिला कृष्णाकरितां ह्मणून बळी दिला, ती देवी गगनांत गेली असतां कंसास उद्देशून हरिवंशांत फक्त इतकें च ह्मणते.

तस्मात् तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा।
पाटयित्वा करैर्देहं उष्णं पास्यामि शोणितम् ।

भागवतांत

किं मयाहतया मंद जातः खलु तवान्तकृत् ।
यत्र क्वा पूर्वशत्रुः माहिंसीः कृपणान्वृथा।

असा उल्लेख आहे. परंतु हा ग्रंथकार तर—

अरेरे मूर्ख मथुरेनाथा ।
कां नेणशी रे भ्रमसी चित्ता ।
तुझ्या जिवांलागीं तो तत्वता ।
गोकुळीं श्रीकृष्ण वाढतसे ।

असें वर्णन करितो; ह्मणजे कंसास त्याचा शत्रु उत्पन्न झाला आहे. इतके सांगूनच ही देवी स्वस्थ बसत नाहीं तर त्याचा वास कोठें आहे तेंही तिनें सांगून टाकिलें आहे. या सकृत्‌दर्शनी क्षुल्लक दिसणाऱ्या भेदामुळें पुढें जो घोटाळा उडाला आहे तो असाः हरिवंशांत केशी नामक दैत्यावांचून इतर कोणतींही अरिष्टें कंसानें श्री कृष्णावर आणिलेली नाहींत. तीं गोकुळांत स्वतःसिद्धच उत्पन्न झालेलीं आहेत; कारण तों पावें तों त्याला श्रीकृष्ण हा आपला वैरी असून तो गोकुळांत अगर व्रजांत वास करित आहे, हें नाहीत नव्हतें. या कवीनें मात्र सर्व राक्षस कंसानें च श्रीकृष्णावर पाठविले. असें वर्णन केलें आहे. आतां हीं जीं संकटें श्रीकृष्णावर आली अथवा कवीच्या ह्मणण्या प्रमाणें कंसानें आणिलीं त्याच्या संबंधी ही आधारभूत हरिवंशांत व प्रस्तुत ग्रंथांत एकवाक्यता नाहीं. हरिवंशांत जे प्रसंग वर्णित आहेत. ते या क्रमानेंः—

१ शकटासुर, २ पूतना, ३ कालिया, ४ धेनुक, ५ प्रलंब, ६ अरिष्ट, ७ केशी व ८ कंस

यांत शकटासुर गाड्याचे रूपानें, पूतना पक्ष्याचे रूपानें, अरिष्ट बैलाच्या रूपानें, व केशी घोड्याच्या रूपानें श्रीकृष्णावर चालून आले. या वरील आठ दैत्यांपैकीं धेनुक व प्रलंब यांस बलरामानें मारिलें आहे. परंतु बलरामाचा हा उत्कर्ष या कवीस सहन झालेला दिसत नाहीं इतके च नाहीं तर त्यानें एकेप्रसंगीं बलरामास ह्मणजे जेष्ठ बंधूस श्रीकृष्णाचे पायीं नमन करण्यास लाविलें आहे. (हें वर्णन पुढें येईलच) इतका हा कृष्णभक्त कवि कोण पंथी होता? असो, या कवीनें श्रीकृष्णावर आलेल्या प्रसंगाचा

निर्देश प्रस्तुत ग्रंथांत खालीं दिल्याप्रमाणें केलेला आहे:—

१ (अ) रिष्टासुर ४ वत्सासुर ७ केशी
२ पूतना ५ कालिया ८ बकासुर
३ महाबलभट ६ शकटासुर

हा भेद, यांच्या परस्पर वर्णनांत अधिक स्पष्टतेनें दृग्गोचर होतो, म्हणून त्यांचें थोडक्यांत वर्णन करितों:—

(१) रिष्टासुर—यानें गळ्यांत बांधण्याचें दोऱ्याचें रूप घेतलें होतें, व तो दोरा दूताबरोबर कंसानें पाठविला होता. रिष्टासुराचा नाश झाल्यावर दूत अंधळे झाले, त्यांस कृष्णस्मरणानें पुन्हा नेत्र आले असें येथें वर्णन आहे. तसेंच (२) पूतनेनें पक्षिणीचें रूप घेतलेलें नाहीं. (३) महाबळभटाची कथा येथें जास्त आहे. (४) वत्सासुराचेवेळीं श्रीकृष्ण स्वतः वत्स होतात यास मूळांत आधार नाहीं. (५) कालीयाचे बाबतींत तर या ग्रंथकारानें फारच मौज केली आहे. श्रीकृष्णास नागस्त्रियांनीं कालियाच्या शक्तीचा धाक घातला असतां श्रीकृष्णांनीं आपले सहस्रफणांचें अनंतरूप प्रकट केलें व नागस्त्रियांचा गर्व हरण केला. वस्तुतः बलराम हे अनंताचे अवतार होत व असेंच वर्णन आधारभूत ग्रंथांत आहे; प्रलंबवधाचेवेळीं श्रीकृष्णांनीं बलरामाची अनंत या नांवानें स्तुति केली आहे.

देवैर्न दृष्टश्चान्तस्तेनानंत इति स्मृतः ॥ १४×४३

असो. श्रीकृष्णांनीं कालियास पराभूत करून त्याचे नाकांत वेसण घालून त्यास यमुनेबाहेर आणलें असें येथें वर्णन आहे. ही वेसण घातलेली कालिया सर्पाची मूर्ति या ग्रन्थकारानें कोठें पाहिली अगर वाचली असेल कोणास ठाऊक!

मग अश्व करूनि हृषिकेशी।
वळ्रिता बसे जगदात्मा परियेसी।
वि्राणी घालोनि नाकासी।
मग वरुता जी निघाला ॥ १०×१६२॥
यशोदानंद अवलोकी नयनीं।
कालियाते अश्व करूनि।
यमुनेमाजी घोळतसे ॥ १०×१६५

सर्पाचें नाकांत वेसण कशी घालावयाची? अथवा श्रीकृष्णप्रभूस अशक्य काय? किंवा या ग्रन्थकारास दुर्बोध काय? वरील उतारा लक्ष्यपूर्वक वाचला तर असें दिसून येईल कीं पूर्वींचे ओवींत व नंतरचे ओवींत आपण काय विधानें केलेलीं आहेत व तीं कशीं परस्परविरोधी आहेत, याचें कवीस भानही राहिलेले दिसत नाहीं. १६२ वें ओवींत 'वरुना निघाला' व १६५ वींत 'यमुनेमाजी खेळत' हा परस्पर विरोध कवीचे नजरेतून निसटलेला दिसतो परंतु असला विरोध हा एवढा च या ग्रंथांत आहे असें मुळीं च नाहीं त्यांची येथें समृद्धि आहे; असो.

हे कालियाचें अख्यान झालें; पुढें (६) शकटासुरास कंसानें पाठविलें आहे परंतु त्यास आपले च रूपांत पाठविण्यांत कावत्व काय? असें जाणून च कीं काय कवीनें त्यास

वेष पालटूनि परम सूक्ष्म निका।
जाला चित्रविचित्र पांखरू पा ॥१८५॥

पक्ष्याचे रूपांत पाठविलें आहे.

'जि' व 'पा' यांची या ग्रंथांत इतकी रेलचेल आहे कीं कोणास जरूर लागल्यास त्यानें या काव्यांतून आपली गरज खुशाल भागवून घ्यावी, व इतकं करूनही

या काव्याचें स्वारस्य—असल्यास—कायम राखतां येत

हरिवंशांत अगर भागवतांत या शकटासुरानें गाड्याचें रूप घेतलें आहे, व पूतनाही हरिवंशांत पक्षिणीरूपानें आली आहे. येथें कवीनें शकटासुरास प्रथम पक्षी केलें व पूतनेची पक्षीस्वरूपाची उणीव भरून काढिली, पण शेवटीं त्यास श्रीकृष्णाकडून जो मारविला आहे तो असाः

मग मकर तोंडीं धरिला ।
उचलूनी धरणी वरि आपटिलां ।
शतचुर्ण करुनी भंगिला ।
जाला मृत्यु शकटाचा ॥ १०×१९८

ह्मणजे येथ या राक्षसाचें पहिलें पक्षीरूप जाऊन त्यांस गाड्याचें रूप आलें आहे. अशा रितीनें कवीनें हरिवंशाची पुन्हां तोंडमिळवणी केली आहे. येथें विरोधात्मक वर्णनाचें कौतुक करावें, कीं ही अगाध कल्पकता ह्मणून साश्चर्य व्हावें ! असो. शकटाचे वधानंतर (७) इंद्रानें आपला करभार मागण्या करितां दूत पाठविले असें येथें वर्णन आहे. हरिवंशांत अगर भागवतांत इंद्रास संतुष्ट करण्या करितां हे गोपमहोत्सव करित असत इतकाच उल्लेख आहे.

प्राप्तंशक्रमहं वीरौगोपांश्चोत्सव लालमान् ।

परंतु करभार घेण्या करितां इंद्रानें आपले दूत पाठविले हें वर्णन कोठें ही नाहीं; यांत कदाचित् कविकल्पनेचा उत्कर्षच असेल असें या कवीस भावलें असल्यास न कळे; या पुढील प्रसंग— केशी राक्षस कृष्णास मारण्यास आल्याचा आहे. त्यास श्रीकृष्णानीं चिरले असें वर्णन हरिवंशांत आहे.

द्विपाद् पृष्ठ पुच्छार्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ।
केशिनस्त द्विधाभूते द्वेचार्धे रेजतुः क्षितौ ॥
२४×४९

परंतु ते या कवीस न पटून धेनुकास ज्या तऱ्हेनें बलरामानें मारिलें आहे तसें वर्णन त्यानें केशीचे मरणा संबंधीं दिलेलें आहे. कदाचित् धेनुकरूपी गर्दभ व केशीरूपि अश्व यांतील भेद त्यास दृग्गोचर झाला नसावा ! यापुढें बकासुराचें जें वर्णन दिलें आहे. तें तर फारच मौजेचें व अश्रुतपूर्व आहे.

बकासुराचा हरिवंशांत मागमूस नाहीं; भागवतात त्यानें गाई, गोप, व वत्सें यांस गिळल्याचें वर्णन आहे. येथें भागवतकारावर या कवीनें तोड केली आहे ती अशीः—

श्रीकृष्णांनी आपल्या संवगड्यासह यमुनेचे तीरीं जें सहभोजन केलें त्याचा प्रसाद आपल्यास मिळावा ह्मणून देवांनीं मत्स्यरूप धारण केलें होतें, हें श्रीकृष्णांनीं जाणून यमुनेंत हात न धुवूं नका ह्मणून गोपाळांस आज्ञा केली व अशा तऱ्हेनें देवांस निराश केलें, असें भागवतांत एके ठिकाणीं वर्णन आहे. याचा फायदा आमचे कवीनें घेऊन, बकासुरानें जे गाई, गोपाळ गिळंकृत केले ते एकीकडे सारून त्या कल्पनेची जोड वरिल देवरूप मत्स्यांस दिली आणि त्या बकाकडून ते मत्स्यरूपी देव गिळविले. अशा रितीनें या कवीनें त्या दोन्ही कल्पनांचा समुच्चय केलेला आहे. देव बकासुराच्या पोटांत गेल्यावर इन्द्रपत्नि ' शचि ' श्रीकृष्णास शरण आली; तेव्हां भगवंतांनीं त्या असुराचा निःपात केला. या दोन कल्पनांच एकीकरण कर-

ण्यांत दोष एवढाच कीं त्यास आधार कोठे ही नाहीं. नवीन पुराण रचण्याचा अधिकार या कवींनीं आपणांकडे घेतला होता कीं काय नकळे? तसें करणें हि एका दृष्टीनें इष्टच आहे; परंतु मग ' हरिवंश संहितायां ' असला हवाला देणें अनिष्ट होतें.

तेव्हां अशा ह्या विषयमांडणीवरून एक गोष्ट सिद्ध होते, ती ही कीं, या कवीस श्रीकृष्ण चरित्राची रूपरेखा मात्र माहित होती; क्रम, कालपरंपरा अथवा विशेष वर्णन त्यांचा त्यास मुळींच परिचय नव्हता व तोंडी माहिती अथवा आठवण यांच्या आभारानें त्यानें हें भारूड रचिलें असावें. त्यांतही परस्पर विरोधाची समृद्धि केलेली आहे. तेव्हां असला विरोध आणि आधार ग्रंथास सोडून केलेलें हें वर्णन ही नाथांच्या लेखणीतून उतरली आहेत, कीं काय याचा विचार आपणच करावा. परंतु हा सामान्य विचार सोडून देऊन, श्री नाथांच्या इतर ग्रंथांची व या ग्रंथाची तुलना केल्यास एक विशेष नजरेस येतो तो असा-नाथांचा कोणताही ग्रंथ उघडून पाहिला असतां श्रीज्ञानेश्वरीतील रचनेच्या थाटाचे प्रतिबिंब ह्या त्या ग्रन्थांत स्पष्ट दृग्गोचर होतें. नाथांचे विचार व त्या विचारांची मांडणी ही, श्रीज्ञानेश्वरांच्या धर्तीवर बहुतेक गेलेली आहे, असें या दोन्ही संतश्रेष्ठांच्या ग्रन्थांचें जो परिशीलन करिल त्याच्या नजरेस सहज येईल. वस्तुतः श्रीज्ञानेश्वरानंतर झालेल्या सर्व मराठी कवीच्या ग्रंथांत श्रीज्ञानेश्वरींतील विचारांची छटा कमी अधिक प्रमाणानें दृग्गोचर होते. त्यांत नाथांचें ग्रन्थांत तर ती अधिक स्पष्टतेनें नजरेस येते, असा माझे ह्मणण्याचा भाव आहे. प्रस्तुत ग्रंथ जर नाथांचा मानावा तर त्या ग्रन्थांत श्रीज्ञानेश्वराच्या विचारांचें किंचित तरी प्रतिबिंबि दिसावयास पाहिजे होतें, परंतु त्याचा येथें मागमूस हि दिसत नाहीं. या कवीचे विचार प्रगल्भ नाहींत, ओवी आटपशीर नाहीं, तींत कोणत्या हि रसाचा परिपोष नाही, उच्च कल्पना नाहीं अथवा शब्दचमत्कृति हि नाहीं. श्रीनाथांचा व्यवस्थितपणा व उत्कर्ष, वामनाचे पांडित्य, मुक्तेश्वरांचा प्रसाद अथवा समर्थांची भेदकता, यांचा तर पूर्णतेनें या कवित्वांत अभाव आहे च, परंतु श्रीधर, शिवकल्याण, अथवा महिपति, यांचें हि सरळ कवित्व या ओवींत दिसत नाहीं. येथें कोणतेहि रसाचा परिपोष तर असोच परंतु तो करण्याचा प्रयत्नही दृग्गोचर होत नाहीं. गद्यांत सांगण्याऐवजीं वेडी वाकडी व आधाररहित अशी कथा वृत्तरूपानें सांगितली आहे, व त्या वृत्तानें ओंवाचें स्वरूप घेतलें आहे इतकेंच श्रीकृष्णचरित्रांत कंसहनना पावेतों कां होईना, कोणता रस उत्पन्न होत नाहीं.? गोपींचा सात्विक श्रृंगार, गोपाळांशीं केलेला विनोद, श्रीकृष्णवियोगकालीं देवकीचा व यामुनीयऱ्हदांत त्यांच्या पतनकाळीं यशोदेचा, आणि अक्रुरासह व्रजांतून प्रयाणकालीं गोपींचा, करुणांवलाप, पूतनेचा व केशि आदी दानवांचा रौद्रनाश, कंसाचे सभारंगीं केलेला वीररस, कालियाचे भयानक मर्दन, इत्यादी सर्व रसांचे पोषक असे अनेक प्रसंग, या गोड चरित्रांत (व सर्वच इतर ईश चरित्रांत) आहेत. त्यांचा उठाव करणें-स्वशक्त्यनुसार-हें कवीचें कर्तव्य आहे. तसा प्रयत्नहि ज्यानें केला नाहीं त्यानें लेखणी हातांत धरण्याचेंहि साहस करूं नये.

थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे या प्रस्तुत

कवीची कविता अत्यंत गचाळ आहे. या माझे ह्मणण्याचे समर्थनास कांहीं, वेंचे देण्याचें कारण नाहीं; ग्रंथाचें कोणतें हि पान उघडून पहावें व त्यांतील वाटेल तो भाग वाचावा ह्मणजे माझे विधानाची प्रतीति येईल; पण असली रचना हा कदाचित् दोष ही ह्मणतां येणार नाहीं कारण सर्वच कवी नाथासारखे प्रतिभासंपन्न कोठून असावयाचे तेव्हां कदाचित हा दोषही नाहीं अथवा असल्यास तो क्षम्यही होईल. परंतु तसल्या रचनेनें हि जे विचार या कवीनें आपले कथानकांत प्रकट केले आहेत अथवा त्या कथेंतील श्रेष्ठ व्यक्तींच्या तोंडीं घातले आहेत ते सर्वथैव अनार्यास योग्य असे च असल्यानें या कवीनें फार मोठा अक्षम्य दोष केला आहे. त्या वरून या ग्रंथाच रचनाकार श्रीनाथ तर नव्हेतच परंतु हा मुळीं राष्ट्रीय कवीच नाहीं असें दिसतें. हा दोषारोप फार महत्वाचा व ह्मणून विशेष जबाबदारीचा असल्यानें त्याचें सविस्तर विवेचन करणें जरूर आहे.

येथें राष्ट्रीय कवित्वाची माझी कल्पना काय आहे, तिचें प्रथम थोडक्यांत विवेचन करितों.

मराठी कवितेचें स्वरूप.

शके ११९० पासून तों तहत १७४० पावेतों उपलब्ध व प्रसिद्ध मराठी कवितेचा साकल्यानें जर विचार केला तर आपल्यास असें दिसून येईल कीं, तिचें कितीहि विविध रूप असो तिच्यांत वैयक्तिक व सामाजिक दृष्टया आमच्या धर्माचें, नीतीचें, व व्यवहाराचें अत्युच्च जें ध्येय त्याचें कथानकरूपानें अथवा सूत्ररूपानें प्रतिबिंब स्पष्टतेनें पडलेलें असतें, नांव घेण्यासारखे सर्व मराठी कवि संस्कृतज्ञ होते ह्मणजे त्यांच्या मराठी कृतीस पूर्व परंपरा होती. जेथें राष्ट्रीय धेय प्रतिबिंबित आहे व जेथें पूर्व परंपरा आहे अशी कविता आणि तिचे रचनाकार कवी राष्ट्रीय होत. या ह्मणण्यांत केवळ द्विरुक्ती मात्र होते. उदाहरणें देणें ह्मणजे स्वतंत्र भारत व रामायण उतरून काढणें आहे. वय्यक्तिक गुण घ्या अथवा सामाजिक किंवा ज्यांस राष्ट्रीय ही ह्मणतां येईल असे गुण घ्या त्यांचा आपल्या स्पष्ट व अधिकार आणि प्रसादयुक्त वाणीनें धर्म, नीति अथवा व्यवहार, यांपैकीं एक अथवा या सर्व दृष्टीनीं उपदेश केला नाहीं, असा एकही कवि माझे वाचण्यांत नाहीं, अथवा प्रस्तुत ग्रन्थ वाचीपावेतों नव्हता, मराठी कवितेचा हाच विशेष आहे. ईश्वरकृपेनें अथवा यदृच्छेनें जी ही जीवयात्रा वाठ्यांस आली आहे, तिला कांहीं प्राप्य आहे ह्मणजे प्रत्येकाचें कांहीं कर्तव्य आहे, अशा दृष्टीनें आह्मी या मनुष्यादि योनीकडे पहातों. सृष्टि ही अहेतुक नाहीं, ह्मणजे तिच्या उत्पत्तींत कांहीं हेतू आहे, असा च याचा अर्थ होतो. तो हेतु कोणता एवढा च दाखवून आमचे कवी रहात नाहींत तर तो साध्य करण्याचें भिन्नभिन्न मार्ग कोणते, ते ही आपले प्रसादवाणीनें ते स्पष्ट करतात. हेतु स्पष्ट झाला व मार्ग ही कळले ह्मणजे प्रकृत्यनुरूप ज्यास जो योग्य मार्ग तो तो स्वीकारतो. इतकी कामगिरी करून ही आमची मराठी कविता थांबत नाहीं. त्या हेतूस विघातक जे गुणधर्म त्यांचा ही ती निर्देश करते. या दृष्टीनें

आमच्या कवितेस व कवींस मी 'राष्ट्रीय' ही संज्ञा देतों. या कवींत वैयक्तिक गुणांचा कथानकरूपानें अथवा राष्ट्रीय (सामाजिक) गुणांचा सूत्ररूपानें उपदेश केलेला असो तिचें ध्येय एक च आहे, मार्ग भिन्न इतकें च. सुख, संपत्ति, सत्ता आणि मान, हें ऐहिक ऐश्वर्य, त्या धेयास साधन ह्मणून जतन करणे च नव्हे, तर त्याचा लाभ करून घेणें, ही इष्ट आणि अवश्य आहे; परंतु हीं वर दिलेलीं ऐश्वर्याची अंगें सर्व अथवा या पैकीं कोणतेंही एखादें जरी त्या धेयाचे उपाधी ह्मणून आड येत असेल तरी ते सोडणेंच अधिक श्रेयस्कर आहे, अशी मराठी कवितेची शिकवण आहे. तसेंच ऐहीक ह्मणजे च परमार्थिक—कारण व्यवहार आणि परमार्थ यांची अशीच कांहीं गोड सांगड आमच्या मराठीं संत कवींनीं परंपरेस अनुसरून घातली आहे, कीं हे जरी दोन भिन्न शब्द आहेत तरि त्यांचा परिणाम अथवा त्यांचे स्वरूप एकच आहे—अभ्युदयास मूळ पाया प्रकृति गुणांचा असल्यानें, कायिक, वाचिक, आणि मानासिक, तप हें सर्व स्वार्थ—परमार्थास अधिष्ठान आहे, आणि ह्मणून कथानक रूपानें जी संतांची शिकवण आहे, तिच्यांत वैय्यक्तिक गुणांचा उत्कर्ष अधिक स्पष्टतेनें चित्रित आहे. परमेश्वरीलीला वर्णन करीत असतां सुद्धां आमचे मराठी कवि त्या मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाहींत. परमेश्वरानें मनुष्यरूप धारण केलें कीं आपलें ईश्वरत्व विसरून त्यानें स्वधर्माप्रमाणें आचरण केलें च पाहिजे. प्रस्तुत प्रसंगीं श्रीकृष्णांचें च उदाहरण घ्या

श्रीकृष्ण हे परमेश्वर होतें . . असतां मनुष्यत्व अंगिकारिलें होतें, हें आमचा कोणताही मराठी कवी विसरला नाहीं. बाल, पौगंड, आणि यौवन या अवस्थांतील चरित्र वर्णनाचें मर्म त्यांतच आहे. पुत्र, बंधु, पिता, भर्ता, सुहृद, राजा, मंत्रि, आणि सेवक, या भिन्न भिन्न परिस्थितींतील भिन्न धर्म अवतारी पुरुषानेंहि यथायोग्य पाळीलेच पाहीजे असें चरित्रानें स्पष्ट करणे प्रत्येक कवीस आपलें कर्तव्य वाटलें आहे. व त्याप्रमाणें त्यानें वर्णन केलेंही आहे. तेव्हां वर दिलेल्या राष्ट्रीय कवित्वांचा विशेषाचें जेथें अवतार ह्मणून केलेल्या वर्णनांत सुद्धां (वर सांगितलेल्या धर्मांपैकीं एखाद्या धर्माचें कां होईना) उल्लंघन झालें आहे, तेथें 'राष्ट्रीय' या मानास तो कवि मुकला ह्मणून समजावें. ही चुकी आमच्या कोणत्याही मराठी कवीकडून झालेली अद्याप माझें वाचण्यांत आली नाहीं. तशांत श्री नाथांनीं तशी केली असेल, हा विचार हि मनास किळसवाणा वाटतो. परंतु हाच प्रमाद प्रस्तुत ग्रंथांन, 'जनार्दनाचा येका' ह्मणविणाऱ्यानें केलेला आहे, आणि तोहि पण एकदा नसून अनेकवेळां केलेला आहे; कसा तो पहा.

श्रीकृष्ण जन्मल्यावर त्यांस गोकुळांत घेऊन जाण्यास वसुदेव निघाला असतां वाटेंत यमुना अडवी आली; ती पाण्यानें तुडुंब भरली असल्यानें आपण सुखानें मुलास कसें पार घेऊन जाऊं अशी त्यास मोठी चिंता पडली. हरिवंशांत यासंबंधीं कांहींच उल्लेख नाहीं. भागवतांत सीतापति श्रीरामचंद्रास जशी सिंधूनें वाट दिली तद्वत यमुनेनहीं दिली; इतकेंच लिहिलें आहे. इतरत्र वसुदेव धैर्यानें तसाच यमुनेंत शि-

रला असतां यमुनेचें पाणी वर चढूं लागलें, ह्मणून श्रीकृष्णानें आपले चरणां गुष्ठानें त्यास स्पर्श केला. यमुनेनें स्वतःस कृतार्थ मानून वसुदेवास वाट दिली, असा उल्लेख आहे. हा सर्व आधार तुच्छ करून प्रस्तुतचे कवीनें या प्रसंगाचें वर्णन असें केलें आहे.

कृष्णपक्षाच्या निबिड अंधकारांत पावसाची धार लागली असतां क्षणांक्षणीं चमकणाऱ्या विद्युल्लतांच्या प्रकाशानें वसुदेवास पुढें असलेली जलभरित यमुना दिसली.

मग चिंता परम वसुदेवासी ।
काय विचारु करावा यासी ।

अशी त्याची सचिंत स्थिति झाली व त्याचे तोंडून असे उद्गार निघालेः—

आतां आलें यथार्थ मरण ।
कैचें पहावया देवकीचें वदन ।
आमचा मूळ छेदावया श्रीकृष्ण ।
बरा पोटासी आला पां ।

जन्मतः दिव्य लक्षणांनीं युक्त, विशेषतः श्रीवत्सलांछन ज्यास आहे, अशा आपल्या बालकास पाहून ज्या वसुदेवानें त्याची

उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहर वः प्रभो ।
भीतोऽहं देव कंसस्य तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ।

अशी प्रार्थना केली ह्मणून हरिवंश वर्णन करतो व इंद्रादि देवांसह निराळ्या शब्दांनीं स्तुति केली ह्मणून भागवतकार ह्मणतात, तसेंच देवकीनें वसुदेवासमक्ष श्रीभगवंताची पंचवर्षात्मक मूर्ति पाहून सविस्मय स्तुति केली व भगवंतांनीं तिला पूर्वजन्माचें स्मरण दिलें. तो च वसुदेव, यानें आपल्या कुलत येऊन कुळाचा उच्छेद आरंभिला आहे, असा उच्चार काढील अथवा असला विचार तरी मनांत आणील काय? असे उच्चार काढले अथवा ते विचार हि मनांत आले असें वर्णन करणारा कवि आर्य संस्कृतींत वाढलेला नाहीं. त्यास हिंदुत्व नाहीं, कारण त्यास हिंदूचे विचारांची परंपरा नाहीं. फार काय तें मन च हिंदूचें नाहीं. आश्चर्य पहा कीं, श्रीकृष्ण हा मुळावर जन्मला असा विचार येण्यास देवकीचें मुख आतां कसें दिसेल ही काळजी वसुदेवास उत्पन्न झाली, असें या कवीनें वर्णन केलेलें आहे. या वरून त्यास वसुदेवाची भूमिका फार चांगली अवगत झाली असें दिसतें. परंतु एवढ्यानेंच या ग्रंथकाराची परीक्षा होत नाहीं. पुढचा थोर चमत्कार पहा. हा वसुदेवाला विचार चालला आहे, तों त्यास श्रीकृष्णांनीं उत्तर दिलें.

मग हास्य करूनि बोले त्यासी ।
निंद्य उत्तर बोलतां दोष आह्मांसी ।
परि देखिला असे मूर्ख दृष्टीसी ।
ज्ञानहीना मूर्ख पै ॥

ही बिनतोड बाजू झाली. श्रीकृष्ण हे परमेश्वराचे अवतार आहेत. तेव्हां तात्पुरत्या मानलेल्या बापास, एकदां नव्हे, दोनदां मूर्ख—ह्मणण्यास प्रत्यवाय काय ? असा तर या कवीचा भाव नव्हे ?

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

तेव्हां क्वचित प्रसंगीं विचार पडला तर आपणांसही आपल्या पितरांस, चुकलों पित्यास, मूर्ख ह्मणण्याचा हा एक धडाच भगवंतानीं घालून दिला ह्मणावयाचा शिव ! शिव ! या तुटपुंज्या ज्ञानाच्या भिकारड्या ग्रंथकारानें जर ह्या ओव्या लिहिल्या नसत्या व त्या माझे पाहण्यांतच आल्या नसत्या तर असल्या क्षुद्र व पापमय शब्दांनीं माझी लेखणी कां विटाळली असती ! तिला

आतां भगवत्स्तुतीचें प्रायश्चित्त देतों.

वसुदेव उवाच—

विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः॥
केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्व बुद्धिदृक् ॥
सत्वं त्रिलोकस्थित ये स्वमायया ।
बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥
तथैव सर्गाय रजसोपबृंहितम् ।
कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये॥
त्वमस्य लोकस्य विभोरिरक्षुः ।
गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ॥

असो.

या कवीचें हें "पितृदेवो भव" यावरील भाष्य झालें. आतां पतिपत्नीचे संबंधाचा एक मासला पहा.

माभळभटाची नेमणूक श्रीकृष्णावर झाली तेव्हां गोकुळास जाण्यास निघण्यापूर्वी तो स्वगृहीं गेला व पाहतो तों आपली स्त्री दुसरीकडे भिक्षेस जात आहे.

तंव त्याची कांता परगृहासी ।
मार्गों जात होती धान्यासी ।
येरें देखूनि "रंडे" परते घरासि ।
जाति कोंठें जाण पां ॥ ६९॥

ओवी मासलेवाईक नाही असें कोण ह्मणेल. आपल्यास पतिराजांनी 'रंडे' ह्मटल्यावर बाईनीं उत्तर दिलें, अथवा कवि च तिचेकडून उत्तर देववितो.

आतां इतुकें चि जी करणें ।
नापिकातें बोलावूं पाठविणें ।
केसांतें खंडण करणे ।
जावें अवलोकूनि स्वामिया ॥ ७४ ॥

येवढ्यानें या 'रंडेची' तृप्ति झाली नाहीं.

मीच बोलावीन त्या नापिका ।
टाखवीन माझी स्वरूपरेखा ।
मंगळसूत्र तोडूनि देखा ।
हातीं त्याच्या देतसे ॥ ७६ ॥

हा पतिपत्नीचा संवाद पैठणच्या श्रीएकनाथांचा आहे असें मूर्खही ह्मणणार नाहीं, मग ज्यांस बुद्धि आहे असे आपण त्या आपणांस तसें वाटतें काय ?

या कवीनें 'मातृदेवोभव' यावरील भाष्य या ग्रंथांत श्रीकृष्णानें केलेल्या आपल्या मातेच्या अधिक्षेपरूपानें (२२×७×१७) केलेलें आहे, बळिरामास श्रीकृष्णाचे पायां पडावयास लाविलें आहे, (२१×४०) उग्रसेन, नंद, यांची श्रीकृष्णांनीं निर्भर्त्सना केली आहे. (९×२२, २१×२२,) तेव्हां असला हा विपरीत भावनांचा, माता, पिता व सुहृद् या सर्वांसच मूर्ख ह्मणणारा, उन्मत्त, श्रीकृष्ण या ग्रंथकारानें कोठून आणिला ? हा आमचा हिंदूंचा खास दिसत नाहीं. हा मानभावांचा तर नाहींना ? कारण असल्या विपरीत भावना त्यांनीं आपल्या 'लीला संवादांत' मोठ्या गोडीनें गायिलेल्या आहेत. असो.

या कवीचे कवितेचे मासले देण्याची जरूर नाहीं असें मी प्रथम ठरविलें होतें, परंतु प्रसाद ह्मणून ज्यांत ओतप्रोत भरलेला आहे, असें कांहीं वेंचे येथें दिल्यावांचून, या लेखाची पूर्तता करूं नये, असें वाटून त्याचे थोडेसे मासले खालीं देतों; त्यांवरून ही रचना श्रीनाथांचीच कीं कसें हें निश्चित करण्यास आपणांस फार सुलभ जाईल.

यशोदा प्रार्थी सटवीसी ।
गुप्तपणें बोलती जाली तियेसी ।
सटविचा गे सटवा तुजपासी ।
त्यामी प्रार्थी पा ॥ ७×४६ ॥

गोकुळीचा मार्ग कोणता असे ।
' लेका ' ब्राह्मणा तुज काय दिसे ।
आला गोकुळीहून मथुरेस ।
जासी फिरोनियां ॥ ८×९० ॥

काय हा प्रसाद ! लेका हा शब्द या कवीचा अत्यंत प्रिय आहे, असें या ग्रंथावरून दिसतें. कृष्णास त्याचे सर्व सवंगडे ' लेका कृष्णा ' ह्मणून हांका मारतात; आणखी थोडे मासले पहा,

आर्धांच जातीचे ब्राह्मण ।
आह्मीं पाठविते शतमूर्ख जाण ।
येणें घेतला विशेष धाक ।
नागवेंच उभें असे ॥ ९×११ ॥
यास पुसावी काय वार्ता ।
बाहीर घाला लाता हाणोनि तत्वता ।
ऐसें निरोपिलें जी दूता ।
मग दूतीं ब्राह्मण घातला ॥९×१२॥

ही ब्राह्मणाची निंदा नाथांच्या लेखणींतूनच निघाली काय ? नौकाक्रीडनाचे वेळीं श्रीकृष्ण गोपींस ह्मणतातः-

केला गे तुह्मीं माझा घात ।
ह्मणूनी शंख करा पा ॥ ९ × ५२ ॥

श्रीकृष्णांनीं पांचजन्य बराच वेळ आस्फुरिला असेल, परंतु या कवीनें त्यांचेकडून येथें हाताचा शंखनाद करविला आहे. कंस श्रीकृष्णास चुकवून बायकांत पळाला व तेथें त्यानें स्त्रीवेष धरला असें दिसतें तेव्हां श्रीकृष्णानीं—

मग धांवूनि मणगटी धरिली ।
वोढोनि बाहेर काढिली ।
मामाची मामी कैसी झाली ।
लात हाणितली तिसी पां॥१७×१४१

या ' पा ' नें तर मला कंटाळा आणिला. ही कंसहननाची हकीकत या कवीनें कोठून आणिली न कळे.

आतां गोपाळांचा वीररस पहाः-
मग गोवळ ह्मणति रे ' लेका ' ।
काय पुढें जाऊं सन्मुख ।
काय ' बेट्या ' काय यौवनाचा देख ।
तोडूनि आणूं सीर ' पां ' ॥२०×४८॥

या ग्रन्थांतील विचार, विकार, कवित्व अथवा शब्दचमत्कृती यांपैकीं कशाचें वर्णन करावें ! वर दिलेल्या उताऱ्यांवरून कवीची प्रतिभा आपल्यापुढें मूर्तिमंत उभी राहिली असेल तेव्हां आर्धांचेंच असलेलें तिचें हिडिस स्वरूप आणखी स्पष्ट करण्याची काय अवश्यकता आहे ह्मणून आतां उतारे देत नाहीं.

हें काव्य नाथांचें आहे अशी शंका हि मनांत येत नाहीं, तेव्हां हें कोणाचें असावें ! या प्रश्नाचें निश्चित उत्तर देणें थोडें कठीण आहे.

या कवीनें श्रीनाथांचें नांव चोरलें आहे यांत शंका नाहीं. श्रीज्ञानेश्वरांचे नांवावांचून मराठी वाङ्मयांत इतरत्र नांवाची अशी चोरी झालेली माझे पाहाण्यांत नाहीं कदाचित् हे दोन्ही ही तस्कर एकच सांप्रदायी असावेत.

शक १६९० तील जयरामानें श्रीदासबोधाची केवळ टीका करूनहि आपले ग्रंथांत त्याबद्दलचा उल्लेख केलेला नाहीं; तसेंच श्रीधरसमकालीन " रघु " कवीनें ब्रह्मांडपुराण रचून त्यांत श्रीधराच्या शिवलीलामृताचे अध्यायचे अध्याय घेतले आहेत. अथवा श्रीधरानें रघूचे घेतले असतील. (दोघेही समकालीन) , परंतु परस्परांनीं

आपले ग्रंथांत परस्परांचा उल्लेख केलेला नाहीं. असे चमत्कार मराठी कवितेच्या प्रचंड प्रसारांत दृग्गोचर होतात, परंतु वाचकाचा बुद्धिभेद करावा या बुद्धीनें स्वतःस "जनार्दनाचा येका" ह्मणवून ग्रंथरचना करणारा असा चोर आजपावेतों या पवित्र वाङ्मयांत एकावांचून अधिक सांपडला नव्हता, आणि ह्मणून हे समधर्मी असावेत असा माझा तर्क आहे. असलें हें दुसरेंच उदाहरण उपलब्ध झाल्यानें मी या ग्रंथावर इतकें विस्तृत लिहिण्याचें साहस केलें आहे! एरवीं इतका काल व येवढे श्रम यांचा अपव्यय करण्याइतकी योग्यता या ग्रंथाची नाहीं हें उघड आहे; परंतु सविष सर्पाचे गुणदोष जाणण्यांत हि परिणाम हितकरच होतो ह्मणतात. असो.

या अंतररचनेवरून हा ग्रंथ नाथांचा नाहीं हें माझें मत निश्चित झालेंच आहे, परंतु त्या विधानास इतर हि प्रमाणें आहेत. तीं अशीः—

या ग्रंथाचे शेवटीं असा एक उल्लेख आहे—

> येथूनि रुक्मिणीस्वयंवर ।
> पाणिग्रहण अवधार ।
> विटंबना रुक्मियासि निर्धार ।
> पुढील रसप्रेम ऐकिजे ॥

या वरून हा ग्रंथ अपुरा आहे व रुक्मिणीस्वयंवर वर्णनात्मक पुढील अध्याय या ग्रंथकारानें रचिले आहेत हें उघड होतें. श्री नाथांनीं रचिलेलें—रुक्मिणीस्वयंवर हा एखाद्या ग्रंथाचा भाग आहे, असा त्या ग्रंथावरून मुळींच भास होत नाहीं, तेव्हां तें स्वतंत्र प्रकरण रचिल्यानंतर त्याच प्रकरणाची पुनरुक्ति करण्याची अवश्यकता नव्हती, अगर एकदां येथें तो कथाभाग आल्यानंतर पुन्हां त्याचें स्वतंत्र प्रकरण रचण्याची हि जरुरी नव्हती. कसें ही असो, श्री नाथांस हाच कथाभाग दोनदां रचण्याची अवश्यकता नव्हती. इतकें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं. तेव्हां हा ग्रंथ रुक्मिणीस्वयंवरकार श्रीनाथांचा नाहीं.

पण याहून ही आणखी एक महत्वाचें प्रमाण या ग्रंथांत आहे. तें असें कीं कंसानें श्रीकृष्णाच्या बाल्यावस्थेंत जो राक्षस 'दोरा' याचे रूपानें पाठविला होता त्या बरोबर 'गाठी' पाठविली होती असें वर्णन प्रस्तुत ग्रंथांत आलेलें आहे. अंतर्गत—पुराव्यावरून ही कृति नाथांची नाहीं अशी ज्यांची अद्याप हि खात्री होत नाहीं, त्यांनीं "गाठी" ही अर्वाचीन वस्तु नाहीं, असें दाखविलें पाहिजे. असो.

या तऱ्हेनें विचार विकार, प्रतिभा व कथानक, यांपैकीं प्रत्येक दृष्टीनें प्रस्तुत ग्रंथाचा विचार केला असतां हा ग्रंथ श्री नाथांचा नाहीं, असें माझें स्पष्ट मत आहे. हा कवि यास कवि ह्मणणें हि दुष्कर आहे. बहुधा हिंदुधर्मीय नसावा, मग तो मानभाव असो, किंवा खिस्तानुयायी असो. अनार्यास योग्य व अवास्तव अशा श्रीकृष्णाच्या वर्णनानें हा ग्रंथकार मानभाव होता अशी मला दृढतर शंका येते व त्यानें श्री नाथांच्या नांवाची गर्हणीय चोरी केली आहे.

गो का. चांदोरकर.

श्रीगजानन

सटीक विवेकसिंधु

मला पुणें येथें माझे मित्र वो रा० लक्ष्मणभट्ट काळे यांचे जीर्णग्रंथाचे रुमालांत १ मुकुंदराजनिर्मित सटीक विवेकसिंधु (संस्कृत व मराठी), २ रतीरहस्य (सं.), ३ विश्वकोश खंडात (सं.), ४ वैद्यकी संस्कृत मराठी कोश, ५ मंत्रसंग्रह व दुसरे चार

पांच मौल्यवान पोथीचे रूपांत असलेले ग्रंथ उपलब्ध जाहले. सदरहु ग्रंथ मंडळास सादर करण्याकरितां मंडळाचे सेक्रेटरी यांचे हवालीं केले आहेत. रा० काळे यांचेकडे हे ग्रंथ कसे आले याचा तपास करता, ते त्यांस श्री ॐकारेश्वराचे मंदिराजवळ पंचनदीकर नांवाचे भिक्षुक होते, त्यांजकडून मिळाले असे समजले. पुढे पंचनदीकर यांचा शोध करितां अंती प्लेगमुळे त्यांची नक्कल होऊन घरदारही सर्व विल्हेस लागल्याचे समजले. यामुळें जास्त ग्रंथ मिळण्याचे व मिळालेल्या ग्रंथांसंबधे जास्त शोध करण्याचे, ही दोन्ही कामें ही खुंटली. असो. वाङ्मय व इतिहास या दोहोंचे दृष्टीने पाहतां उपरिनिर्दिष्ट ग्रंथ बरेच महत्वाचे आहेत, हे सांगावयास नकोच. वैद्यकी कोश हा शंभर वर्षांपूर्वीचा असून हल्लीचे कोशाचे धर्तीवरच अ पासून ज्ञ पर्यंत वर्णानुक्रमवार लिहिलेला आहे. भावप्रकाश नामक वैद्यक ग्रंथांत येणारे वनस्पत्यादि सर्व वैद्यकी शब्दांचे स्पष्टीकरण यात केलेले आहे. शंभर वर्षांपूर्वीही मराठी भाषेच्या अभिवृध्यर्थ तत्कालीन ग्रंथकाराचे प्रयत्न नेटाने चालू होते, हे या कोशावरून स्पष्ट होत आहे. एखादे तज्ञ गृहस्थानें वाग्भट, सुश्रुत, चरक, वगैरे ग्रंथांतील शब्दांची टिपेच्या रूपानें यात भर घालून हा कोश प्रसिद्ध केल्यास फारच चांगले होणार आहे. असो; मला दोन शब्द आद्यकवि मुकुंदराज-निर्मित सटीक विवेकसिंधु संबंधे स गावयाचे आहेत. सटीक विवेकसिंधु म्हणजे हल्ली प्रच-लित असलेल्या विवेकसिंधूवर टीका नसून मूळ संस्कृत श्लोक व त्याजवर हल्ली प्रसिद्ध असलेला विवेकसिंधु ही त्याची टीका अशा रूपाची ही पोथी आहे. मूळश्लोक संस्कृत देऊन त्या प्रत्येक श्लोकावर एक एक ओंवी टीका म्हणून दिलेली आहे थोडक्यांत सांगा वयाचें म्हणजे हा समश्लोकी विवेकसिंधु आहे. पोथीचे मुखपृष्ठावर चौकोनांत

श्री सटीक विवेकसिंधु प्रारंभ॥श्रीरामचंद्र॥
श्री मुकुंदराजविरचिते जयतपालं जयति ॥

असें दोन ओळींत लिहिलेलें आहे. ग्रंथा-रंभाचे म्हणजे पूर्वार्धाचे पूर्वी तांबडे शाईनें ॥ श्रीगजाननायनमः ॥ असें लिहून नंतर संस्कृत श्लोक लिहिले आहेत. ते येणेंप्रमाणें आहेत.

(१) श्रीहरं जगदाधारं संविदक्षरम-व्ययं ॥ अभिवंद्यात्मविज्ञानोऽपदेशविधिरु-च्यते ॥ द्विताय पाठ ॥ (२) श्रीहरं जगदा-धारमरविंदाक्षमक्षरं ॥ अभिवंद्यात्मविज्ञानोऽ पदेशविधिरुच्यते ॥ (३) नित्यमव्ययम-नंतमक्षरं ॥ सच्चिदद्वय सुखैक विग्रहं ॥ तत्वमस्यादि वचनार्थमीश्वरं ॥ भावया-म्यहमहमहर्निशं गुरुं । (४) श्रीमुद्गल-समोपास्य गुरोः पादांबुजद्वयं ।। नत्वा मुकुंदः ॥ कुरुते विवेकामृतमादरात् ॥ हे श्लोक जाहल्यानंतर 'मूळ श्लोक प्रारंभ' असे लाल शाईने लिहून नंतर संस्कृत श्लोक दिला आहे व संस्कृत श्लोक जाहल्यानंतर टीका असे म्हणून त्या श्लोकाखालीं हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या मराठी विवेक सिधूंतील ओवी दिली आहे. हा क्रम सर्व पोथीभर पाळलेला आहे. या ग्रंथाचे उपलब्धीनें कांही वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतील. श्रीज्ञानेश्वर-महाराजकृत अमृतानुभव ग्रंथावर संस्कृत टीका आहे व मागेपताचेहि कांही ग्रंथांवर संस्कृत टीका रचली आहे. त्याप्रमाणे मूळ मुकुंदराजकृत विवेकसिंधु मराठींत असून ही टीका दुसरे कोणीतरी केली असावी असें कांहींचे म्हणणे पडेल, तर कांहीं मूळ संस्कृत श्लोक मुकुंदराजांचे असून प्रसिद्ध असलेला विवेकसिंधु त्यांच्या कोणातरी शिष्यानें अगर दुसरे कोणी मराठींत संस्कृताचे आधारानें लिहिला असें म्हणतील व तिसरा पक्ष दोन्हीहि कृति मुकुंदराजनिर्मितच आहेत असे म्हणणारा निघेल व मीहि या मताचाच आहे. प्रथमतः मूळ संस्कृत कृति मुकुंद-राजांचीच आहे, असे माझें मत, या ग्रंथाचें परिशीलन केलें आहे त्यावरून, जाहलें आहे, जयतपालराजाची आज्ञा जाहल्यानंतर विवे-

कासिंधु प्रथमतः महाभाष्याचे रूपानें गद्यांत मुकुंदराज मुनींनीं लिहिला. हिंदुस्थानांतील इतर भागाप्रमाणें महाराष्ट्रांतही विद्वान् ग्रंथकार आपलें विचार-प्रदर्शन संस्कृतांतच करीत होते व हल्लींचेहि मोठमोठे पंडितांस आपले विचार संस्कृतवाणीनें च अलंकृत करावे असें वाटतें; इतकेंच नव्हे तर, ते हल्लीं करीतहि आहेत. मुकुंदराजाचे काळीं ह्मणजे साडेसातशे वर्षांपूर्वीं संस्कृतांत विचारप्रदर्शन करणें हें अगदीं स्वाभाविकच असलें पाहिजे आणि तदनुसार मुकुंदराजांनीं विवेकासिंधु प्रथमतः गद्यरूपानें लिहून नंतर पद्यांत लिहिला असावा व त्याचा लाभ अज्ञ व असंस्कृत जनतेस मिळावा हें मनांत आणून नंतर प्राकृतांत ओंवीबद्ध त्याचें रूपांतर केलें असावें. पुढें मुसलमानी अमलामुळें संस्कृताचा र्‍हास होत गेला व ती भाषा अगदींच मृत होऊन गेली. त्यामुळें संस्कृत विवेकसिंधु मागें पडून मराठी नेवढाच अस्तित्वांत राहिला. संस्कृताची गरज नाहींशी झाल्यामुळें हस्तलेखकांनीं मराठी ग्रंथाचेच तेवढे तरजुमे करून घेण्याचा परिपाठ ठेवला व मूळ-संस्कृताचा लोप झाला. मूळ संस्कृत श्लोक मुकुंदराजांचेच असावेत यास या पोथींतच कांहीं प्रमाणें सांपडतात.

१ ग्रंथारंभीचे श्लोक वरती दिले आहेत, त्यांतील चवथा श्लोकः-श्रीमुद्गल समो-मुकुंदःकुरुते विवेकामृतमादरात ॥ यावरून मुकुंदराज हा च कर्ता होतो. तो श्लोक जाहल्यानंतर ' मूळ श्लोक प्रारंभ ' असें ह्मणून संस्कृत श्लोक दिला आहे व त्यावरील टीका ह्मणून मराठी ओंवी दिली आहे. याप्रमाणें च ग्रन्थाचें उत्तरार्धाचे आरंभीं ह्मणजे आठवे प्रकर्णाचे प्रारंभास ग्रंथारंभापूर्वीं सहा संस्कृत श्लोक दिले आहेत.

॥ ॐकारस्येहपादैस्त्रिभिरभिगहितो यः प्रपंचः समष्टिर्व्यष्ट्यात्मा तेन यत्नात्छबलमिह परं ब्रह्मतत्वं पदार्थः ॥ वाच्यैतावीशजीवौ *श्रुतिगुरुवचनात्छोधितौ लक्ष्य संज्ञौ* यश्चोंकारार्धमात्रा कथितमसिपदे *नैक्यमाहु*स्तयोज्ञाः ॥१॥ शिष्येष्वन्येषु सत्स्वप्यहमधिककृपा[ग]प्तवानस्मि जातो ग्रंथं सद्बोधसिद्धोः करोति सुगमं वेदवेदांतसारं ॥ एवं विज्ञापितः स्तवनंताशिरसा जैतपालेन धीमान् ॥ सद्यश्चक्रे मुकुंदो मुनिरतुलमहाराष्ट्रवाणिं विगुंफाम् ॥ २ ॥ सद्यः संजायते साक्ष्यादपरोक्षात्मवेदनम् ॥ यदाकर्ण्य विवेकाब्धेरुत्तरार्धंतदुच्यते ॥ ३ ॥ ब्रह्माविष्णुमहेशादिलीलाविर्भावकारणं प्रकृत्याश्लिष्टेमनिशं पुरुषं भावयाम्यहम् ॥४॥ सच्चिदानंदपूर्णात्मवेदनं यन्निपाततः ॥ विवेकामृतसद्ग्रंथोत्तरार्थमधुनोच्यते॥५॥ अनाद्यविद्याभयतापहारी विशुद्ध विज्ञान विकाशकारी ॥ संसेव्यतात्मानु सुखानुभूत्यै विवेकसिंधोरितिरुत्तरार्धम् ॥ ६ ॥ हे श्लोकझाल्यानंतर 'मूळ श्लोक प्रारंभ' असें वाक्य लिहून संस्कृत श्लोक दिला आहे तो असाः कथितं ग्रंथपूर्वार्धमगाधोत्तरमर्थतः ॥ यत्र भाति परं ब्रह्म विशुद्धं विश्वरूपकम्॥१॥ या श्लोकावरून व वर श्लोक दिले आहेत त्यांवरून संस्कृत कृतीचा कर्ता मुकुदराज मुनिच होय हें स्पष्ट होत आहे. सोळावे प्रकर्णाचे शेवटीं ह्मणजे या ग्रंथाचे शेवटचे प्रकर्णांत १२० वा श्लोक, एवं आचार्यबोधेन याथार्थ्य कथितं मया मुकुंदराज योगेन वर्णितो ग्रंथ उत्तमः ॥ असा आहे यावरून हि मूळ संस्कृत मुकुंदराजांचेंच होय, हेंच दृढ होत आहे

उत्तरार्धास आरंभ केला आहे तेथें हि मूळ श्लोक प्रारंभ ह्मणून, नंतर संस्कृत श्लोक दिला आहे व मराठी ओवी टीका ह्मणूनच दिलेली आहे, यावरून मूळ संस्कृत हें मुकुंदराजांचें च आहे, हें निर्विवाद ठरत आहे. मला विवेकसिंधूच्या हस्तलिखित दोन प्रती शक १११० देणाऱ्या मंडळाचे सेक्रेटरी यांनीं दिल्या आहेत, त्यांत रा. चांदारकर यांस जोगाईचे अंबे येथें उपलब्ध जाहलेली एक प्रत आहे. ही प्रत शके १७१२ मध्यें लिहिलेली आहे. या पोथीचे पूर्वार्धाचे पहिले प्रकरणांत सोळावी ओवी जाहल्यानंतर *दोन संस्कृत श्लोक दिले आहेत.*

येतै रसैः परिचिता वाक्य॥ मान्य वधूरिव ॥ अतो न विदुषां प्रीतिः तस्यां च स्वार्थहानितः ॥ १ ॥ यापुढें आणखी एक श्लोक दिला आहे. नंतर लालशाईनें टीका असें ह्मणून, येर नवरसाची उपलवण । ते तव उघडा वाचेसी नागवण ॥ ह्मणोनी न प्रवर्ते शाहणा ॥ तिये अर्थि विषयि ॥ हा श्लोक सटीक विवेकसिंधूंत ॥ रसैः श्लेषैः परिचिता वाक् सामान्य वधुरिव ॥ अतो न विदुषां प्रीतिस्तेषां स्वार्थस्य हानितः ॥ अशा पाठभेदानें दिलेला असून त्यावरील टीका ह्मणून वरील ओवीच दिलेली आहे. या पोथींत ह्मणजे जोगाईचे अंबे येथील प्रतींत आणखीहि अशीं च एक दोन स्थळें सांपडतात. सप्तप्रकरणात्मक पूर्वार्ध संपल्यानंतर उत्तरार्धास प्रारंभ केला आहे. उत्तरार्धाचे प्रारंभीं तीन संस्कृत श्लोक देऊन नंतर टीका हा शब्द लाल शाईनं घालून पुढें ग्रंथास सुरवात केली आहे. टीका शब्द घालून सांघीतले ग्रंथाचें पूर्वार्ध ॥ जेथ अर्थ पाहतां आगाध । निरोपिलें विशुद्ध ब्रह्म विश्वाकारें ॥ ही व या पुढील सर्व ओव्या दिल्या आहेत; यावरून शके १७१२ मध्यें ही मराठी विवेकसिंधु होता तो मूळ नसून टीकारूपानेंच होता हे अगदीं जोगाईचे अंबेचे प्रतीवरून स्पष्ट होत आहे; यांत संशयास जागा बिलकुल ही राहात नाहीं ह्मणजे संस्कृत कृति ही मूळची ह्मणजे मुकुंदराजमुनिनिर्मितच आहे, हें सिद्ध होत आहे. आतां मराठी रूपांतर मुकुंदराजांचेंच आहे हें ही थोडक्यांतच सिद्ध होण्यासारखें आहे. एकतर संतपरंपरा मुकुंदराजांस विवेकसिंधु व परमामृत वगैरे ग्रंथांवरून मराठीभाषेचे आद्यकवी ह्मणून मान देत आहेत व हा समज श्री ज्ञानेश्वरमहाराज, श्री एकनाथमहाराज, यांपासून तों आजचे पंढरपूर येथील साधुसंतांपर्यंत ही चालत आला आहे.

ही मराठी कृतिहि मुकुंदराजांचीच आहे या ह्मणण्यास एक बळकट पुरावा आहे; शिवाय मूळ संस्कृत व त्यावरील मराठी ओवीबद्ध टीका यांची एकरूपता इतकी जाहलेली आहे कीं या दोन्ही कृति भिन्न कवींच्या आहेत हें ह्मणतांच यावयाचें नाहीं. जो रस, जें प्रेम, जो प्रसाद व जी स्फूर्ति संस्कृतांत आहे तोच रस, तेंच प्रेम, तोच प्रसाद व तीच स्फूर्ति मराठींत ही तंतोतंत उतरली आहे. हें संस्कृत श्लोक व त्यावरील मराठी टीका हीं जो कोणी एकदा ही वाचील त्यास वरवरती सहजच दिसून येणार आहे. उत्तरार्धाचे प्रारंभीं सटीक विवेकसिंधूंत व जोगाईचे अंबेचे प्रतींत प्रारंभीं कांहीं संस्कृत श्लोक दिले आहेत. त्यांत ॥ शिष्येष्वन्येषु सत्स्वप्यहमधि (क) कृपापात्रवानस्मि जातो ॥ ग्रंथं सद्बोधसिंधोः करोति सुगमं वेदवेदांतसारं ॥ एवं विज्ञापितः सन्नवनत शिरसा जैतपालेन धीमान् ॥ सद्यश्चक्रे मुकुंदो मुनिरतुल महाराष्ट्रवाणी विगुंफा ॥ हा श्लोक दिला आहे. यावरून कोणी संस्कृत विवेकसिंधु मुकुंदराजनिर्मित नसून मराठी मात्र मुकुंदराजांचीच कृति आहे असा तर्क काढतील. परंतु मराठी कृति मुकुंदराजांची आहे, एवढेंच यावरून ठरेल; परंतु संस्कृत कृति त्यांची नाहीं, असें मात्र या श्लोकावरून बिलकुल निघत नाहीं वास्तवीक पाहतां हा श्लोक उत्तरार्धांत आला आहे हें अगदीं चुकीचें आहे. महाराष्ट्रवाणीत जर ग्रंथ रचावयाचा तर ग्रंथाचे प्रारंभींच ह्मणजे पूर्वार्धाचे प्रारंभीं त्याचें निदर्शन करावयास पाहिजे होतें. परंतु येथें तसें जाहलेलें नाहीं. शिवाय हा श्लोक अशुद्ध व असंस्कृत असा आहे व आहे. याच ठिकाणीं त्याचा अर्थ कांहीं ही होत नाहीं. याच अर्थाचा श्लोक आपल्या मंडळानें मुकुंदराज-

प्रांतीत जें माहाभाष्य प्रसिद्ध केलें आहे त्यांचे शेवटीं श्लोक दिला आहे तो हि थोडा अशुद्ध आहे. परंतु गुरुपरंपरा वगैरे तेथें दिली असल्यामुळें तेथें तो विसंगत स्थितींत दिसत नाहीं तेव्हां या श्लोकांत कांणीं तरी फेरफार करून अस्थानींच ह्मणजे उत्तरार्धांत घुसडून दिला आहे. मुकुंदराजनिर्मितच हा श्लोक आहे असें ठरलें, तरी ही माझें च ह्मणण्यास बळकटी येत आहे. ह्मणजे मराठी कृति ही मुकुंदराजांचीच आहे संस्कृत कृति ही त्यांची नाहीं. असें अनुमान या श्लोकापासून बिलकुल निघत नाहीं या सटीक विवेकसिंधूंत व छापील मराठी विवेकसिंधूंत एक मोटा विशेष आहे. छापील प्रतींत पुर्वार्धाचीं प्रकरणें सात व राधांची अकरा मिळून आठरा आहेत व हस्त लिखित सटीक प्रतींत पूर्वार्धाचीं प्रकरणें सात व उत्तरार्धाची नऊ मिळून सोळा च प्रकरणें आहेत. दाहावें सच्चिदानंद पदत्रयविवरण व अकरावें गुरुप्रशंसा निरूपण हीं प्रकरणें नाहींत सोळावे प्रकरणीं ग्रंथ पुरा करून ॥ शालीवाहन शकोत्पत्ती । तै ग्रंथाची समाप्ति जाली जयत्पाल संगतीं । श्रीगुरुप्रसादें ॥ अशी ओवी दिली आहे यावरून सोळावें प्रकरण लिहीपावेतो जयजयत्पाल राजा हयात होता हें सिद्ध होत आहे व पुढील दोन प्रकरणें नंतर लिहिलीं असावीं असें जोगाईचे अंबेचे प्रतींत अकरावे प्रकरणांत एकशे तेहतिसावी ओवी दिली आहे तीवरून निष्पन्न होत आहे. ॥ वर्तें शके अकरा दाहोत्तरु । साधारण संवत्सरु । राजा शारंगधरु । राज्य करी ॥ या ओवविरून जैतपाल राजाचे आज्ञेनें लिहिलेला ग्रंथ त्याचे हयातींत पुरा न होतां शारंगधराचे कारकीर्दींत तो पुरा जाहला असें निघत आहे. सटीक प्रतीवरून सोळा प्रकरणें जैतपालांचे हयातात लिहीलीं गेलीं असें ठरत असल्यामुळें मूळ विवेकसिंधु सोळा प्रकरणाचा च असावा व दाहावें व अकरावें हीं प्रकरणें मुकुंदराजांनीं मागाहून ह्मणजे जयत्पालानंतर लिहिलेलीं असावीं असे निष्पन्न होत आहे. सटीक विवेकसिंधूच्या अंतर्गत उताऱ्यावरून संस्कृत कृति मुकंदराजांची च आहे व मराठी प्रसिद्ध असलेला ग्रंथ ही त्यावरील टीका होय, हें दाखविलें आहे. आतां बाहेरील पुरावे सांपडतात ते देतों.

जयत्पालासंबंधानें जी एक आख्यायिका प्रसिद्ध आहे ती निर्णयसागरमध्यें प्रसिद्ध जाहलेल्या सार्थ परमामृत ग्रंथाचे प्रारंभींच दिली आहे. त्यांत जैतपालाचे आज्ञेवरून मुकुंद राजांनीं परमामृत ग्रंथ लिहिला आहे असें ह्मटलें आहे तें चुकीचें आहे. कारण परमामृताचे चवदाही प्रकरणांत कोठें ही जयत्पालाचा नामनिर्देश केलेला नाही व ब्रह्मस्वरूपदर्शन समाधीनें कसें व्हावें हेंही विवेकसिधूंतच सांगितलें आहे व विवेकसिंधूंत जागाजागीं जयत्पालाचा नामनिर्देश केलेला आहे. त्यावरून ही आख्यायिका विवेकसिंधुसंबंधाचीच आहे असें दिसतें सोळावे प्रकरणांत ब्रह्मस्वरूपदर्शन कसें होतें व ब्रह्मानंद ह्मणजे काय व तो कसा प्राप्त करून घ्यावा हें सांगितलें आहे. जयत्पालराजास घोड्यावर बसवून त्यास ब्रह्मनंदाचा साक्षात्कार चाबकाचे फटक्यासरसा करून दिला व नंतर त्यांची समाधी उतरविली व समाधी उतरल्यानंतर जयत्पाल राजांनी ब्रह्मानंदाची प्राप्ति कशी व्हावी याविषयीं ग्रंथ लिहिण्यास मुनि मुकुंदमहाराज यांस आज्ञा केली व त्याप्रमाणें विवेकसिंधु ग्रंथ निर्माण केला. जयत्पालराजास ब्रह्मस्वरूपदर्शन पाहिजे होतें व तें १६ प्रकरणांत कसें प्राप्त करून घ्यावें हें प्रतिपादिलें आहे. यावरून मूळ विवेकसिंधु १६ प्रकरणाचाच असावा व १७ व १८ हीं प्रकरणें मागाहून लिहिलीं हें उघड होत आहे.

स. म. दिवेकर.

धनगराच्या ओव्या

नंबर ५

आजपर्यंत आपल्या ह्या मंडळास मी धनगराच्या ओव्या ४ सादर केल्या असून आज ही ५ वी ओवी सादर करीत आहे. ह्या ओवींत धनगराचा देव बिरोबा यानें आपल्या बहिणींचें माहेर करण्यासंबंधीं केलेली लीला वर्णिली आहे. कथाभाग व भाषा ह्या दोन्ही दृष्टीनें प्रस्तुत ओवी मागील ओव्यांप्रमाणेंच संशोधकांस उपयुक्त वाटण्यासारखी आहे.

मु. इसलामपूर
मि. वैशाख शुद्ध १२ } बा. दा. मुंडले.
शके १८३७

ओवी

ह, सुंबराण मांडल । माळावेल्या धन्याच । सदरच्या स्वामीच । सुंबराण मांडल । धरतरी बा मातच । सुंबराण० मेघराया पिल्याच । गुरुकूळ स्वामीच । सुंबराण० । कैलासाच्या सांबाच । सुंबराण० । बिरोदेव बोलला । गोपाण्वा बा बंदवाला । नंदी तुह्मी घेऊन । एकु माकु बहिणीला । आणायला बा जावाव । नंदी त्यान घेतला । बुति भाकरी बांधून । नंदीवर बसला । निघून बा चालला । चिचणी बा मार्गान । नंदी मग निघाला । सुंबराण० ॥ १ ॥ चिचणी बा नगराच्या । सभागणी[1] मिळून । पाण्याला बा निघाल्या । तेल्या तांबुळ्या गडणी । वाण्या बामणा गडणी । सभागणी मिळून । हाताला बा धरून । दभ होळा निघाल्या । एकवा बा माकेवा । दोघीजणी, अभीगा । बोलु लागल्या । पापणी बा करफाली । बंदु मुराळी येत्तोया । न्यायेला बा येत्तोया । पाण्याच्या बा घागरी । घागरी बा भरल्या । गोपागायो बंदुगा । नंदीवर बसून । दुध न्हाळा गेलाया । एकवा बा माकवा र । भैणी बोलु लागल्या । सखा बंदु नव्ह गा । मावसा यो बंदु की गा । घामरी बाइनी इचलीन्या । हाताला बा धरून । निघून बा चालल्या । एकवा बा माकवा मा । देवळी बा रावळी गा । घामरी बाइनी नेल्याल गा । सुंबराण मांडल ॥ २ ॥ गोपाण्या यो बंदु की गा । बंदु बोलु लागला । भणीला बा बोलला गा । नंदी कोठ बांदु गा । आका न्यायला आलोया । दादाच बा लमीन । लमीन बा केलया । एकवा बा माकवा । रागा क्रोधान दाटली । माज्या गोपाण्या बंदवाला । भैणी बोलु बा लागल्या । नंदी बांध जा चावडीला । चावडीच्या गा पाराला । मग गोपाण्या बोलला । जातो चावडीच्या पाराला । आका बुति घे भाकरी । घरांत नेऊन ठेवावी । (बहिणी ह्म०) टेव ह्माशीच्या बा ह्मोर । आका पाणी बा देवाव । (उत्तर) दुधहोळा बा भरलाया । भणिला बोलु बा लागला । आका न्यायेला आलोया । नाहीं आह्मी बा यायेच । माह्मा गोपाणा बंदु गा । नंदी माघारा फिरविला । माज्या बैरोजी देवाला । तेला अंतरी कळाल । नंदी रिकामा आलाया र । बैरो माज्या देवान । चहुचाकी बा रथ केला । रथ देवान काढीला । वाट बगीत बसला । माजा गोपाणा बंदु गा । नंदी घेऊन गेलाया । बैरो देव बा बोलला । नंदी रिकामा

---

[1] सौभाग्यवता स्त्रिया ।

आलाया । दादा तुज्या बा भैणी गा। तुझ्या भैणी बा हेकाड । येत नोही त्या झंडल्या । बैरो मग बा देवान । रथ देवान सजविला। बिरोगा देव सजला । रथामंदि बसला । चिचणी बा नगराच्या । वाटन बा सोडला। चौदा चाकी रथ गा। खेळवित बा पळवित । निघून बा चालला । सभा मग घडली । तेल्या तांबुल्या गडणी । वाण्या बामणा गडणी । साळया माळया गडणी । गडणी बा मिळून । हाताला बा धरून । पाण्याला बा निघाल्या । मुरावळ चुंबळ । चित्रावळ घागर । घेऊन बा निघाल्या । दुधहोळा गेल्या त्या । बैरो माझा देव गा । रथ मग खेळवित बा पळवित । घेऊन बा निघाला। एकवा बा माकवा । बोलू तवा लागल्या । डावी भूज फरफरली । दादा मुराळी येतोया । रागाल्या बा कुधावल्या । मुराळा बा आलाया । घागरी बाइनी भरल्या । निघून बा चालल्या । एकवा बा माकवा । मग झोर बगल्याला । रथ त्यानी पाहिला । एकु माकु बोलत्याल्या। बंदु गा मुराळी आलाया । घागरी बाइनी उतरील्या । पंचआरत्या घेतल्या । आरत्या बा पाजाळल्या । आडव्या बा निघाल्या । दादाला बा वनाळा। रस्त्याच्या बा आडव्या । बैरो मग देवान । आरत्या बा पाहिल्या। झोरच तोंड माघार। माघार बा केलया । एकवा बा माकवा । ववाळाया गेल्या त्या। मागील बा तोंड गा । डाव्या अंगा केलया । डाव्या अंगाला गेल्या त्या । बैरो माजा देव की गा। उजव्या गग अंगाला । अंगाला बा केलया । सुंबराण मांडल ॥ ३ ॥ बैरो माजा देव की गा । अंतरीचा शाणा की गा । ववाळून घेतल गा । एकु माकु भणीला । रथ वारु सोडील । दावणीला बांदल । बैरो माज्या देवाला[१]। देवाला बा बोलती । बुति भाकरी ठेवायला । ठेवतो बा आह्मी की गा। बिरो देव बोलला । झशीच्या बा झोर गा । झोर मग ठेवतो । रथाच बा वारुगा । चावडीच्या बा पाराला । पाराला बा बांदतो गा । दादा पाणी पेवाव । दुधहोळा भरलाया । तथ जाऊन पेतो गा । एकु माकु भणीन । पाट बसाय दिलाया । बस ना बा झालाया । एकु माकु भणी गा । भणी बोलु लागल्या । दादा आह्मी चुकलो। तुह्मी मग बसाव । बिरो देव बसला । एकु माकु भणीन । पाणी बाइन ठेवल । बैरो मग देवाला । हाळद बा काढायच । तेलान बा चोळला । आंगुळीला घातला । एकु माकु भणी गा । साठी उतरंडी गेल्या त्या । साळी डाळी काडिल्या । फेडा फेडा पाकडिल्या । साळी डाळी येळल्या । सैपाक बा केलाया । बैरो माज्या दादा र । जेवायाला उठाव । बैरो दादा उठला । जेवायाला बसला । आका दूध कशाच । दादा दुध गा गाइच । नाहीं मी गा जेवणार । गाइच बा दुद गा। वासरु बा पेत गा । दुद उष्ट हुत गा । दुद काढून घेतल । दुसर दुद वाढल । आका दुद कशाच । दादा दूद झशीच । नाहीं मी बा जेवणार । झसर बा इरडीला । इरडीला बा जात्यात । ते बा दूद काढल । दुसर दुद वाढल । आका दुद कशाच । दादा दुद मेंढ्याच । नाहीं मी बा जेवणार । मेंढ्या मग आळपान । आळपान बा चाल्त्यात । ते बा दुद काढल । दुसर दुद वाढल । आका दूद कशाच । दादा दुद शेळीच ।

नाहीं मी बा जेवणार । शेरडीच करडु । तोंडावर बा मुतत । नाहीं मी बा जेवणार । ---सुंबराण० ॥ ४ ॥

मग तुला कशाच दूध पाहिजे म्हणून विचारल्यावर वाघिणीच दुध पाहिजे म्हणून देवान सांगितल. तें दुध असल तर जेवीन नाहींतर जेवणार नाहीं अस देवानं सांगितलं.

सुंबराण मांडल ॥ ४ ॥ एकवा बा भणीन । पाण्यान बा डोळ गा । डोळ वाइन भरल । मांडी कासोटा घातला । ढाल तलवार घेतली । झारी तिन घेतली । निघून बा चालली । आटिंग्या बा वनांत । गवता गाठी मारित । धोंड लगुऱ्या रचित । खुणा करीत निघाली । जंगलांत गेलीया । वाघणीच्या घळींत । एका मग वाघणीच । सात खोपा खाल्यात्या । सरपान खाल्यात्या त्या बा मग घळींत । पिली मग होती गा । सरप बा टपला व्हता । ती गा पिली खायाला । एकवा बा मग गा । झाडावर चढली । नदरन पाहिली । सरप बा टपलाया । एकवा त्या भणीन । तलवार बा उपसिली । सरपाची खांडोळी । खांडोळी बा केल्यात । घळीच्या बा तोंडाला । तोंडाला वा पडली । वाघीण बा चरून । चरून बा आलीया । पिली पाजाया आलीया । पिली गा पिनाति झाल्यात । वाघिणी वा बोलली । कार बाळानो पिनासा । काय होई बगाव । खांडोळी बा पाहिल्यात । पिली गा बोलती झाल्यात । कुठली एक बाई गा । बाई मग आलीया । तिन गा जीव वाचिवला । तिला खाउ नकस । का बा आली इच्यार । वाघीण बोलत । का ग बाइ आलीस । आमच्या बा बंदवाच । डोळ मग आल्यात । तुमच दुद पाहिजे । औषधाला पाहिजे । घेव बाइ काढून । एकवा त्या भणीन । झारी भरून घेतली । निघून बा चालली । पिली गा पिनाति झाल्यात । कार बाळानो पिनासा । पिली बोलु लागली । त्या बा मग बाईला । घालवून येवाव । वाघिण बा घालवायला । घालवायला बा गेलीया । लांबवर घालविली । एकवा बा भहिण । भैण बोलु लागली । जा ग बाइ माघारी । वाघीण बा गेलीया । सुंबराण मांडल ॥५॥ एकवा बा भण गा । देवळी बा रावळी । रावळांत गेलीया । दुद बाइन तापिवल । बंदवाला बोलली । भाऊ नव्ह बाप्या र । दुद मग जेवाव । दुद नेला वाढल । बिरो गा देव बोलला । आका सर्व दुद ग । दुद मी गा जेवतो । गोपाण्या बा बंदवाला । बंदवाला बा कस गा । बंदवाला बा दमिवल । म्हणून बा म्या अस केल । सुंबराण मांडल ॥ ६ ॥

मग देव जेवला. नंतर रथांत बसून दोघी बहिणीला आपल्या घरीं घेऊन गेला. तेथें त्यांस २ महिने ठेऊन घेतल्यावर मग त्यांची पाठवणी केली. (पाठवणीचें कडवें पुढील प्रमाणें) सुंबराण मांडल ॥ तवाच्या बा येळला । कामा (देवाची बायको) निघून चालली । ढालगांवच्या बाजारला । बाजारला गेलीया र । मग बाजारला गेलीया । चोळी पाताळ काढीत । हा । हा । चोळी पाताळ घेतल र । हा । हा । एका मग बा टक्याच । हा हा । चोळी पाताळ घेतल र । कामा आलीया निघून र । हा । हा । माह्यार त्यांच बा केल्या र । हा । हा ॥७॥

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ

तृतीय संमेलनवृत्ताची

सूची

अ

ख

ग

घ

च

सूची

ध

न

ल

व